

НАЖОТ ЙЎЛИ

(Раҳбари нажот)

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ

Аммо баъд¹, ўтмишдаги ҳол-аҳволларни билган доноларга маълумким, бизнинг ота-боболаримиз ҳар бобда, айниқса, илм ва маърифатда олам аҳли учун ибрат ва намуна бўлганлар. Уларнинг илму маърифатлари «қийлу қол»нинг такрори ва ҳошияхонлиги бўлмай, балки улар ҳар бир илмнинг асосий моҳиятини яхши билиб, ундан яхшигина истифода ва истеъмол қилардилар. Улар тезда малага ва маҳоратга эга бўлиб, мўътабар китобларнинг таълиф ва таснифига қодир бўлганлар. Баъзилари ўнга, йигирмата ва ҳатто юз адад китоб тасниф қилганлар. Уларнинг кўпи (жаҳон) илми хазинасини тўлдирган.

Муаллифлар эса асарларини валинеъматлари бўлмиш аср подшоҳлари номига ҳам ҳадя қилардилар. Шу баҳона билан улар мамлакат ва миллатларини илмий асарлари билан баҳраманд этиб, ўз навбатида, катта мукофотга лойиқ бўлардилар ҳам подшоҳлари номини яхшилик билан келажак учун қолдириб, уларнинг мукофотлари шукурини бажо келтирардилар.

Бориб-бориб замон ўзгарди, саъйу ҳаракатлар, илмга бўлган интилишлар сусайиб, талқинчиликка айланди, «ижод қилмоқ» (деган тушунча) зарарли ва алоқасиз манзумалар чордеворида қолиб кетди. Фазл арбоблари ҳам подшоҳ номига бирор-бир ёлғон қасида ёзиб пешкаш қилмоқдан бошқа бир ҳунар топмадилар. Агарда эллик йилда бирон-бир қалам соҳиби чиққан бўлса ҳам, у ё «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар зикри») ёки девон ёзган бўлиб чиқардики, асарини ўқиган одам на динига ва на дунёсига фойда оларди². Мамлакатимизда бундай тушкунлик давр узоқ муддат давом этди.

Худога шукурким, ҳазрати подшоҳи амир Саййид Муҳаммад Олимхон³ даврида Бухоро мамлакати халқи ҳам рўзномалар орқали олам аҳволидан хабардор бўлиб, шуни билдики, бошқа мамлакатларда йилида бир-икки китоб

ёзиб халққа манфаат келтирадиган минглаб ёзғучи олимлар яшар эканлар. Шулар сабабдан Бухоро соҳиби қаламлари ҳам ҳаракатга келиб, тиришқоқликларини кўрсатиб, икки-учта фойдали китоб ёзиб нашр қилдилар.

Банда шуларнинг энг камтаринларидан бири бўламан. Бу навбат ҳам ушбу ахлоқия мажмуасини тартиб бериб, «Раҳбари нажот» («Нажот йўли») деб номладим.

Абдурауф Фитрат

Шайбону-л-муаззам, 1332 йил⁴

АҲВОЛИМИЗ БАЁНИДА

Ҳаётнинг (яккама-якка) кураш майдонида ва жаҳон халқлари орасида ислом оламининг фарсах-фарсах⁵ орқада қолганлигини баён қилишга эҳтиёж йўқдир. Биз туркистонлилар эса бошқа исломий жамиятларга нисбатан дунёи жаҳон паришонликка тушиб, йўлимиздан адашганмиз. Ажабо, бу паришонликнинг сабаби недир?

Туркистонлиларнинг аксарияти бу саволга жавоб беришда икки тоифага бўлинадилар! Миллат ва ватанлари учун қайғурган бир тоифа бу паришонликни илмсизлик ва танбаллик оқибати деб билади. Ҳақиқатан ҳам, тушкунлик ва хароблигимизнинг сабабларидан бири илмсизлик ва ҳаракатсизликдир. Лекин буларнинг ҳам асл сабаби, ана ўша тушкунлигимизнинг асосий сабабидир. Ажабо, бу сабаб нима экан?

Бу масала хусусида иккинчи тоифа туркистонлиларнинг нуқтаи назарини баҳс мавзуйига киритсак, уларнинг нима дейишлари маълум бўлади. Орқада қолганлигимиз хусусида бу томоннинг асосий қисми қуйидаги фикрларни келтирадилар:

1. Паришонлигимиз ва тушкунлигимизга сабаб йўқ, бу илоҳий хоҳишдир.

2. Худо бу дунёни кофирлар учун жаннат, мўминлар учун дўзах қилиб яратгандир.

3. Қиёмат яқиндир, мусулмонлар бу дунёда аста-секин камайиб бормоқдалар.

4. Ҳазрат Пайғамбаримиз «кулли явмин бадтар»⁶ деб айтганларидек, мусулмонларнинг куни кундан баттар бўлиб бормоқда.

Маълумки, бу мулоҳазалар билкул пуч ва ботилдир⁷.

Унга жавоб бериш у ёқда турсин, балки уларни эшитмоқлик ўзи тўғри эмас. Банда ҳам маълум муддат халқ ва миллатнинг хароблиги сабабларини излаб топиш учун ҳар тарафга югуриб, кўп кишини сўроққа тутдим, аммо ҳеч кимдан қониқарли жавоб ола билмадим. Оқибат, биз туркистонлиларнинг мусулмонлигимиз ва муқаддас Китобга эга эканлигимиз ва шу Китобни ягона раҳнамоиймиз деб тасдиқлашимиз хотирамга келди. Энди шу муаззам ва мукаррам дастуруламал бўлмиш Китобга таважжух⁸ қилишдан бошқа чора қолмади. Бу хусусда У (Қуръони карим) бизга раҳнамолик қиладими-йўқми деб, камоли қалб ва вужуди бебизоат⁹ ила Қуръони азим мутолаасига машғул бўлдим ва матлабимга эришдим. Қуръони карим аввал менинг саволимга шу тариқа жавоб берди: «Албатта, неъмат берилган қавм ўзларини ўзгартирмагунларича Аллоҳ уларнинг ҳолини ўзгартирмас»¹⁰.

Инсоф юзасидан ислом оламига диққат билан қарасак: оз сонли араб қабилалари Расули айлайҳиссалом ҳидояти билан шараф топгувчи ислом динига кириб, 23 йил мобайнида, яъни Ҳазрати набий замонларидан то ҳазрати Умар вафотларигача¹¹ бўлган муддатда дунёнинг икки йирик давлати бўлган Эрону Румни мағлуб қилдилар¹². Шундан бани Умайя халифалиги асригача¹³ ислом салтанатининг ҳудудлари Чин (Хитой)дан Ҳиндгача, Мисрдан Андалусиягача чўзилди¹⁴. Уммавий ва аббосий халифалари¹⁵ Бағдоду Андалусияда ажойиб мадрасаю файзлик мактаблар очдилар. Ўз замонасининг олим ва фан арбобларини дину мазҳабига қарамай бир жойда жамладилар. Қисқа вақт орасида бу икки улуғ ислом пойтахтлари дунёдаги илм ва маърифат марказига айланди. Нафақат туркистонли мусулмонлар, балки фарангистонли насронийлар ҳам илм таҳсили ва билим олиб яшаш учун Бағдоду Андалусияга кела бошладилар.

Ажабо, шунча буюклик (не ҳолда?). Шунча азимат ва улуғлик қаерга йўқолди? Нечун аҳли исломнинг дунёи жаҳон дониши илмларининг шарофати шу қадар бахтсизлик ва жаҳолатга дучор бўлди?!

Ҳозир умумий ислом оламининг аҳволидан ўтиб, ўзимизнинг (шу кунги) ҳолимизни тадқиқ қилсак. Бир вақтлар мамлакатимиз маданият куёшининг мабдаи¹⁶, маърифат дарёсининг манбаи сифатида танилган эди. Форобий-

лар, Бухорийлар, Абу Али ибн Синолар, Улуғбеклар мамлакатимизни жаҳон саҳнасига чиқарган эдилар. Бизнинг мамлакатимиз минглаб машҳур олимларни чор-атрофга етказиб бериб, қўшнилариининг ҳам шарафини овоза қилиб, дунёга таратган эди. Саноатимиз шу даражада эдики, халифалар шунча азимат ва шавкатли бўлишларига қарамай, либос, кийим-кечакларини бизнинг мамлакатимиздан олиб кетардилар.

Ажабо, бу меросу саодатнинг баланд чўққисидан қандай қилиб тушиб қолдик? Бу хусусда ўзимизнинг уламоларимиздан сўрасак, «кулли явмин бадтар», «бу хоҳиши илоҳий» ва «қиёмат яқиндир» деган гаплардан бошқасини айтмайдилар. Лекин Қуръони каримга мурожаат қилсак, тўғри, яхши жавобга юзма-юз қилиб, бизга уни кўрсатиб кўяди. Агар шунга ҳам қаноат қилмасак, унда мана жавоби: сабаб шуки, ўтган қавмларнинг бошларига азоб юборилди. (Негаки) ҳар қавм солиҳ амалларини ёмон одатларга алиштирар экан, Аллоҳ ўз неъматларини улардан тортиб олиб, ўрнига азоб юборар¹⁷.

Хўш, ҳозир қайси далилни қабул қиламиз? Уламоларимизнинг сўзларини қабул қилиб, бошимизга келган ва келаётган ҳар балони илоҳий ризо деб кетаверамизми, ё Қуръони карим фармойишларини жон қулоғимиз билан эшитиб, шу бахтсизликларимизга сабаб ёмон амалларимиздан деб ҳисоблаймизми?!

Бу саволга ҳам Қуръони карим камоли қатъият ва маҳобат билан жавоб беради: «Аллоҳ одамларга зулм қилмайди, балки улар ўзлари ўзларига зулм қилувчилардандир...»¹⁸ «Сизларга етган ҳар бир мусибат ўзларингизнинг носоз феълу амалларингиздандир, гуноҳларингизнинг кўпларини Аллоҳ афв этади. Агар гуноҳларингиз эвазига мусибатлар юборилса, ҳолингизга войдир! Сизларнинг амалингиз туфайли бу дунё мусибатлардан халос бўлмас эди. Сизларга Аллоҳдан ўзга ҳимоячи мададкор, балоларни даф этувчи йўқдир»¹⁹.

Чунончи, тарих китобларида мана бу воқеа муфассал келтирилган: «Уҳуд жангининг бошланишидан олдин ислом лашкари тоққа чиқиб кофирларга қарши юзма-юз туриб саф турдилар, ислом аскарининг чап тарафида бир ингичка дара (йўл) бор эди. Ҳазрати Расули алайҳиссалом жанг қизиган пайтда кофирлар шу дарадан ҳужум

қилмасин, деган мулоҳаза билан Абдуллоҳ ибн Жобир бошлиқ 50 нафар камончиларни даранинг бошига қўйиб, амр қиладиларки, «шу жойдан қимирламанг, душманга дарадан йўл берманг» деб. Бундан сўнг кофирлар лашкарига бир оз шикаст етган эди, камончиларнинг кўплари Пайгамбарнинг амрларини эсдан чиқариб, турган ерларини ташлаб, мағлубларнинг чодир ва анжомларини талон-торож қилиш билан машғул бўлдилар. Ҳали мусулмон бўлмаган Холид ибн Валид²⁰ бу фурсатни ганимат билиб, 200 та суворийси билан ўша дарадан ўтиб Абдуллоҳ ибн Жобирни шаҳид қилиб, мусулмонларга ҳужум қилди ва ислом лашкари шикаст топди. Саҳобалар бундан дилгир бўлиб, ўзаро: «Аллоҳ, бизга нусратни ваъда қилган эди, нима учун биз шикаст топдик» деган гапларни айта бошладилар. Уларга жавоб тариқасида қуйидаги оят нозил бўлди: «Вақтики, Уҳуд куниди, Бадр куниди кофирларга етган мусибатга ўхшаш мусибат сизга етди, сиз бир-бирингизга бизга бу мусибат қаердан етди, дедингиз. Айт, эй Муҳаммад, бу мусибат сизга ўзингиздан етди, Аллоҳ ҳар бир нарсага қодирдир»²¹.

Чунончи, шу оятдан ҳам англашиладики, бизнинг эътиборсиз ва хору зор эканлигимизнинг ҳақиқий сабаби ўзимизнинг носоз аъмолимиздандир. Ўзимизни мусулмон деб биламиз-у, лекин муҳим ислом аҳкомларини тамоман тарк қилганмиз. Агар илоҳий даргоҳга ружуъ қўйиб, аҳволимизни ислоҳ қилиб, Қуръони карим аҳкомларини ўзимизга ягона раҳбар деб билсак, тараққиётга умидвор бўлиш мумкин, илло бизни бу паришонликдан ҳеч бир авлиёнинг каромати халос этмайди! «Сенга етган яхшилик Аллоҳдандир, мусибат эса ўзингдан»²² дейилади Қуръони каримда.

Аллоҳ берган неъматларнинг энг буюғи АҚЛдир, шу ақл одамларни махлуқлар орасида мукаррам ва мушарраф қилгандир. Худованди таборак ва таоло бизга ақлни ҳақни ботилдан, манфаатни зарардан ажрата олиш учун, нимаики ҳақ ва фойдали бўлса, ихтиёр этиб, нимаики зарар ва ботил бўлса, тарк этиш учун берган. Бас, сен ақлу донишнинг раҳнамолигида фойдага эришсанг, у фойдани (ақл берган) Аллоҳдан кўр. Зеро, фойда ақл маҳсули бўлиб, уни Аллоҳ сенга бахшида этгандир. Агар ақлга хилоф йўлга юриб зарар кўрсанг, у зарарни ўзингдан кўр. Зеро, сен

Аллоҳ раҳнамо қилган ақлга муҳолиф бўлдинг ва шундан зарар топдинг. Буни ифодаловчи ояти карима шудир: «Яхшилик ва тақво қилганлар (яъни Аллоҳ ризолиги йўлида юрганлар)га мукофотимизни зиёда қиламиз, фақиру залил қилмаймиз, улар жаннат аҳлларидан бўладилар. Ва куфрга кетиб, зулм қилганлар (яъни Аллоҳ ризолигига хилоф юрганлар) жазоларини олурлар, фақиру залил юрарлар, уларни Аллоҳнинг ғазабидан ҳеч ким халос қилолмайди»²³.

Албатта, ушбу масала хусусида кўплаб оят ва ҳадислар келтириш мумкин, биз «хонада бўлса бир кас, унга битта ҳарф ҳам бас» мақолига мувофиқ шулар билан кифояландик. Қани, шундан кейин ҳам кўҳна рафторимизни давом эттираверсак, бадбахтлик ва бесаодатлигимиздан керакли ибрат ололмасак ва Аллоҳ ризолиги учун юрмасак, нима бўлар экан?!

«Биз шаҳарларнинг ҳалок бўлишини истаганимизда ўша катта шаҳарларга амримизни юбордик, улар бизнинг фармонимизга амал қилмадилар, бинобарин, бизнинг ғазабимизга мустаҳиқ бўлдилар. Бас, ўша шаҳар ва унинг аҳолисини хароб қилдик»²⁴.

«Кўп қавмлар менинг ризолигимга хилоф иш қилдилар, муҳлат бердим, шояд тавба қилсалар деб, улар тавба қилмадилар. Кейин ғазабимга дучор қилдим. Бутун оламлар менинг фармонимга тобеъдир. Айтгин, эй Муҳаммад, мен сизларни Аллоҳнинг ғазабидан огоҳлантириш учун юборилганман...»²⁵

Ёки «Вақти келиб Фиръавн қавми ғазабимизни келтирган эди, биз интиқом олдик ва уларни батамом ғарқ қилдик, уларни бу оламдан йўқ қилиб юбордик, саргузаштларини ўзларидан кейин келувчиларга ибрат қилдик»²⁶, — дейилади муқаддас Китобда. Бу ояти карималардан маълум бўладики, илоҳий амрга итоатсизликнинг оқибати ҳалокат экан. Дарвоқеъ, ислом оламининг қайси бир жойига фалокат етган бўлса, унинг сабаби илоҳий аҳкомларга тажовуз қилинганлигидадир. Аббосий халифалар вақтларини исрофгарчилик ва сафоҳат²⁷ билан ўтказмаганларигача маҳв бўлмаган эдилар. Андалусия (мусулмонлари) низо ва нифоқни ўзларига касб қилиб олмагунларигача салоҳиятларидан тушганлари йўқ эдилар. Эронлилар Қуръон ҳукмлари чегарасидан чиқмагунлари-

ча даврадан тушган эмас эдилар. Ҳинд мусулмонлари ислом ҳақойиқларини хурофот ва бани Исроилнинг афсоналари²⁸ эвазига фидо қилмаса, мажусийлардан ҳам баттар ҳолга тушмас эдилар...

Ахир инсоф ва тааммул²⁹ қилиб айтиш керакки, биз ўзимизни мусулмон деб биламиз-у, лекин ислоҳот амрларини кўриб, билиб туриб кўпларига амал қилмаймиз, илоҳий ҳукмлардан камоли бебошлик билан чиқиб кетамиз, иттифоқимиз йўқ, тақво қилмаймиз; ўртамизда ўзаро ёрдам йўқ, ҳақ талабини бажариш йўлида бирга қадам босмаймиз; рибохўрлик³⁰ қиламиз, шароб ичамиз, гийбат ва ҳасад қиламиз. Шариат манъ этган барча ишларни қиламиз ва (шунинг учун ҳам) ахлоқий разилликларга гирифтормиз. Вужудимиздаги шунча нуқсон билан ўзимизни комил мусулмон деб биламиз, биров бизни бу инсофсизликлардан манъ қилса, уни кофир деймиз. Ҳар нафасда 70 марта мусулмонман, деб лоф урамиз-у, хаёлимизга эса, «бир комил мусулмончалик амал қилайлик» деган ўй келмайди.

Бир мулоҳаза қилинг: мусулмон киши Аллоҳ таолонинг ягоналигига, анбиёларнинг нубувватига, самовий китобларга ва қиёмат кунига иймон келтирган бўлса, яъни буларнинг барчасига ишонса, биз ҳаммамиз буларнинг барига иймон келтирганмиз, дейди. Ҳа, биламиз, сиз буларнинг барчасига иймон келтиргансиз ва арабча «оманту биллоҳи ва малоикатиҳи» (яъни Аллоҳ ва унинг малоикаларига иймон келтирдим)ни яхши уқиб тушунасиз. Лекин афсуслар бўлсинки, мен сизнинг иймонингиз самарасини кўрмайман, яъни иймонингизга мувофиқ амал қилмайсиз. Ваҳоланки, ҳазрати Пайғамбаримиз буюрганлар: «Иймону амал бир-бири билан яқиндир (вобастадир), бири иккинчисиз тўғри бўлмайди» («Ал-жомеъ ас-сағир»дан)³¹.

Шу масала юзасидан яна бир мисол келтирайлик. Сиз Бухорода миршаб борлигига ва унинг амрига хилоф борган ҳар бир кишини ҳибсга олишига шубҳасиз ишонасиз. Энди қаранг, шу миршаб «кечки вақт уйдан чиқманглар», – деб буйруқ берса, сиз мазкур ҳукмга қарши кечқурун уйдан чиқасизми ёки йўқ? Албатта, чиқмайсиз. Зеро, миршаб ва ҳибсхонани ҳақ деб биласиз. Ҳар ким унинг ҳукмига қарши борса, қамоқ жазосига мубтало бўлишига

ишонасиз. Мусулмонлик лофини уриб юрасиз-у, назарингизда, ёмон кўринган одамни кофирликда айблайсиз. Агар Ҳақ таолога, қиёматнинг ҳақлигига шу миршабга ва ҳибсхонага иймон келтиргандек иймон келтирсангиз, агар илоҳий ҳукмларга шу миршаб ва ҳибсхонага эътибор берганчалик эътибор қилсангиз, нега илоҳий амрларга хилоф иш қиласиз?!

*Тарсам караси ба Қабба эй аъроби,
К-ин раҳ ки ту мерави ба Туркистон аст.*

*[Эй аъробий, қўрқаманки, бу йўл билан Қаббага етмассан,
Бу сени элтаётган йўл Туркистон йўлидир!]³².*

Банданинг бадбахтлигимиз сабабларига бағишлаб айтган шунча маърузасидан кейин муҳтарам ўқувчилардан бирон фикр чиқишига шубҳа қиламан. Лекин бу хасталикларимизга қарши қандай чора кўриш керак? Бу харобот ва жаҳлу ғафлат гирдобидан халос бўлиб, тараққиёт, саодат ва тинчликка эришмоқ учун нима қилмоқ керак? Бу хусусда ҳам катта-катта уламоларимиздан баъзилари «аҳли ислом бу ҳолатдан халос топмайди, зеро бизнинг замон – ислом заифлашган охир замондир» деб айтадилар. Улардан гапларига далил келтиришларини сўрасак, дарҳол «кулли явмин бадтар» иборасини пеш қиладилар. Лекин биз уларнинг гапларига қулоқ солмай, масала ечимини Қуръони каримдан излайлик.

«Ушбу Қуръон икки дунё саодатидан баён қилгувчидир. Бу очиқ-ойдин Китобнинг далолат ва маъвизалари³³-дан баҳра олганлар, ана ўшалар Аллоҳдан қўрқувчилардир. Сизга ҳар бир мусибат етса, ўзингизни ҳақир сананг (ҳисобланг, яъни ўзингизга ишончсизлик қилманг, беътибор бўлманг) ва маҳзун бўлманг (хафа бўлманг), агар Аллоҳга иймонингиз комил бўлса (Қуръон амрларига мувофиқ амал қилсангиз) икки карра саодати аълога эришасиз»³⁴. «Эй иймон келтирганлар, (менинг томонимдан) Пайғамбар келтирган ҳар бир амрни қабул қилинг ва сизларга манъ қилинган нарсаларга яқин борманг, амри илоҳийга хилоф иш қилишдан қўрқингки, зеро, Аллоҳнинг азоби қаттиқдир»³⁵. Бу ояти карималардан маълум бўладики, агарда биз Қуръон ҳукмларига амал қилсак, паришонлик ва тарқоқликдан Аллоҳ ризолиги билан халос бўламиз.

Гапни мухтасар қилсак, бугун бошимизга келган фалокат ва бадбахтликларнинг ягона сабаби шуки, ҳикматли ҳукмлардан ва Қуръон натижаларидан узоқлашиб кетдик. Агар биз дунё ва охираат саодати талабида бўлсак, барча ғаразли ва фасод ишларимизни бир тарафга қўйиб, самимий қалб билан унга мутеъ бўлиб, Қуръон ҳукмларига бўйсуниб, ижтимоий ҳаётимизни шунга мувофиқ тарзда тартиблайлик. Бандаи ожизнинг кучсизлиги ва бу (хабарларни) билмаганлигидан юқоридаги мақсад учун Қуръон ҳукмлари ва ҳадисларни жамъ қилиб, шу варақлардан бир рисола тартиб бердим. Агарчи бу рисола (менинг ожиз қаламимга мансубдир) эътиборсиз бўлса ҳам, бироқ Қуръон оятлари ва ҳадислардан иборатлигидан арбоби диёнат назарига тушади, деб умид қилурман.

Мен танийдиганлардан баъзилари шу жойга етганда кулиб: «Сен хоҳлаганингни ёзиб, қудратинг етгунча додфарёд қилсанг ҳам Туркистонимизда сенинг сўзларингга эътибор берадиган одам топилмайди», — дейдилар. Бу биродарларимга берадиган жавобим ҳам Қуръони каримдандир: «Кофир ва гуноҳкорлар Қуръони карим оятларини ўқиб, уни тушуниб, шундан кейин ҳам такаббурлик қилиб, (айтилганларга) писанд қилмай қулоқларини қар қилиб олсалар ва шу гуноҳларида (қаттиқ) туриб олсалар, хабар бергинки, эй Муҳаммад, уларга шиддатли азоб бордир»³⁶.

Шу билан банда (Аллоҳ, барчамизга тавфиқ берсин) ўз вазифамни адо этишга киришаман.

МУҚАДДИМА

ҲАЁТ ВА ҲАЁТ ҒОЯСИ

Коинотнинг ҳаётдан иборатлигига ҳеч шубҳа йўқдир. Ҳаёт бўлмаса, бошқа бирор нарса ҳам бўлмайди. Ўзи коинотнинг асл биноси ҳам ҳаётдир. Шунинг учун ҳам биз рисоламизнинг биринчи баҳсини ҳаёт мавзусига бағишладик.

Ҳаёт нима?

Мутакаллимлар (калом) мазҳаби³⁷га қараганда, ҳаёт ҳис ва ҳаракатни талаб қилувчи сифатдир. Қадимги ҳукамо фикрига биноан, ҳаёт бу мизожга тобеъ, ҳис ва идрокнинг навъи ва табиатидир.

Асримиз ҳукаمولари ҳам айтадиларки, коинот ҳаётдан иборат. Ҳеч бир нарса йўқки, унда ҳаётдан бир асари

бўлмаса. Аммо мутакаллимлар мазҳабда бўлган қадимги ҳукамолар қайси бир жисмда ҳис ва ҳаракат бўлса, унда ҳаёт ҳам бўлади, қайси бир жисмда шу иккаласи бўлмаса, ҳаёт ҳам бўлмайди, деб айтадилар. Аслида ҳис ва ҳаракати бор нарсани «тирик» дейдилар. Лекин бу ҳаёт махлуқий ҳаёт деб аталади. Инсон ҳам аксар махлуқлар билан шу маънода бир хил, фарқ қилмайди. Лекин биз инсон ҳаёти ва аксар махлуқларнинг ўртасида катта фарқ борлигини мушоҳада қилар эканмиз, қуйидаги фикрларга келамиз.

Агарда ҳозирги ўтаётган ҳаётимиз устидан мушоҳада қилсак, жавоб ҳам осон бўлар эди. Лекин ҳаёт маънавий бир соҳадир, уни кўриб ва кузатиб бўлмайди. Шунинг учун бу фарқлар сабабини инсоният тарихи ва ўтмишидан қидирамиз. Башарият олами ибтидосидан бошлаб ҳозирги шаклда эдими? Яъни бани Одам ҳозиргидек шаҳарлар, қалъалар, мадрасалар, шунча илму санъат ва салтанатлари билан оламга келганмикан? Ҳеч қачон! Бечора ибтидоий одам кучсиз, заиф бир махлуқ эди. Баъзан совуқдан титраса, баъзан қуёш нурида қоврилиб, яшин ва чақмоқдан, ёмғир ва қордан, зулмат ва ваҳший махлуқлар ҳамла-ларидан кечаю кундуз қўрқиб жони ҳалқумига келар эди. Бунинг устига соатма-соат очлик ва чанқоқликдан қийналар эди. Иссиқ-совуқдан муҳофаза қиладиган бир чодири ё чайласи, қоронғуда ёритувчи бир чироғ, ваҳшийлар ҳужумидан муҳофаза этадиган қуроли ҳам йўқ эди. Хулоса шуки, одам халқ бўлишининг ибтидосида заиф ва мискин жондорлардан бири эди. Бошқа махлуқлар кучли чангал ва тишлари ёрдамида манфаатларини таъмин этиб, зарарларини даф қилардилар. Одам эса шунга ҳам қодир эмас эди.

Ажабо, ҳазрати Холиқи ҳаким инсонни шунчалик ожиз яратиб, бу бечорага ҳам бирор-бир қурол, аслаҳа ҳам берганмикан, токи у орқали ўзини ҳимоя этиб, яшаши мумкин бўлса? Албатта берган. Аллоҳ инсонга энг буюк ва энг қиммат қуролни берган. Инсон шу орқали оламни мағлуб қилиб шикастлаши мумкин. Бу қурол нимадан иборат? У АҚЛдир. Одамзод чорасизлигидан танг қолиб, ақлини ишлатишга мажбур бўлди, унинг соясида аста-секин манфаатларни қўлга киритиб, кўрган зарарларини даф қилди: уй қурди, табиат офатларидан қутулди. Қурол ясаб даррандалар ҳужумидан озод бўлди. Фақат шулар билан

чегараланмай, бора-бора яшину момақалдироқ, сув ва оловдан нажот топиб, уларни олимона панжаси билан тасхир³⁸ этди. Агар биз башариятнинг аввалги ожиз даври билан бугунги куч-қудратини солиштирсак, бу фарқнинг улканлигидан ларзага тушамиз ва инсоният оламининг ўзгаришини инкор этиш маҳол бўлади.

Инсоният оламидаги бу ўзгаришлар тараққиётми ё таназзул? Яъни инсоният олдинга ҳаракат қилибдими ёки орқага? Албатта, олдинга ҳаракат қилган ва ҳозирги кунгача бирор жойда таваққуф³⁹ қилмаган. Масалан, анча йиллар олдин оташароба (поезд)ни биз нақлиётнинг охириги воситаси деб ўйлар эдик. Бир оз ўтмасдан инсон илмининг кучи билан тайёрани ихтиро қилди ва ўйлаган ақилдамизни инкор этди. Бас, маълум бўладики, бани Одам ибтидодан то ҳозирги кунгача тараққий қилиб келган ва тараққий қилади ҳам. Шундай қилиб, одамда *ҳаёт ғояси* бор экан, яъни ҳазрати Холиқи ҳаким инсонлар учун бир баланд мартабани ва бир аъло манзилни кўрсатган экан, инсон ҳам унга қараб ҳаракат қилади, тараққий этади. Ажабо, бу ҳаёт ғояси, яъни бу аъло манзил нима экан? Бу савол жавобини шу муқаддимадан билса бўлади. Бу муддаони билиш учун тасдиқ назаримизни яна башарият тарихига ташлаймиз. Лекин бу дафъа бошқача усулда муҳокама қиламиз.

Китоби самовий (Куръон)да мазкур бўлганки, ҳазрати Холиқи ҳалим⁴⁰ одам яратишдан бошлаб фаҳру-л-мурсалин⁴¹ (Муҳаммад) алайҳиссалом замонигача ҳар бир қавм учун замонларига мувофиқ Пайғамбар ва динини юбориб турган. Масалан, аввал ҳазрат Одамни махсус дини билан юборди. Одам алайҳиссалом фарзандлари бир муддат ижтимоий ишларида бу динни қўлладилар. Бир неча муддатдан сўнг одамлар шу дин доирасидан чиқдилар. Ҳазрати Довари ҳаким⁴² янги дин ва бошқа Пайғамбарини юбориб, замона ва вақт тақозоларига риоя қилишни талаб қилиб, олдинги дин ҳукмларининг баъзиларини бекор қилди. Бу тартиб ҳамма самовий динларнинг камоли ва охири бўлган ислом дини зуҳур топган замонгача мавжуд эди. Шу ерда кишининг хаёлига бир савол келади: нима учун Худованд бани Одамни ҳамиша бир дин итоатига амр қилади? Нима учун одамларга махлуқларга ўхшаб ҳаракат қилиб яшаш учун эрк бермайди? Албатта, бу фар-

мон ҳикматсиз бўлмаган. Жаноби қодир ҳақим башарият ҳаётини олий бир ғояга вобаста қилиб қўйган, яъни одамлар учун бир даража тайин этган, токи улар ўзларини бу олий ғояга ва даражага етказсинлар. Башариятга бу йўлдан чиқиб кетмаслиги учун буюк Пайгамбарлар воситаси билан самовий динларни юборган. Бани Одам бу илоҳий шоҳқўчадан чиқиб кетганида янги раҳбар, яъни бошқа Пайгамбарини юбориб янгитдан тўғри йўлни кўрсатган.

Бу муқаддимадан одамзотнинг *ҳаёт ғояси* мавжуд бўлиб, самовий динлар унинг ҳаётида ғоявий раҳбари эканлиги маълум бўлади. Самовий динлар бизни қаерга олиб борадилар? Тадқиқ қилсак, маълум бўладики, самовий динлар бизни қаерга олиб борсалар, ўша жойда ҳаётимизнинг ғоясини топар эканмиз. Бас, самовий динлар бизни қаерга олиб борадилар, деб (қайта) сўрашингиз мумкин. Бу саволга диннинг таърифи жавоб беради. Дин нима? *Дин* ахлоқий ҳукмлардан иборат бўлиб, ўз тобеларини «саодати дорайн», яъни икки дунё саодатига етказди. Шундай қилиб, ҳаёт ғояси, яъни инсон ҳаётининг самараси шу «саодати дорайн» экан. Мана шу жиҳатдан инсон ҳаёти махлуқот оламидан фарқ қилади. Яъни одамлар икки дунё саодатига эришишга лойиқ ва қобилдирлар. Махлуқларда эса бундай истеъдод йўқ. Бу фарқ маълум бўлгач, кимки икки дунё саодатига етиш учун ҳаракат қилмаса, махлуқдан фарқи қолмайди, деб айтиш мумкин.

«Вал-қад каррама бани Одам»⁴³ ва «Лақад холақно ал-инсона фи аҳсани тақвим»⁴⁴ деган оятларнинг маънолари ҳам шундайдир. Демак, одам умрининг самараси, яъни инсоннинг ҳаёт ғояси икки дунё саодати экан, кимки ўзини одамлар қаторидан деб билса, бу дунё ва охирада ҳам ўзини бахтли ва тинч бўлиши учун ҳаракат қилиши лозим.

Мамлакатимизда икки гуруҳ бахтсиз одамлар борки, ҳаракатлари танқид ва танбеҳга сазовордир. Биринчи гуруҳ ҳаётларининг мақсадлари деб, еб-ичишни биладилар, улар бир луқма таом ва ётадиган жой учун инсоний вазифаларини эсларидан чиқарадилар, бирон-бир иш ҳақида ўйламайдилар ҳам. Кечаси эрта учун қоринларининг ғамида, кундузи эса ётиш тўшаклари ғамида бўладилар. Хулоса қилиб айтганда, улар бу дунё осойишталигини ўйлаб, бошқа нарса билан ишлари йўқдир. Аллоҳнинг ўзи сақла-

син, бу пасткаш жамоа ўзларини инсонийликнинг баланд мартабасидан махлуқийлик даражасига тушадилар. Бу жамоанинг асли жойи инсонлар ичида эмас. Бу жамоа жамиятга қўп зарар етказди. Худованд уларни охират саодатидан маҳрум қилган. «Баъзи одамлар Аллоҳ таборак ва таолодан бу дунёни талаб қиладилар. Уларга охират саодати насиб қилмайди»⁴⁵.

Иккинчи гуруҳ шундай жамоаки, ҳаёт ғоясини фақат охират саодати деб билладилар, бу дунё саодатига эришиш учун ҳеч ҳаракат қилмайдилар, балки бу дунё саодатини кофирларга хос деб билладилар, бошқача қилиб айтганда, дунёни кофирлар жаннатию мусулмонлар дўзахи деб билладилар. Булар ҳам инсонийлик вазифасини, башарият яратилишининг ҳикматини идрок қилмаганлар, уларнинг фикри ҳам илоҳий ҳукмга тўғри келмайди. Икки дунё саодатини талаб қилган инсонгина комил мусулмондир. Худованди ҳаким ҳам икки дунё саодатини талаб қилганларни мадҳ этиб, «Бақара» сурасида буюрган: «Баъзи одамлар, эй Худо, мени дунё ва охират саодатига етказиб, дўзах азобидан нажот бергин, деб дуо қиладилар. Бу одамлар ўз касбларига яраша, яъни амалига мувофиқ насиба оладилар, Худо сариъ ул-ҳисобдир»⁴⁶. Бу ояти каримада баъзи дақиқ ишоралар ва нозик нуқталар мавжудки, уларнинг зикри фойдадан холи эмасдир. Масалан, Худованди карим шу оятда жамоани дуо қилиб, «нимаики талаб қилсалар, топадилар» демасдан, балки «ўзларининг саъй-ҳаракатлари эвазига топадилар» деган. Шундан маълум бўладики, Аллоҳ олдида мустажоб бўладиган дуо биз туркистонлиларнинг дуоларига ҳеч ўхшамайди. Негаки, биз кечаю кундуз вақтимизни беҳуда ишларга сарфлаймиз. Баъд⁴⁷, фалон масжид ёки фалон мозорга бориб, мақсадимизни Худодан сўраймиз-да, яна чиқиб бемаъни ва нолайиқ ишларимиз билан машғул бўламиз, мақсадимизга етиш учун ўзимиз саъй-ҳаракат қилмаймиз. Бировнинг бирон-бир мақсади бўлса, энг аввал ҳиммат камарини белига маҳкам бойлаб, мақсадига етишиш учун саъй-ҳаракат қилиб, кейин дуо қилса, дуоси ижобат бўлади. Бу ерда баъзи муҳтарам ўқувчиларимиз айтишлари мумкинки, агар биз мақсадимиз ҳосил бўлиши учун саъй-ҳаракат қилсак, унда дуо ҳам керак бўлмай қолади. Балки саъй-ҳаракатларимиз соясида ўша мақсадимизга етармиз. Уларга жаво-

бим шуки, сизлар масъалани нотўғри тушунибсизлар. Кўпчилик мақсадларига етишиш учун ниҳоятда кўп ҳаракат қиладилар, бироқ мақсадларига эришолмайдилар. Саъй-ҳаракатлари натижасиз қолади. Шунда саъй-ҳаракатимиз фойдасиз ва зоеъ кетмаслиги учун дуойи хайр лозим.

Масъалани бир мисол билан шарҳлайман. Фалон бир деҳқоннинг икки таноб ери бор. Яхши ҳосил олишни у жуда хоҳлайди. Агарда бу киши баҳордан ҳўкизлари, кўш, омов, уруғ ва бошқа асбобларини экишга тайёр қилмай, фалон бир масжиднинг бурчагида ётиб, «Эй Худо, шу еримдан эллик ман⁴⁸ буғдой ҳосил бергин», — деса ҳам бу дуо қабул бўлмайди, яъни еридан ўзидан-ўзи буғдой кўкариб чиқмайди. Лекин экин асбоб-анжомларини тайёр қилиб, ерни яхши ҳайдаб, уруғни экса ҳам, сиз ўйламангки, деҳқоннинг иши шу билан тамом бўлди, энди у, албатта, яхши ҳосил етиштириб олади, деб. Бундай бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, сел келиб мазкур ерни бузиши ёки чигиртка келиб кўқарган буғдойини еб кетиши эҳтимолдан холи эмас. Шунинг учун деҳқон самодан келадиган бало ва офатларнинг олдини олиш учун дуо қилади, ҳазрати Воҳиб ал-атоё⁴⁹ унинг дуосини қабул қилиши ҳам мумкиндир.

Яна бир мисол келтираман. Фалон ёш йигит катта олим бўлишни орзу қилади, истеъдодли, қобилияти ҳам камолига етган. Агарда шу йигит мадрасага бормаса, пул сарфлаб китоб олмаса, меҳнат қилмаса, мударрислардан дарс олмаса, балки фалон мазорнинг бир чеккасида чин дилдан нола чекиб, Худо даргоҳидан илми ладуний⁵⁰ ни талаб қилса ҳам дуоси қабул бўлмайди, ўлимигача у жоҳил ва нодон бўлиб қолади. Аммо китоб олиб, мадрасага бориб дарс ўқиса ҳам уни катта олим бўлишига ҳали ишонманг. Мумкинки, у касал бўлиб ёки нафс ҳавасларига учиб, илм олиш йўлидан тойиб кетиб, охиригача жоҳил қолса. Агар бу йигит ғайбдан келадиган офатларни бартараф қилиш учун дуо қилса, дуоси ижобат бўлиши мумкин. Ҳазрат Пайғамбар (с.а.в.) ҳам шундай дуо қилар эдилар. Бадр урушида ул зот қурол-аслаҳани тайёрлаб, кўшин тортиб, кофирлар билан рўбарў келиб жанг қилди, сўнгра ғалаба учун дуо қилди. Мазкур ояти каримнинг маъноси ҳам шундадир. Худованди карим шу оятнинг охирида буюрган яъни, «...Худо дуо қиладиганларнинг ишлари ва феъл-

ларига ҳамиша назар қилади ва уларнинг ҳеч бир амаллари унинг назаридан четда қолмайди. Агарда улар дуоларига мувофиқ амал қилсалар, яъни мақсадларига етиш учун қаттиқ ҳаракат қилсалар дуолари қабул бўлади, бўлмаса қабул бўлмайди». Бу оятнинг ҳар бир сўзида, балки Қуръони каримнинг ҳар бир оятларида шундай олий сирлар ва буюк ҳикматлар мавжудки, ўқувчиларни ўзига шайдо қилади. Лекин уларнинг барчасини баён этишга имконимиз етмайди. Шунинг учун ҳам юқоридагилар билан кифояланиб, Қуръони карим сир-асрорини биладиганларга муурожаат қиламан, беҳуда сўзларни қўйиб, тезроқ Қуръони карим мутолааси билан машғул бўлинглар!

Энди яна мақсадимизга қайтсак. Айтган эдикки, комил мусулмон ҳам дунё саодатини, ҳам охират саодатини талаб этувчидир. Дунёни тарк этиб охират талабида бўлиш ҳам шаръий ҳукмларга мувофиқ келмайди. «Аллоҳ, ер юзида нимаики бўлса, сизларнинг фойдаларингиз учун яратган зотдир»⁵¹. «Эй одамлар, билмайсизларми, Худо ер ва осмонда бўлган ҳамма нарсаларга сизларни фармонбардор этиб тасхир этган. Худо зоҳирий ва ботиний бўлган неъматларини ҳам сизларга берган. Зеро, само ва ерда бўлган ҳамма мавжудот сизларнинг манфаатларингиз учун яратилди»⁵². Шу оятлардан маълум бўладики, Худо бу оламни бизларнинг фойдамиз ва манфаатимиз учун яратибди, оламда мавжуд бўлган ҳамма нарсани бизга маҳкум ва фармонимизга бўйсунувчи қилибди, бас. «Жосия» сурасида эса «Аллоҳ самодаги ва ердаги барча мавжудотни сизлар учун яратди, тасхир ва фармонбардор этди», — деб амр қилган⁵³.

«Дунёни мўъминлар дўзахи ва кофирлар жаннати» деб қайси теран ақлимиз билан айтиб, бу хом хаёлимизни илоҳий фармон деб биламиз? Ҳазрати фаҳри коинот (Муҳаммад) алайҳиссалом муборак умрларини саъй-ҳаракатда ўтказганлар. Аллоҳ ҳукмларини улардан ҳам яхшироқ биламизми? Ҳазрати фаҳри оламнинг Расуллигига бугун миллиардлаб мусулмон беш марта шаҳодат беради. Улар чўпонлик қилганлар, тижорат билан шуғулландилар, муаллимлик қилдилар, вазъ айтдилар, имомлик қилдилар, баъзан аскар, баъзан сартибб⁵⁴, баъзан хатиб, баъзан табиб бўлдилар. Булар ҳаракат бўлмай нима эди? Улар саъй-ҳаракатда бўлсалар, нима учун биз танбаллик ва ҳаракатсиз-

ликни ўзимизга шиор қилиб олганмиз? «Икки олам нажоти ва Аллоҳ ҳидояти иймон келтирган, намоз ўқийдиган ва садақа берувчи мўъминларга етади»⁵⁵ дейилган Куръони каримда.

Диққат қилсангиз, ҳазрат Парвардигор ҳидоят ва нажотни уч ҳолат эгаларига хос қилибдики, бири садақа ва закот берувчилардир. Маълумки, закот ва садақа бериш бойлик ва қудратнинг нишонасидир. Айтинглари-чи, қайси бир дин эргашувчиларини бой бўлишга даъват этади? Дунёни охират учун ва охиратни бу дунё учун тарк этувчиларнинг фикрларини хато эканини кўрсатиш учун «Ал-жомеъ ас-сағир»даги мана шу ҳадиси шариф кифоя қилади: «Сизлардан яхшиларингиз охиратини бу дунё учун тарк қилмаган ва бу дунёни охират учун тарк қилмай, оғирлигини бошқаларнинг устига ташламайдиганидир».

Энди бу иккала жамоа: бири дунёпарастлар ва бирлари охиратпарастларга даъволаримизни маълум қилганимиздан сўнг яна бир жамоани ҳам эсдан чиқаришимиз одобдан бўлмайди. Бу жамоа ҳам миллатимиз ўртасида катта мавқега эга. Бизнинг қолоқ ва бахтсиз бўлишимизда уларнинг хизматлари каттадир. Бу жамоа дунё ва охират саодатини талаб қиладилар. Лекин бу мақсадга эришиш учун ҳаракат ҳам қилмайдилар. Улардан шу ҳақда сўрасангиз, ноз-карашма билан «Аллоҳи карим» деб жавоб берадилар. Бу танбаллик ва ҳаракатсизликни улар «таваккал» деб атайдилар. Камбағаллик ва балолардан азоб чексалар дарров бирор масжид ёки фалон бир авлиёнинг қабрига бориб, қанча кучлари бўлса, бошларини ерга уриб дуо қиладилар. Биз бундай дуонинг ижобат бўлмаслигини юқорида баён қилдик. Шу ўринда бу азизларга «таваккал» сўзининг маъносини ва қабрни зиёрат қилишнинг фойдаларини айтиб ўтмоқчимиз.

Биз туркистонлилар суслигимиз, танбаллигимиз, ишбилмаслигимиз, нодонлигимиз, тажрибасизлигимиз, қисқаси, дунёда қанча ношойиста сифатлар бўлса, ҳаммаси «таваккал» деймиз. Шу сабабли буларни савоб ва машруъ⁵⁶ деб қабул қиламиз. Масалан, бир тожирдан «Нима учун ўйламасдан пахтани пўчоғини сотиб оласан?», деҳқондан «Баҳор келди, экиш ва иш асбобларинг қани?» ёки бирор косибдан «Нима учун ҳафтада бир марта дўкон очасан?» ё бир ҳаммолдан «Нима учун кундуз куни ухлай-

сан, ахир кечки овқатинг йўқ-ку», — деб сўрасак, ҳаммалари «таваккал Худога» деб жавоб берадилар. Минг афсус, шу жавобларнинг биронтасида ҳам таваккал йўқдир. Буларнинг ҳаммаси нодонлик, танбалликдан бошқа нарса эмас. Таваккал ҳам амал билан биргадир, ҳаракатсиз таваккал ҳам ҳаракатсиз дуога ўшаб фойда бермайди.

«...улар (яъни саҳобаларинг) билан машварат қил, азму қарор қилганингдан сўнг Аллоҳга таваккал қил, албатта, Аллоҳ таваккал қилувчиларни севади»⁵⁷, — дейилади Китоби самовийда. Ушбу ояти карима билан Худованд Расулига мурожаат қилиб: «Ишларда аввал саҳобаларинг билан маслаҳатлашиб, бир натижага келингач, бу ишни бажариш учун Худога таваккал қилиб бел боғла», — демоқда.

Албатта, бу ҳаёт жангу жадал майдонидир, унда ҳар бир шахс, ҳар битта қавм ўз турмушларини яхши таъминлашлари учун ҳаракат қилиб курашишлари лозим. Буларсиз бирор нарсага эришиб бўлмайди. Масалан, ҳар биримиз ҳам уйга кириб олиб, неча кун оч-наҳор ўтирсак ҳам, кўчага чиқиб ҳаракат қилмас эканмиз, уйнинг шифтидан бир лаган қабоб ўз-ўзидан келиб тушмайди. Оқибат эса очликдан ҳалок бўлишимиз мумкин. Ким буни инкор қилар экан, демак, тажрибаси йўқ экан. Агар ҳаракатсиз таваккалдан фойда бўлганда эди, Расули соллаллоҳи алайҳи васаллам кофирларга қарши бир жангда ўз қўллари билан ҳандақ қазимаган бўлар эдилар.

Энди эса авлиёлар қабрларининг зиёрати хусусида бир оз тўхталамиз. «Қабристонларни зиёрат қилиб туринглар, зеро, улар сизга охиратни эслатади», — дейилган «Алжомеъ ас-сағир» асарида. Бу ҳадисдаги ҳикматни тушуниш учун одам ҳолини диққат билан кузатайлик. Ажабо, одам нега гуноҳ қилади? Китобимиз аввалида ҳам бир баҳона билан баён қилиб ўтган эдикки, «комил иймон гуноҳ ишлар учун ягона тўсиқдир», — деб. Худойи таоло ва қиёматга иймон келтириб, уларнинг мавжудлигини билган одам ҳаргиз гуноҳ қилмайди. Агар билмай гуноҳ қилса ҳам дарҳол тавба қилишга шошилади. Баъзи шахслар жаҳлу гафлат ё кибру ғурур туфайли охират куни ва ҳисоб-китоб соатини эсларидан чиқарадилар, дилларидаги Аллоҳдан қўрқув ҳисси кўтарилади. Шунда улар гуноҳ қилишга қилиб, пушаймон ҳам бўлмайдилар, тавба ҳам қилмайдилар. Бу тоифа одамларга нисбатан кўриладиган

чора охират куни ва унинг қийинчиликларини эсларига солишдир. Зора шу баҳонада улар Худодан қўрқсалар ва турли фасод ишларга қўл урмасалар. Қабрлар зиёрати айнан шу мақсад учун кўзланади. Зеро, инсон ҳар қадар мағрур ва кибрли бўлмасин, қабристонга қадам қўйганда, қанчадан-қанча бани Одамнинг тупроққа қорилиб ётганини кўрганда, балки гурурини тарк этиб, охират фикрига тушар. Ҳазрати фахри коинотнинг ўз умматларига айтган ҳадисларининг ҳикмати ҳам шундадир. Аммо биз қилаётган зиёратлар эса бу матлабга мувофиқ эмас. Биз қабристонга эмас, балки авлиёлар мазорини зиёрат қилишга борамиз ва улардан ўзимиз учун мадад ва иноят сўраймиз. Билингики, бу зиёратлар бизга ҳеч фойда бермайди, ётган авлиёларнинг бизга ҳеч бир мададлари етмайди. Қуръони каримда «Сизлар учун Аллоҳдан ўзга соҳиб ва мададкор йўқдир». «Вақтики, Аллоҳ бир қавмга ёмонлик етказса, уни даф этиб бўлмайди ва у қавм учун Аллоҳдан ўзга нигоҳбон йўқдир»⁵⁸, — дейилгани ҳақдир.

Сониян, бундай зиёрат шаръан манъ қилиниб, ҳаром ҳисобланади. Биз бундай зиёратлардан фақат гуноҳ орттирамиз. Аллоҳ Пайғамбарларининг қабрини масжидга айлантирган (у ерда улар намоз ўқийдилар) яҳудий ва насронийларни лаънатлайди, — дейилган Бухорий⁵⁹ нинг «Китоб ал-салот»⁶⁰ ва Муслим⁶¹ нинг «Китоб ал-масожд»⁶² ида; яна «Пайғамбарларининг қабрини масжид қилган яҳудийларни Худованд ҳалок қилади», — деган ҳадис ҳам бизга маълум. Хушёр бўлинг! Сизлардан аввал ўтганлар Пайғамбар ва авлиёларининг қабрларини масжид қилдилар. Хушёр бўлинг! «Сизлар ҳеч кимнинг қабрини масжид қилманг, уларнинг қабрига бориб намоз ўқимангки, мен сизларга буни манъ қиламан», — дейилган Муслимнинг ўша китобида.

Баъзи икромли ўқувчиларимиз айтадиларки, биз авлиёларнинг қабрида матлабимизни ҳосил қилиш учун намоз ўқиймиз, улар Аллоҳ даргоҳида бизнинг матлабимиз ҳосил бўлиши учун шафиъ⁶³ бўладилар. Шу шафиъликни талаб қилиш ҳам улардан бир навъ мадад тилашдир. Бу каби шафиъ келтириб, тилак тилаш шаръан дуруст эмас, балки гуноҳдир. Зеро, Худованди таборак шунинг учун мушрикларга ғазаб қиладики: «Улар Аллоҳни қўйиб, ўзларига зарар ҳам, манфаат ҳам етказа олмайдиган нарсалар-

га ибодат қиладилар ва: «Ана ўшалар бизнинг Аллоҳ ҳузурдаги шафоатчиларимиздир!» — дейдилар...»⁶⁴ Бошқа ўринда эса мушрикларнинг шу ишини ушбу тариқа ҳикоя қилиб, рад қиладики: «Шафоат қилиш фақат Аллоҳгагина хосдир, бандасининг унинг изнисиз бировни шафоат қилишга ҳаққи йўқдир»⁶⁵.

Бу оятлардан икки нарса маълум бўладики, бири мушриклар бутларини Худо деб атамас, балки шафоатчи ва воситачи деб билардилар. Бас, биз ҳам фалон-фалон авлиёларни шафоатчи деб гумон қилиб, таъзим қилсак, муваҳҳид⁶⁶ ва мушриклардан қандай фарқимиз қолади? Соинян, шафоат сифати фақат Аллоҳга хос экан. Мусулмонларнинг бу тариқа эътиқод қилишлари жоиз эмас, айтганларимизнинг ўзи бунга улкан далилдир. Бухорийнинг «Китоб ул-ҳаж»⁶⁷ ида Ҳазрати Умардан шундай ривоят бор: «Бир куни ҳаж маросимида ҳажарул-асвад⁶⁸ ни (қора тошни) тавоф қила туриб, ҳазрати Умар шундай деган эканлар: «Эй ҳажар-ул асвад! Сен бир фойдаси ҳам, зарари ҳам тегмайдиган тошсан. Агар Пайғамбар сени ўпганини ўз кўзим билан кўрмаганимда, ҳеч қачон сени ўпмаган бўлар эдим».

Бу каби зиёрат ва восита қилишлик бизни икки дунё саодатига етакламайди. Унга етишиш учун ўзимиз ҳаракат қилишимиз керак. Бизда икки дунё саодатига етишиш учун майл бор экан, қай йўл ва усул билан унга етишиш мумкин? Бу саволнинг жавоби жуда осондир. Бахтга қарши, биз уни шу кунгача қулоғимизга олмаганмиз, икки дунё саодатига эришиш учун эса виждон амру вазифаларини адо этишимиз зарурдир. Виждон амри нимада? Бу — кишиларнинг ўзларига юкланган вазифа ва мажбуриятларини замон ва ўринга қарамай виждонан ва сидқидилдан бажаришларидир. Виждон амри вазифалари ичида ахлоқий вазифалар муҳимдир. Ахлоқ вазифаларини уч қисмга бўлиш мумкин: 1. Вазойифи нафсия. 2. Вазойифи оила. 3. Вазойифи инсония. Бу уч қисм бир-бири билан шу қадар боғлиқки, бирига ҳалал етса, бошқасида ҳам қусур намоён бўлади. Бу учала қисмни китобимизда бир-бир баён этамиз.

Натижа: 1. Аллоҳ, бизни барча махлуқлар каби бошқа жинслар манфаати учун эмас, балки икки дунё саодатига етишиш учун халқ қилган. 2. Дунё саодатини охират учун, охират саодатини бу дунё учун тарк этиш нотўғридир, бизга

икки жаҳон саодати даркор. 3. Икки жаҳон саодатини эса саъй-ҳаракат билангина топиш мумкин. 4. Саъй-ҳаракатсиз дуодан фойда йўқдир. 5. Авлиёлардан мақсад раво бўлишини тилаш фойдасизлигидан ташқари яна гуноҳ ҳамдир.

ВАЗОЙИФИ НАФСИА

Вазойифи нафсия — бу инсонни муҳофаза этиш ва тараққий топиши учун бажарилиши лозим бўлган вазифалардир, яъни инсон ўз нафсини (чунки бу одабийлик заруриятидир) камол топтириш даражасига етказиши лозим. Нафс камоли бу одамнинг ҳам ўзига ва ҳам ўз ҳамжинсларига фойда ва нафъ келтиришидир. Агарда нафс солиҳ амалларга улфат ва яқин бўлса-ю, ёмон (қабих) ишлардан нафратланса, шунда нафс камолининг мартабаси ҳосил бўлмай. Дини мубини ислом кўпроқ шу маънига аҳамият беради. Ҳазрати Парвардигор Қуръони каримда «амали солиҳ»ни иймон билан ёнма-ён зикр этади. Ҳатто аксар муҳаддис олимлар «амали солиҳ»ни иймоннинг бир жузъи, дея эълон қилганлар. Шунинг учун ҳам нафсни камол топтириш даражасига етиш биз мусулмонлар учун нафақат ахлоқ фарзи, балки дин фарзларидан ҳам ҳисобланади. Нафсимизни солиҳ амаллар билан улфат бўлиши учун нафсоний кучларимизни ислоҳ этишимиз лозим, акс ҳолда ҳеч қачон нафсимиз солиҳ амаллар билан улфат ва яқин бўлмайди.

Нафсоний қувват учга бўлинади: 1. Ақлий қувват. 2. Шаҳвоний қувват. 3. Фазаб қуввати. Ақл қувватини ислоҳ этишда шундай ҳикмат борки, унинг фойдаси ҳақни ботилдан, қабохатни эзгуликдан, манфаатни зарардан фарқ эта билишдир. Шаҳвоний қувватни ислоҳ этиш натижасида *иффат*га эришилади. Иффатнинг самараси саломатлик, ақлнинг ўткирлиги, қад-қоматнинг кўркамлиги, яхши амаллар ва ёмонликлардан чекинишда кўринади. Фазаб қувватини ислоҳ этиш *шижоат*га олиб келади. Шижоатнинг фойдаси инсоний шарафни ҳимоя этишда, миллат иззати ва нафс муҳофизатида кўринади. Агар инсон ана шу уч қувватни яхшилаб ислоҳ этса, яна бир фазилатга соҳиб бўлади. У эса *адолат*дир. Шуларни эътиборга олиб ахлоқ олимлари нафс фазилатини тўртга бўлганлар: 1. Ҳикмат. 2. Иффат. 3. Шижоат. 4. Адолат.

Буларни жой-жойларида муфассал арз қиламиз. Аввал *ҳикмат* ва унинг фойдаси ҳақида сўзлаймиз. Ҳикмат фазилати ақл қувватининг ислоҳи натижасида бўлади ва ақл қувватининг ислоҳи илм ўрганиш билан мумкин. Шунинг учун қуйида биз ақл ва илм ҳақида муфассал баҳс қиламиз, токи ҳикматнинг қай даражада аҳамиятлилиги ўз-ўзидан маълум ва намоён бўлсин.

АҚЛ

Шуни билиш лозимки, Аллоҳнинг энг буюк неъматидир ҳам, икки дунё саодатига бошлагувчи ҳам ақлдир. Юқорида биз батафсил баён қилганимиздек, одамзод махлуқлардан жисман кичик ва куч жиҳатидан заиф қилиб яратилган бўлса ҳам, аммо ҳазрати Холиқи ҳаким инсонни улардан улуғ ва қувватли қилиб яратган. Чунки инсонга ҳаёт майдонининг ягона қуроли бўлган АҚЛни берган. Одамлар даставвал даррандалар ҳужуми, иссиқ-совуқ, очлик ва чанқоқликдан ҳамиша кўрқиб, азоб чекиб изтиробда яшардилар. Бориб-бориб ақл йўлбошчилигида ҳаммадан устун ва голиб чиқдилар. «Инни жоилу фил арзи халифатун»⁶⁹ мазмунидаги ояти кариманинг ҳукми билан инсон ер юзининг мутлақ султонига айланди. Агар маозоллоҳ⁷⁰ ақл бўлмаганда инсон ҳаёт майдонида мағлуб бўларди. Мағлубият ва чекиниш эса йўқ бўлишнинг биринчи поғонасидир. Натижада инсон нобуд бўларди ва олам саҳифаларида одамдан ном-нишон ҳам қолмасди. Шундай экан, «дунё саодатининг раҳбари» ақлдир.

Арабистон ерлари бутпарастлик зулматига фарқ бўлиб кетган замонларда ҳазрат Пайғамбар алайҳиссалом Аллоҳ томонидан расуллик мақомига эришгандан сўнг у арабларни ақлий далиллар билан Худои воҳид – ягона Аллоҳ ибодатига далолат этди. Уларнинг ёлғон ва хато эътиқодларини тўғри ва қатъий сўзлар билан инкор этиб, ботилга чиқарди. Улардан баъзилари дарров расолатпаноҳга ишониб, ота-боболарининг динларини тарк этдилар. Булар хулафои рошидин⁷¹ ва баъзи асҳоби киромийлар⁷² эдилар. Ажабо, булар нима учун бир неча минг йиллик динларини тарк этиб, ислом динига кирдилар.

Ҳазрати Расули ақрамдан улар пулу мол ёки мансаб талаб қилдиларми? Асло. Ёки Пайғамбардан кўрқдилар-

ми? Йўқ. Ёки ислом душманлари айтганларидек, ҳазрати Расул алайҳиссалом сохта Пайғамбар эди-ю, улар унинг шериклари бўлганми? Ҳеч қачон... Шундай экан, нима учун улар қадимий динларини тарк этдилар?

Жавоб: Сабаби шу эдики, ислом ҳақ дин бўлиб, уларнинг эътиқодлари ботил эди. Улар ёлғондан ҳақни ажратиб, ёлғонни тарк этдилар. Хўш, ҳақиқатни ёлғондан қандай қилиб ажратиб олдилар? Албатта, ақл воситаси билан!

Абужаҳл⁷³ ва Абулаҳаб⁷⁴ га ўхшаган араблар ҳазрат Пайғамбар таклифи ва даъватларини рад этдилар, зеро ҳасад ва адоват уларнинг ақл ва тафаккур ойналарини қоплаб олган эди, улар ҳақиқат ва ёлғон фарқига бормадилар ва жаҳолатда қолдилар. Худо кўрсатмасин-у, ақл бўлмаганда ё одамларнинг ақллари ҳасад ва адоват зулматида қолиб кетганда эди, бирон-бир одам ислом динини қабул қилмаган ва бугун ер юзида миллиён-миллиён мусулмон ҳам бўлмаган бўларди. Шундай экан, охират саодатининг раҳбари ҳам ақл экан. Дунё ва охират саодатига бизни бошловчи нарса, албатта, Аллоҳнинг энг буюк неъматиди — ақл бўлади. Модомики, одамлар ва махлуқлар ўртасидаги фарқ шу саодати дорайнга етишишда экан ва икки олам саодатига ақл бошлар экан, айтиш мумкинки, агарда ақл бўлмаганда одам бундай саодатга муяссар бўлмасди ва ночор махлуқ даражасига тушарди. Дини мубини ислом фақат ақлга буюк мартабани берган. Агарда Қуръони каримни мутолаа этсангиз, ҳар саҳифасида ақлга, идрок ва тафаккур қилишга амр этилганлиги, мушрикларни эса ақлсизлик ва фикр юритмасликлари учун мазаммат қилинганлигини кўрамиз. Жумладан, «Аллоҳ ўз оятларини одамларга баён қилади, токи улар тафаккур этсинлар»⁷⁵.

«Аллоҳ ўзининг ҳукмлари ва далилларини баён қилди, токи сизлар тафаккур ва тааққул (идрок) билан фарқ қилинг»⁷⁶.

«Аллоҳ осмондан ёмғир юбориб, қуруб ётган ерларни кўкаламзор қилди. Шунинг ўзи оқиллар учун Аллоҳнинг борлигига етарли далилдир», — дейдилар⁷⁷. Бу оятдаги «фурқон» сўзига баъзи муфассирлар «Қуръон» деб шарҳ берганлар, лекин бу тафсир тўғри эмас, зеро оятнинг боши «Назала алайка ал-китоб»дан мурод Қуръондир»⁷⁸ деган маънини ифодалайди. Агарда «фурқон» сўзининг маъноси ҳам «Қуръон» бўлганда такрор келарди, бундай такрорлар

Қуръони каримнинг балоғатидан далолат бермайди. «Фурқон» сўзининг маъноси «фарқ этувчи»дир. Масалан, «Вама анзална ала абадна явм ал-фурқона»⁷⁹ деган оятдан мурод ёмон озуқадир. Бу оятда «фурқон»дан мурод ақлдир, ақл ҳақни ботилдан ажратади. Бу ҳолатда оятнинг маъноси қуйидагича бўлади: «Эй Муҳаммад! Аллоҳ Қуръони каримни сенга нозил қилди, ундан олдин Таврот ва Инжилни нозил этган эди. Буларнинг ҳаммасини одамларга ҳидоят учун юборди, одамларга ақл берди, ақл орқали ҳақ бўлган китобларни юборди, токи шу китобларга қараб ёлғон ақидаларнинг фарқига борсинлар. Шу китоблар ҳидоятига ва ўз ақлларининг далолатига илтифот этмайдиганлар эса қаттиқ азобга гирифтор бўладилар».

«Худо унга ақл ато этган киши нажот топади» («Жомеъ ус-сағир»дан). «Ҳар бир ишнинг фатвосини ақлингдан сўра, гарчи муфтийлар фатво берсалар ҳам (яъни муфтийлар фатволарини билиб-билмай ижро этмагин)». «Савоб иш – бу ақл рози бўлган ва виждон ундан сокин бўлган ишдир. Гуноҳ эса бу ақл ундан рози бўлмаган ва виждон ундан азоб тортганидир. Агар муфтийлар сенга фатво берсалар ҳам», – дейилган «Ал-жомеъ ус-сағир»да.

Энди сўзни фазилати ҳар бир кишига маълум бўлган ҳужжат ул-ислом Ғаззолий⁸⁰ га берамиз. Жаноби имом «Мезонул-амал» («Амаллар тарозиси») номли китобида ақлнинг шарафи ва буюклигини бир мақолада баён қилади. Имом сўзларини мухтасар келтирамиз: «Инсонийликнинг энг шарафлик ва буюклик даражаси унинг ақлидир. Ақлнинг шарафи ва азиматига ҳам ақлий, ҳам нақлий ва ҳиссий далиллар мавжуд. Аллоҳ ҳамма махлуқотлардан олдин ақлни яратиб, деди: «Яқин кел». Ақл яқин келди. Деди: «Орқага кет!» Ақл орқага борди (яъни фармонбардор эканлигини кўрсатди). Кейин Аллоҳ деди: «Эй ақл, жалолим ва иззатим ҳаққи қасамки, сендан карамлироқ махлуқ яратмадим. Мен одамларни сен сабабли забт этман, савобларини ва азобларини бераман».

Ақлий далил қуйидагича: Ақл саодати дорайннинг ягона раҳбаридир, шунинг учун у, албатта, аъзам ва шарафли бўлади. Ақл орқали инсон Аллоҳнинг халифасига айланди. Ақл орқали одам Аллоҳга яқинлашди, унинг ҳидояти орқали ўз динларини комил этди. Шунинг учун ҳазрат Пайғамбар айтадики, «кимнинг ақли йўқ экан, демак,

дини ҳам йўқ». Бошқа жойда буюради: «Ҳеч бир кишининг мусулмонлигига унинг ақлини текшириб туриб хурсанд бўлманг». Ҳазрат Пайғамбар алайҳиссалом ҳазрат Али разияллоҳу анҳуга буюрганки, агар одамлар ҳайрат мақомлари орқали Аллоҳга яқинлашсалар, сен ўз ақлинг воситасида яқинлик пайдо қил, токи бу дунёда одамлар орасида ва охиратда Аллоҳ ҳузурини мартабанг улуг бўлсин.

Ҳиссий далил шуки, инсон махлуқларнинг энг заифи бўлса ҳам, махлуқларнинг энг кучлиси ҳам ундан қўрқади. Инсонни ҳамма махлуқотдан ҳам ғолиб ва сарафроз этган қувват ақл бўлади. Имом Фаззолий «Иҳё ал-улум»⁸¹ китобида ҳам ақлнинг шарафи ва азимати ҳақида мақола битиб, уни ҳадис ва оятлар билан исбот этган.

Афсус, рисоламиз ҳажмига бу мақола сифмайди, бўлма-са уни бу жойда келтириб, муҳтарам ўқувчиларимизга ҳавола этардик. Жаноби Имом ақлнинг шарафини исботлаш учун санаб ўтган ҳадисларнинг иккитасини шу ўринда келтирамиз. Ойша разияллоҳу анҳу айтадиларки, ҳазрати Расули акрамдан сўрадим: «Ё Расулуллоҳ, бу дунёда одамнинг фазилати қай нарсада намоён бўлади? Дедиларки: «Ақлда». Яна сўрадим: «Охиратда-чи?» Яна «Ақлда!» деб жавоб бердилар.

Абу Саид ал-Хадрий⁸² дан ривоят қилинадики, Пайғамбар алайҳиссалом айтганлар: «Ҳар бир нарсанинг такягоҳи (суянчиғи) мавжуд, мўъминларнинг такягоҳи уларнинг ақлларидир. Демак, уларнинг ибодатлари ҳам ақлларига яраша бўлади. Эшитмадингизми, фожирлар дўзахга дохил бўлган вақтларида айтадиларки, агар биз ҳақ сўзларни эшитиб, ақлимизни ишлатганимизда бутун дўзахилар орасида бўлмаган бўлар эдик».

Энди яна мақсадимизга қайтсак. Шу муқаддимадан ақлнинг Аллоҳ ато этган шариф неъмат, Аллоҳга яқинлаштирувчи восита ва икки дунё саодатига етакловчи эканлиги маълум бўлди. Аммо ақл ўзи қанақа бўлади? Ақл икки хил бўлади: 1. Ақли фитрий. 2. Ақли касбий. Ақли фитрий — бу Аллоҳнинг инсон табиатига аввалдан берган ақлидир, яъни ҳар бир фард (индивид) аввалдан ҳақиқатни билиши мумкин. Аммо ақли касбий илм олиш ва тажриба ортириш жараёнида ҳосил бўлади, яъни одам ўзининг фитрий-табий ақлини илм қоидалари ва тажрибалар асосида кенгайтириб, зийнат берса, ақли касбий ҳосил қилади.

Масалан, бир эмизикли гўдакка эътибор берсак. Бу гўдак янги туғилган пайтида ҳам ёзиш истеъдодига эгадир, лекин амалда ёзолмайди. Бориб-бориб у улғаяди, саъй-ҳаракат қилади, фитрий истеъдоди кучини ҳаракатга келтириб яхши котиб бўлади. Ақли фитрий ва ақли касбий масъалалари ана шулардан иборат. Ҳар ким фитратан ҳақиқатни билишга қодир бўлади, лекин билим билан туғилмайди. Агар жаҳду ҳаракат қилиб ва илм ўрганиб тажриба ҳосил қилса, ақли касбий соҳиби бўлиши мумкин.

Натижа: Ҳар бир киши солиҳ амалларга машғул бўлиши лозим. Солиҳ амаллар эса ахлоқий фазилатларни тарбиялаш билан бўлади. Ахлоқ фазилатлари тўрт асос: *ҳикмат, иффат, шижоат, адолат*дан иборат. Ҳикмат ақлий қувватнинг ислоҳи натижасидир...

Энди биз илм, таҳсили илм ва унинг фойдалари ҳақида суҳбат қиламиз. Сизларга маълумки, одамларнинг ҳаёт ғоялари бу икки дунёнинг саодатидир, унга бошловчи эса ақли комил экан. Шунини ҳам билдикки, (киши) касбий ақлнинг таҳсили, унинг тарбияси орқали комил ақлга эришиш мумкин. Бас, илм олмоқ ва таҳсили илм қилмоқ зарурлиги ўз-ўзидан маълум бўлади. Ўз ақли ёрдамида икки дунё саодатига етмоқчи бўлган одам таҳсили илм қилмоқдан бошқа чораси қолмайди.

Зотан, мукамал динимиз ислом, биз эса унинг фармонларини бажармоққа мажбурмиз, бизга илм олишни амр этиб: «Жоҳиллар билан олимлар баробар бўла олмаслар»⁸³ деган (Қуръони каримда). Қози Байзовий бу оятни икки хил тафсир қилади. Аввал калиманинг тўғри маъносини келтиради, бунда оятнинг маъноси шуки, агар одам олим бўлса, Аллоҳдан кўрқади (зеро, кўрқув барча нарсанинг асли ва ғайри аслини фарқлаганда пайдо бўлади). Сўнг бу калимани кўчма маънода ўқийди, яъни бунда, албатта, Аллоҳ олимларга таъзим қилади (яъни уларни улуглайди), деган маъно келиб чиқади. Шу ҳар икки тафсирни қай бирини ихтиёр қилсангиз ҳам илмнинг иззату шарафи ва ҳақиқий уламоларнинг юқори мартабада эканликлари кўз олдингизда зоҳир бўлади...

Эй Муҳаммад, «Ё Раббим, менинг илмимни зиёда қил!» — деб айт⁸⁴. Дикқат қилинг-а, Аллоҳ, ўз ҳабибига «илм талабини қил» деб амр қилмоқда. Бундан ҳам юқори шарафга эга бўлган нарса бўлса, айтинг-чи, ўша нима

экан?! «Илм олишнинг камайиб кетиши, жаҳолатнинг ўрин олиши, хамир⁸⁵ ичишнинг авж олиши, зинонинг қўпайиши қиёмат аломатларидандир», — дейилган Имом Бухорийнинг «Китоб ал-илм»⁸⁶ ида. Ҳазрати Расули акрам алайҳи-васаллам шу ҳадисда яна изҳор қилдиларки, оламнинг низоми ва интизоми ҳам ақл бўлмаганида хароб бўларди деб...

Ҳар ким илм талабида йўлга чиқса, Худованд унга жаннатга йўл очади. Ёки: «Эҳсонларнинг энг мақбули мусулмон кишининг илм олиши ва мусулмон биродарига илм ўргатишидир», — дейдилар Набий алайҳиссалом. Бу ҳадиси шарифни эса Али ибни Абутолиб (Анас ибни Молик⁸⁷), Ҳусайн ибн Ос⁸⁸, Ибн Умар⁸⁹, Ибн Масъуд⁹⁰ ва Абу Саид⁹¹ ҳазратлари, Аллоҳ улардан рози бўлсин, ривоят қилганларки, Пайғамбар (с.а.в.) «Мен илм фазилатини ибодат фазилатидан ҳам ортиқ кўраман», — деб айтган эканлар.

Олимнинг обиддан устунлиги мени орангизда камтаринларингиздан устунлигимга ўхшайди, зеро, ҳазрати Худованд, унинг малоикалари, само аҳли ва заминда маскан тутган жамики нарсалар одамларга хайрли илм ўргатган кишига раҳмат айтиб турадилар. Диққат қилинг-а! Ҳазрати Пайғамбар бу дунёда зарбу Зайд⁹² ғавғоси ни қилмоқдан бошқа ҳеч бир иш билан шуғулланмайдиганларни эмас, балки одамларни тўғри йўлга бошловчи олимларни мадҳ этарди. Бу ислом динида илмнинг мавқеи нақадар баландлигини кўрсатади ва мўъмин мусулмонлар илм таҳсили йўлида ҳаракат қилишлари лозимлигини исботлайди.

Аmmo: «Илмнинг турлари кўп, биз қайси бири билан машғул бўлишимиз жойиз?» — деб айтишингиз мумкин.

Жавоб бераман: ҳақиқатда илм турлари кўп, баъзиларидан нафъ ҳам йўқ. Бироқ мақсадимиз икки дунё саодати экан, бу дунё ва охирада фойда келтирадиган илмларни талаб қилишимиз, бу дунё ва охирада фойдаси бўлмаган ишларни тарк этишимиз лозим. Зеро, «Аллоҳдан фойдали илм талаб қилиб, нафъи бўлмаган илмдан омон қолиш учун Аллоҳдан мадад сўранг», — дейилади ҳадисда.

Энди биз фойдали илмлардан баъзиларини зикр этмоқчимиз. Илм умуман, икки қисмдан иборат: *илми нақлий ва илми ақлий*. Илми нақлий ҳам ўз навбатида *диний ва дунёвий* илмларга бўлинади. Аввал илми нақлийнинг биринчи қисми бўлган диний илмларни зикр қиламиз.

Маълумки, Қуръони карим араб тилида унинг шева-ларига мос ҳолда нозил бўлган. Саодат асрида яшаган араблар бу китобнинг таркиби ва жузъий маъноларидан хабардор эдилар. Улар «Қуръон» нозил бўлган вақтда яшаганлари учун нозил бўлиш сабабларини ҳам билардилар. Баъзи маъноларни тушунмай қолсалар, дарров соҳибшариат алайҳиссалом ҳузурига келиб мушқилотларини, иштибоҳларини ҳал қилиб кетардилар. Шу хусусда Расулulloҳдан эшитганларини ёдлаб ўзлаштириб олардилар. Ҳазрати Пайғамбар вафотларидан кейин ҳам бир муддат шу тариқа Қуръони карим ҳукмлари ва маъноларини тушунишга ҳаракат қилардилар. Лекин, бора-бора ислом уммати тафсир китоблари ва илмига эҳтиёж сездилар. Бунинг бир неча сабаблари бор эди. Биринчидан, араблар, бир томондан, Рум мамлакатлари, бошқа томондан, Ажам ўлкаларини фатҳ этиб, араб бўлмаган халқлар билан аралашиб кетдилар. Тиллари ҳам омухта бўлиб кетди. Шунинг учун ҳам араб оммаси Қуръоннинг баъзи маъноларини тушунмай қолди.

Иккинчидан, ислом дини оламга ёйилиб кетди. Рум, Эрон ва Туркистон халқлари тўда-тўда бўлиб дини мубинга кирардилар. Энди мусулмон бўлганлар араб тилини ўргансалар ҳам Қуръон ҳукмларини охиригача тушуниш бахтидан маҳрум эдилар. Ваҳоланки, ўзларининг муқаддас китоблари бўлмиш Қуръони карим ҳақиқатларини билиш орзусида эдилар. Ўша давр олимлари ҳам замон эҳтиёжига эътибор назари билан қарамасликлари мумкин эмас эди.

Учинчидан, халойиқ Пайғамбарнинг муборак забонидан узоқликлари сабаб Расули акрамнинг тарбияси таъсиридан четда қолиб кетардилар. Бошқача қилиб айтганда, одамлар ахлоқ салобатлари ва қалбларининг поклигини йўқотардилар. Ислом уламолари агар баъзи Қуръон оятларининг тафсирига айтилган ҳадислар ва хабарлар йиғиб олиниб, китоб шаклига келтирилмаса, ёлғон ривоятлар билан аралашиб, ислом миллатининг таназзулига сабаб бўлиши эҳтимолдан холи эмаслигини тушуниб етдилар. Ана шу учинчи мулоҳаза ислом уламоларини ҳиммат камарини белларига боғлаб, ҳазрат Пайғамбар томонидан Қуръон оятларининг тафсири учун айтилган ҳадис

ва хабарларни йиғиб олиб, таҳқиқ қилиб китоб шаклига келтиришларига мажбур этди. Лекин бу тафсирлар ҳам Пайгамбар ҳадисларидан иборат эди, холос. Яъни бундай тафсир соҳиблари бирор-бир оят ҳақида ўзлари бир сўз айтмасдилар, балки ҳазрати Расулнинг муайян бир оят ҳақида айтган гапларини ёзиб олардилар. Мазкур тафсирлар ҳадис китобларининг бир тури эди, олимлар бундай тафсирни «тафсир бар ривоят» (яъни ривоят ила келтирилган тафсир) деб атаганлар. Ибн Аббос⁹³ ва «Тафсири Табарий»⁹⁴ шундай тафсирлардан ҳисобланади. Исломуламулолари томонидан яратилган биринчи тафсир ана шу «тафсир бар ривоят» эди. Исломуламулолари аҳли бир муддат шу тафсирлар билан қаноатланди. Лекин бора-бора замона ўзгариб, омманинг эҳтиёжлари ҳам ўзгарди. Бир томондан, ғайришаҳих ва мавзули ҳадислар тафсирлар таркибига кирса, бошқа томондан, исломуламулолари маданияти тараққий топиб, сарфу наҳв, баён, маоний ва бадий илмлар ривожланиб, алоҳида фанлар сифатида шаклландилар. Аҳли исломуламулолари диний қоидалари ва ҳукмларини ақлнинг муаззам қонунлари асосида татбиқ қилишни орзу қилдилар. Бинобарин, исломуламулолари замона ўзгаришларини назарга олган ҳолда тафсир илмининг аввалги шаклини ўзгартирдилар. Энди улар Қуръон маъноларини шарҳлаш учун масъулиятни сезган ҳолда ақлларини ишга солдилар. Ҳар бир муфассир Қуръони карим маъноларини лисоний қоидалар ва ақлларининг кучи ёрдамида тафсир қилардилар. Бундай тафсирларни «тафсир бид-диroyat» (ақлий тафсир) дейдилар. Байзовий⁹⁵, Замаҳшарий⁹⁶, «Тафсири кабир»⁹⁷ ва ҳозирги кунгача бўлган тафсирлар шундай тафсирлардан ҳисобланади.

Энди кўрайлик-чи, тафсир илмининг таҳсилдан нима фойда бор экан? Биз мусулмонларнинг ҳамма диний аҳкомларимиз Қуръони каримда йиғилган. Мусулмон эканмизми, Қуръони каримга амал қилишимиз вожибдир. Мен юқорида Қуръон ҳукмлари бизни икки дунё саодатига етказди, деб муфассал баён қилдим. Қуръон ҳукмларини билмоқ ва уларга мувофиқ амал қилмоқ Қуръони карим маъноларини тушунишимизга боғлиқдир. Қуръони карим маъноларини билмоқ учун тафсир ўқимоқ шарт. Шунинг учун тафсир ўқимоқ ҳам бу дунё ва ҳам охирада бизга катта фойдалар беради. Бинобарин, тафсир таҳсили бизга

ниҳоятда зарурдир. Афсус, биз туркистонлилар азиз умримизнинг йигирма йилини илм олиш йўлида сарф қиламиз-у, аммо бу шариф фандан баҳраманд бўлмаймиз.

ҲАДИС ИЛМИ

Бу илми шариф икки қисмдан: 1. Ривоятул-ҳадис, яъни ҳадис ривоятлари илми. 2. Дироятул-ҳадис, яъни ҳадис усули илмидан иборатдир. Ҳадиснинг луғавий маъноси «сўз» демакдир, лекин дин уламолари ҳазрати Пайғамбар сўзлари, амаллари тақририни (ёзиб олинганларини) ҳадис деб айтганлар. Масалан, ҳадис китобларини ўқисангиз, Пайғамбар ҳазратлари фалон сўзларни айтганлар, бошқа жойда фалон саҳоба бир иш қилганда Пайғамбар манъ этмай сукут сақладилар, дея маълумот оласизлар.

Ҳадис илми саҳоба ва тобеъинлар замонларида бир мукамал илм шаклига кирмаган эди. Бу илм олимлари билган ҳадисларини санадлари⁹⁸ билан шогирдларига айтиб берганлар. Шогирдлари ўз навбатида ёдлаб, хотираларида сақлаганлар. Бора-бора замон ўзгарди, яҳудийликдан мусулмонликка ўтган одамлар ўзларининг хурофот ва қадим афсоналарини ҳам Пайғамбар ҳадислари суратида тузиб, одамларга ўқиб берардилар, баъзилари эса шахсий манфаатларини ўйлаб ҳадисларни ўзлари тўқиб чиқарардилар. Ислом олимлари бу ишнинг оқибати ёмон бўлишини тушуниб, иложини қидира бошладилар. Улар саҳиҳ (тўғри) бўлган ҳадисларни йиғиб, санад ва иснодлари⁹⁹ билан китоб шаклига келтирдилар. Ҳадис илмининг матни юзага келди. Уламолар бунга ҳам қаноатланмай, саҳиҳ ҳадислар мавзули ҳадислар билан аралашиб кетмаслиги учун ҳадис илми усулини ўйлаб чиқдилар. Бу олимларнинг энг буюк ва мўътабари — Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Исмоил Бухорий бўлиб, 194-санада таваллуд топиб, 256 ҳижрий йили вафот этгандир. Имом Бухорий 62 йил муборақ умр кечирганлар.

Мазкур имомнинг маноқибни кўпдир. Ҳадис илмининг арбоби Ражоб ибни Маржий¹⁰⁰ «Имом Бухорийнинг фазилати эркакларнинг аёлларга бўлган фазилатларига баробардир», — дейди. Муҳаммад ибни Исҳоқ¹⁰¹ айтади: «Мен бу кўк гумбаз остида Имом Бухорийдек ҳадис олимни кўрмадим». Олимнинг ҳадислар китоби «Саҳиҳи Бухорий» номи билан машҳур. Имом Бухорий китобида етти минг

икки юз етмишта ҳадисни зикр қилган, лекин баъзи ҳадислар такрор келган. Агар ана шу такрор бўлган ҳадисларни ҳисобидан чиқариб ташласак, тўрт минги қолади. Имом Бухорий шу тўрт минг ҳадисни 16 йил давомида олти юз минг ҳадис ичидан ажратиб олиб китобига киритган». Барча олимлар ҳадислар китоби «Саҳиҳи Бухорий»ни Қуръони каримдан кейинги энг мўътабар диний китоблардан, деб санаб келадилар.

Таажжублиси шундаки, ўша замонда Бухоро олимлари бу улуғ Имомни кофир деб Бухородан ҳайдаганлар, Имом жаноблари Самарқанд (нинг Хартанг мавзеи)га келиб қайғу ва алам билан вафот этганлар.

Алҳосил, ислом олимлари вақт ўтиши билан илми ҳадисни ривожлантирдилар, бу илми ўрганмоқ юқорида айтилган далиллар туфайли бизга зарур ва лозимдир.

ФИҚҲ ИЛМИ ВА УСУЛИ

Шуни билиш лозимки, бани Одам маданийут-табъ¹⁰²дир, яъни азалдан ўз ҳамжинслари билан бир қишлоқ, қасаба ёки шаҳарларда биргаликда жамоат бўлиб яшашга мажбурдир. Аксар махлуқларга ўхшаб тоғ ва чўлларда ёлғиз яшаб юриш инсон табиатига зиддир. Кўп махлуқлар ўзаро ёрдам ва мададга эҳтиёж сезмайдилар. Ҳар қайси махлуқ танҳо ўзи овқатини ёки ётиш жойини топа олади. Мисол учун қушларнинг энг кичиги ва заифи чумчуқни кўз олдингизга келтиринг. Бу ҳақир жонивор кичкина тирноқлари ва заиф қанотлари билан бир умр ўз ҳаётини бировнинг ёрдамисиз ўтказди.

Лекин биз одамлар уларга нисбатан ҳар қадамда бошқаларнинг мададларига муҳтожмиз. Масалан, дастурхонимиз устида турган мана шу нону чойни олиб кўринг-а: бировнинг ёрдамисиз шуларга эга бўламизми? Ёки булар осмондан тушганми? Асло бундай эмас!

Балки фалон тожир бир жойдан темир олиб келган, бир темирчи уни сотиб олиб, тер тўкиб омочу қўш ясаган, бошқа биров ҳўкиз ва омочни олган, бир неча киши кеча-кундуз меҳнат қилиб уруғни ерга сепган, вақт ўтгач, деҳқон буғдойни ўриб, хирмон қилиб, минг заҳмат билан буғдойни майдалаб ун қилган, бозорга олиб чиқиб сотган, биров сотиб олиб сўнг фалон нонвойга сотган. Нонвой кўкрагини оловга бериб нон қилиб сотганда сиз уни

олиб келгансиз... Энди сизнинг бир луқма нонингиз учун қанча ҳамжинсларингиз саргардон бўлганлигини тушунгандирсиз?! Агар бошқаларнинг ёрдами бўлмаса, шу нонни қаердан олар эдингиз? Биргина нон эмас, балки кийим-кечак, оилангизнинг бошқа эҳтиёжларини ҳам олиб кўринг-а. Қанча одамнинг меҳнати бир нарса учун сарф бўлган! Шуларни эътиборга олиб айтамикки, одамлар табиатан жамият бўлиб яшашга мажбурлар. Барча мамлакатлар, миллатлар, ҳукуматлар шу табиий қонун натижасида майдонга келгандир. Одамлар мамлакат ва шаҳарларда жамоат бўлиб яшаганларидан сўнг қавму жамоаларга бўлиниб кетдилар. Бу қавмларнинг аъзолари бир-бирлари билан муайян муносабат ва муомалада бўладилар. Масалан, мен сиздан фалон миқдорда қарз олганман, сиз молингизни фалон миқдорга сотасиз ва ҳоказо... шундай бўлиши ҳам мумкинки, бу муносабат ва муомала мобайнида бизлар бир-бирларимизга жаҳл қилиб, урушиб ва ҳатто ўлдиришдан ҳам тоймаслигимиз мумкин.

Мошоллоҳ! Бир мамлакат ичида шундай тартибсизлик жорий бўлса, шубҳасиз, бу жамият тарқоқ қолга келади ва миллат инқирозга учрайди. Бас, аҳоли ўртасидаги муносабат ва муомалаларни тартибга соладиган қонунлар лозим, токи ўртамизда тушунмовчилик пайдо бўлиб, жамиятимиз паришон бўлмасин. Қуръони каримнинг баъзи ҳукмлари ва Наби (с.а.в.) ҳадислари одамларнинг ўзаро муносабат ва муомалаларини тартибга соладилар. Бунинг мажмуасини «муомалот»¹⁰³ дейдилар.

Инсон табиат қонунларининг ҳукми сабаб ҳамisha ўз манфаатларини ўйлайди. Манфаатни таъминлаш учун ҳаракат қилади. Инсофли ва иқтидорли одамлар ўз манфаатларини шаръий (қонуний) йўл билан таъминлашни хоҳлайдилар. Аммо шундайлар ҳам борки, манфаатларини тўғри йўл билан эмас, балки жаҳл, ўғрилиқ ва ношаръий воситалар билан амалга ошириб, ахлоққа зид ишлар билан машғул бўладилар. Қайси қавм ичида шундай одамлар кўп бўлса, бундай қавм ҳалокатга маҳкумдир. Шундай экан, бундай ишлардан бизни манъ қилмоқ учун қонун лозимдир.

Қуръони каримнинг баъзи оятлари ва ҳадислар шундай ношаръий муносабатларни манъ қилиб, гуноҳкорларга жазо белгилайди. Буни олимлар истилоҳан «Уқубот»¹⁰⁴ дейдилар.

Маълумки, одамзотнинг умри чегараланган, ҳамма бирин-кетин ўзини ажал панжасига топширади. Шу тариқа миллиён-миллиён одам ҳар йили ўлимга дуч келади. Одамзот шу талафот ўрнини тўлдирмаса, ерда одамдан насл қолмас эди. Ҳазрати Парвардигори ҳаким бу талафотни таваллуд қонуни билан тартибга солади. Одамлар таваллул ва таносул¹⁰⁵ соясида абадий инқироздан сақланадилар. Улар ўртасидаги эр-хотинлик муносабатлари шу ҳикмат асосида жорий бўлгандир. Бироқ бу иш ўз ихтиёрларида қолсалар, ўзларининг нафсоний ҳислари боис фасод ва паришонликда қолиб кетадилар. Шунинг учун ҳам одамлар ўртасида муборак никоҳнинг фойдалари жорий бўлган. Никоҳ ҳақида нозил бўлган Қуръони каримнинг баъзи оятлари ва баъзи ҳадиси шарифлар шариат ҳукмларининг «Манкуҳот»¹⁰⁶ мажмуасини ташкил қилади.

Одамлар ибтидодан бугунги кунгача бир муқаддас гайбий кучга ибодат қилиб келганлар. Башарият жамиятида ибодатнинг кўп фойдалари мавжуд: ҳақиқий ибодат руҳга таскин беради. Ибодат ахлоқни муҳофаза қилади. Ибодат оламни низомга киритиш учун мадад беради ва башарият жамиятида унинг мавқеи жуда баланддир, лекин ҳар бир қавмнинг ўзига хос ибодати ва ҳукмлари мавжуд. Ибодатимизнинг шакли ва ҳукмларини тартибга соладиган оят ва ҳадислар «Ибодат» мажмуасини ташкил қилади. Аҳли ислом саҳобалар ва тобеъинлар даврида бу тўрт қонунларни (муомалот, уқубот, маноқаҳот ва ибодатни) Қуръони карим оятлари ва Наби (с.а.в.) ҳадисларидан келиб чиқиб тузган эдилар, лекин шу хусусда алоҳида китоблари йўқ эди.

Вақт ўтиши билан аҳли исломнинг ижтимоий аҳволи ўзгариб кетди, олимлар замон эҳтиёжидан келиб чиқиб, зарур бўлган ҳукмларни, Қуръон ва ҳадиси шарифдан қиёс¹⁰⁷ ва *ижмо*¹⁰⁸ усулини ишлатиб китоблар ёздилар, натижада *фиқҳ* илми юзага келди. Мусулмонлар турли хил тушунмовчиликларга дуч келмасинлар деб, уламолар ҳукм чиқариш йўлини кўрсатиши учун *фиқҳ* илми усулини ҳам кашф қилдилар. Бу илмда биринчи бўлиб қалам юргизган олим Имом Шофеий¹⁰⁹ бўлади. Мазкур имом *фиқҳ* илмига оид китобининг муқаддимасида *фиқҳ* усули қоидаларини зикр этиб ўтган.

Бора-бора фақиҳлар бу илмни ривожлантириб, муста-

қил бир илм шаклига келтиридилар. Ҳанафия¹¹⁰ ва Шофеия мазҳаби¹¹¹ фақиҳлари бир-бирларига муқобил асарлар яратдилар. Шундан маълумки, уламолар фикҳ илмини замона тақозоси билан тартиб берганлар.

Жамиятда ўзимизнинг ҳақ-ҳуқуқларимизни билиб муҳофаза қилмоғимиз, ибодатимизнинг қоидалари ва тартиботини билмоқ учун фикҳ илмига муҳтожмиз. Фикҳ илмини билмоқчи бўлган одам фикҳ усулини ҳам яхши ўрганмоғи зарур. Зеро, фикҳ ҳукмларини, фикҳ усулу қоидаларини ўрганмасдан туриб татбиқ этиш — бу кўр-кўрона тақлиддан бошқа нарса эмас.

КАЛОМ ИЛМИ

Бу дунёда кўз олдимиздан ўтиб турадиган жамики ҳодисалар, коинотдаги рўй бераётган ғаройиботлар томошаси бизни чуқур ўй-фикрларга солмаслиги мумкин эмас. Офтоб чўкиб, бутун оламни тун зулмати қоплайди, ой чиқиб заминга табассумини таратиб, латиф бир манзара ҳосил қилади. Баҳор келиб, атроф келинлик либосига бурканиб, сабза-гул ҳид таратади. Қиш етиб келадию буларнинг барчасини супуриб ташлаб, қор кўрпасини ёпади. Инсон ўзига ато қилинган илоҳий неъмат бўлган ақли билан буларни томоша қилишгагина қаноатланмай, балки ушбу ҳодисаларнинг сабабини таҳлил қилиб, қатъий қарорга келадикки, буларнинг бари бесабаб эмас, балки коинотнинг устози, бирор-бир Холиқи мавжуддир?! Бу оламнинг яратувчилиқ ва коинот устози ким ва унинг жойи қаерда? Шу саволга жавоб беришга инсоннинг ақли ожиз қолиб, одамларнинг баъзи гуруҳлари хатодан ўзларини махлуқ-парастликка, одампарастликка, оташпарастликка солдилар. Қуръони карим баёнотининг бир қисми шу фикримизни дафъ қилиб, Вожиб таоло¹¹² ва унинг сифатларини бизга баён қилиб беради: «Эй инсонлар, сизларни ва сизлардан илгари ўтганларни тақво эгалари бўлишингиз учун яратган Парвардигорингизга ибодат қилингиз. У зот сизлар учун ерни қароргоҳ, осмонни том қилиб қўйди ва осмондан сув тушириб, унинг ёрдамида сизларга ризқ бўлсин, дея мевалар чиқарди. Бас, билиб туриб ўзгаларни Аллоҳга тенглаштирманг. Агар биз бандамизга туширган нарсадан (Қуръони каримдан) шак-шубҳада бўлсангиз, у ҳолда шунга ўхшаган биргина сура келтиринг ва Аллоҳ-

дан ўзга гувоҳларингизни чақиринг, агар ростгўй бўлсангиз»¹¹³.

«Кофирлар гумон қиладиларки, Аллоҳнинг фарзанди бор деб. Унинг фарзанди ҳам, шериги ҳам йўқдир, агар шериги бўлганда, уларнинг ҳар қайсиси ўзи яратган махлуқотлар хайринигина ўйлаб бир-бири билан жанг қилар, бири ғолиб келардию, олам вайрон бўларди»¹¹⁴.

Қуръони карим шу икки оят билан Вожиб таолонинг мавжудлиги ва ягоналиги, шериги йўқлиги тўғрисида таълим бериб, бу оятлар орқали Худованднинг Ҳай(боқий)-лиги, Олимлиги, Эшитувчи ва Кўрувчи, Қодир ва Муридлигини бизга тушунтириб беради. Аммо шу ўринда Қуръон ҳукмларини Аллоҳ Расули орқали нозил қилган экан, биз, аввало, ҳазрати Пайғамбарнинг набилигига ва Қуръони каримнинг ҳақлигига иймон келтирган бўлишимиз шарт. Бу икки матлабни Қуръони карим қуйидаги оятлар билан исбот қилади: «Ушбу Қуръон Аллоҳдан ўзга биров томонидан тўқилган бўлиши мумкин эмас. Балки У бутун оламлар Парвардигори томонидан келган ва (ҳақ эканлигига) шак-шубҳа бўлмаган ўзидан аввалги (Таврот, Инжил каби) муфассал китобдир». Ёки «уни (Муҳаммад) тўқиб чиқарган», дейдиларми?! Айтинг (эй Муҳаммад): «У ҳолда агар ростгўй бўлсангизлар, Аллоҳдан ўзга кучингиз етган барча бутларни (ёрдамга) чорлаб, шу (Қуръон)га ўхшаш биргина сура келтирингизлар!»¹¹⁵

Яна бир андиша ҳам борки, башарият доимо шу фикр билан машғулдир; одам ўзининг умри давомида ажал панжасига учраган дўстлари ва яқинларини кўп кўради ва ўзининг ҳам бир куни шунга гирифтор бўлишини тушунади. Сўнг ночор фикр қиладики, кетганлар қаерга кетадилар? Биз ҳам борсак қаерга борамиз? Бечора одам ана шу матлабни тушунишдан фикри ва ақлини тамоман ожиз топади!

Ҳазрати вожибул-вужуднинг ўзи бу саволга ҳам самовий Китоби орқали жавоб бериб, бизни ҳайрат ва баҳсдан халос қилади: «Ҳар бир жон фақат Аллоҳнинг изни билан ва аниқ белгилаб қўйилган муддатда ўлади. Ким дунё савобини истаса, унга ўша истаган нарсасини берурмиз. Ким охират савобини истаса, унга-да истаган нарсасини берурмиз. Ва шукур қилғувчиларни муносиб мукофотлаймиз»¹¹⁶.

«Улар айтадиларки, бизни ўлгандан кейин ким ҳам

тирилтира оларди? Айт, эй Муҳаммад, сизни йўқдан бор қилиб яратган Зот», — деб¹¹⁷.

Шу Қуръоний ҳукмлар мажмуасини «ислом ақойидлари» деб атайдилар. Буларни билиш ҳар бир мусулмон учун вожибдир. Аҳли ислом асри саодатда Ақойиддан Қуръони карим ва Пайғамбардан таълим олардилар. Рисолатпаноҳдан сўнг мазкур ҳукмларни саҳоба олимлар Пайғамбардан қай тарзда таълим олган бўлсалар, шундай қилиб бошқаларга ўргатардилар. Ушбу таълим силсиласи то тобеъинлар даврларигача шу хилда эди. Ҳижрий 100 санага ҳам етмасдан мўътазилийлар¹¹⁸ жамоаси пайдо бўлди ва эътиқод масъалаларини юнонларнинг фалсафий қарашлари билан аралаштириб аср олимлари билан баъзи масъалаларда ихтилоф чиқардилар. Ҳатто ораларида қаттиқ баҳслар ҳам бўлиб ўтди, натижада эса мўътазилийлар голиб чиқдилар.

Айтадиларки, эътизолия мазҳабининг асосчиси ва соҳиби Восил ибн Аъто¹¹⁹ деб, лекин бу ривоят саҳиҳ эмас. Бу мазҳабнинг ваъзхони, асосчиси имом Абуҳошим Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни ал-Ҳанифа ибни Али ибни Абутолиб¹²⁰ бўладики, Ибн Аъто унинг бир шогирди эди. Восил ибн Аъто имом Абуҳошимдан сўнг имом Ҳасан Басрий¹²¹ га шогирд бўлиб, ундан фазлу маърифатни ўрганди. Лекин охирида унинг мажлисига эътироз билдириб, эътизол (гўшанишин, узлатий) лақабини олди. Восил ибн Аъто 51 йил умр кўриб, 131 санада¹²² вафот этди. Агар бу киши ҳақиқатан мўътазилий воизи бўлмаганда эди (лекин илгари бўлган эди), аҳли суннат олимлари бу ҳақида баҳс юритмас, эътиқодини рад этмас эдилар. Шундан сўнг мўътазилийлар тоифаси «Калом илми»ни яратдилар. Аҳли суннатга муҳолиф бўлган бу эътизол арбобларининг таълимоти ақлий далиллар асосида исботлаб, кенг ва атрофлича тушунтиришдан иборат эди. Эътизол арбоблари ўзларининг матлабларини ақлий далиллар билан исботларди, бинобарин, уларнинг сўзлари ҳар бир эшитувчига таъсир қилиб, маъқул келарди. Аммо аҳли суннат олимлари нақлий далиллар билан мўътазилийларни мулзам қилмоқчи бўлдилар, бу мумкин бўлмасди, чунки одамларда ақлий далилларга рағбат кучлидир. Зотан, Қуръони карим ҳам ўзининг матлабларини ақлий далиллар воситасида исбот қилади. Аҳли суннат эса буни эътиборга олмади, ўзининг

қадимий маслакларидан бош тортди, натижада мағлуб бўлиб, майдонда мўътазилий уламоларнинг ўзлари қолдилар. Мўътазилийларнинг ишлари кундан-кун ривож топиб шу даражага етдики, 220 санада¹²³ имом Аҳмад Ханбал¹²⁴ ни мўътазилий мазҳабига дохил бўлмагани учунгина халифа Муътасим Аббосий¹²⁵ амри билан таъқиб қилиб, ушлаб ҳибс қилдилар. Ал-Восиқ Биллоҳи Аббосий¹²⁶ халифалиги замонида (228 сана) аҳли суннат ва аҳли жамоанинг Аҳмад ибни Абу Наср номли улуғ бир олимани халифа амри билан қатл қилиб, калласини Бағдод дарвозасига осиб қўйдилар. Шундан сўнг аҳли суннат ортиқ мухолифлик қилмасдан хоҳлаб-хоҳламай мўътазилий мазҳабини қабул қилди.

Бу мазҳаб камол топиб ривожланиб кетаверди, то шайх Абул Ҳасан Ашъарий¹²⁷ майдонга чиқмагунча ҳеч ким мўътазилийларга ошкор гапира олмасди. Шайх Абул Ҳасан Ашъарий Абу Али Алжабойи Мўътазилий¹²⁸ нинг биринчи шогирдларидан эди. 40 йил мўътазилий мазҳабининг тарафдори эди, бироқ бир муносабат билан устози ва унинг ораларида ихтилоф пайдо бўлиб, устози ҳузуридан чиқиб кетди. 15 кун уйдан чиқмай, аҳли суннат ақойидига оид китоб ёзди. Бу китобда мўътазилийларнинг эътиқод ва таълимотини ақдан кескин рад этди. Китобни ёзиб тугатгач, бир куни халқ масжидга тўпланиб турган вақтда ғайрат билан минбарга чиқиб, тўлиб-тошиб мўътазилия мазҳабининг ботил эканлигини эълон қилди ва ёзган китобини одамларга ўқисинлар, деб тарқатди. Бу муҳим воқеа 300 санада¹²⁹ воқеъ бўлиб, мўътазилий мазҳабига кучли зарба берилди. Шундан кейин мазкур мазҳаб халқ назаридан қолиб, одамлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб Ашъарий мазҳабини қабул қилардилар. Шу шайхнинг ғайрати ва ҳиммати туфайли мўътазилий мазҳаби барҳам топиб, аҳли суннат тазйиқдан халос бўлди. Ажабланарлиси шуки, аҳли суннат жамоасининг баъзи бир олимлари ўша вақтда шайх Ашъарийни кофирликда айблаб, қатл қилинишини талаб қилдилар.

Мазкур муқаддимадан маълум бўлганидек, то 300 ҳижрий йилгача аҳли суннат ақойидларини мудофаа ва муҳофаза қиладиган илми калом йўқ эди. Илми каломнинг бу қисмини шайх Ашъарий илмий муомалага киритди. Бир муддат шайх Ашъарийнинг ушбу усули аҳли ислом орасида жорий қилиниб равнақ топди, бора-бора ислом ула-

молари юнон фалсафасини калом илмига киритдилар, юнон назариётидаги инкор ва раддиялар туфайли калом илми баҳсталаб бўлиб қолди. Бу тариқа илми каломни биринчи бўлиб имом Ғаззолий ёзди. Аста-секин замон ўтиши билан ислом уламолари калом илми таркибига юнон фалсафаси матлабларини киритиб, мураккаб бир маъжун¹³⁰ тайёрладилар. Бизнинг орамизда машхур ва мўътабар бўлган калом китоби шу қабилдаги асардир.

Энди мақсадимизга қайтсак, калом илми биз учун лозимми ё йўқми? Баъзи бир фақиҳлар калом илми таҳсили ҳаром дейдилар, ҳатто Имоми Аъзамдан¹³¹ ривоят қиладиларки, у ўғлига калом илмини ўқишни манъ қилган экан. Имом Абу Юсуфдан¹³²: «Калом илми олимларининг орқасидан туриб намоз ўқиш дуруст эмас» деган нақл мавжуд. Имом Шофеъий буюрган: «Мен калом илми олимларини жазолашга фатво бераман». Бошқа кўпгина фикҳ олимлари ҳам шу имомлар изидан бориб, калом илми ҳаққига шу каби ҳукмлар чиқарганлар. Лекин камина юқорида арз этган маълумотга кўра, махсус аҳли суннатга тегишли калом илмини имом Ашъарий 300 санада замон тақозоси билан тартиб бериб ёзган эди. Имоми Аъзам 150 санада¹³³, Имом Шофеъий 204 санада¹³⁴ вафот этганлар, бинобарин айтиш мумкинки, бу имомлар имом Ашъарий томонидан замона талабига биноан кейинчалик ёзилган калом илмини кўрмаганлар. Бас, уларнинг танқидлари бу илмга нисбатан эмас, балки улар манъ қилган илм мўътазилий жамоаси томонидан ботил мазҳаб билан тарқатилган ва унинг ривожини учунгина яратилган калом илмидир.

Қани кўрайлик-чи, бугун орамизда жорий қилинган калом илмини ўқишимиз зарурмикан ёки йўқ? Аллома Ибн Халдун¹³⁵ ўзининг машхур «Муқаддима»сида калом илми хусусида узун мақола битиб, шундай хулосага келдики, бизнинг замонамиздаги илм толибларига калом илми лозим эмас, зеро, Аллоҳни инкор этувчи даҳрий ва ибтидоий одамлар ҳозирда йўқдир. Калом илми эса шуларнинг фикрларини рад этиш учун вужудга келган илм эди¹³⁶. Агар бу илми ўрганишдан мақсад мўътазилийлар ва юнон фалсафасини рад этиш бўлса, бунга ҳам ҳожат йўқ, чунки бугунги кунда мўътазилийлар ҳам, Арасту¹³⁷ ва Афлотун¹³⁸ нинг мухлислари ҳам қолмаганлар¹³⁹. Бундан ташқари қадим сафсаталар ҳикматини эътиборга олган

кимса дунёга келишни хоҳламайди. Аммо бу илмдан мақсад Вожиб таолонинг зоти ва сифатлари, набилик амри ва қиёмат кунини ақлий далиллар ҳамда қатъий ҳужжатлар асосида исботлаш бўлса, уни ўрганиш лозимдир. Энди иккинчи қисм нақлий илмларнинг баёнига киришамиз.

ЛИСОНИЙ ИЛМЛАР

Такрор ва такрор айтдикки, диний ва ижтимоий таълимотимиз Қуръони карим ва ҳадисларда мавжуддир. Қуръони карим ва ҳадислар эса араб тилидадир. Яна шарифатта оид аксар китобларимизни олимлар араб тилида ёзганлар. Бинобарин, шуларни тушунмоқ ва билмоқ учун араб тилининг сарфу наҳвини ўрганишимиз зарур. Лекин бу етарли эмас, балки Қуръони карим маъноларини чуқур тушунишимиз учун *балоғат илми*¹⁴⁰, *илми баён*¹⁴¹ ва *илми бадеъ*¹⁴² ни ҳам билишимиз лозим. Бу илмларни ўрганишимиз зарур эканлигига шак-шубҳа йўқдир. Лекин, шуни ҳам унутмаслик лозимки, бу илмларни ўрганиш шундай (ҳиссий) лаззат олиш учун эмас, балки зарурат юзасидан, олий диний маълумот олиш учун керак бўлади. Араб тилини диний илмларга эга бўлиш учун ўрганиш зарур. Бир умр араб тилини ўрганиб, диний илмларни ўзлаштирамаган одамлар адашганлардир. Бундай кишилар намоз ўқиш учун таҳорат қиламан, деб, таҳорат билан овора бўлиб, намозини қазо қилган кишига ўхшайдилар.

Энди, ҳурматли ўқувчи, нақлий илмларнинг иккинчи қисмига шарҳ берамиз.

ТАРИХ ИЛМИ

Тарих илми ўтган қавмларнинг умумий аҳволини бизларга ибрат ва дастуруламал қилиб нақл ва муҳокама этади. Бу илм, аввало, икки қисмдан иборат: 1. Муқаддас тарих. 2. Маданият¹⁴³ тарихи. *Муқаддас тарих* — анбиёлар аҳволи ва ҳазрати Пайғамбаримиз сийратларини бизга тушунтиради. *Жамият тарихи* эса уч қисмга бўлинади: 1. Илм ва адабиёт тарихи. 2. Табиий тарих. 3. Сиёсий тарих.

Илм ва адабиёт тарихи олимлар ва шоирлар тоифаларини, илмларнинг турлари, даражаларини ва ўрганиш усулларини текширади. *Табиий тарих* махлуқотларнинг истеъдоду қобилияти ва жонзотларнинг хосиятлари ҳақида маълумот беради.

Сиёсий тарих икки қисмдир: 1. Умумий тарих. 2. Хусусий-маҳаллий тарих. *Умумий тарих* оламнинг яратилиш вақтидан ҳозиргача дунёда пайдо бўлиб йўқ бўлган давлатлар, халқу миллатлар, уларнинг ҳаёт кечиришлари, тузумлари, йўқолиб кетиш сабаблари ҳақида фикр юритади. *Хусусий тарих* бир давлат ёки халқ тарихининг пайдо бўлиб, инқирозга учраш сабабларини ўрганadi. Тарих жуда қадимий бир илмдир. Юнонлилар энг биринчи бўлиб тарих ёзган қавмлардан ҳисобланади. Ислому зухур топиб тараққий этгандан сўнг уламоларимиз бу илмда ҳам анча саъй-ҳаракат кўрсатиб китоблар ёзганлар. Ҳатто тарих илмини ислоҳ қилиб фойда бахш этувчи фанга айлантирганлар ҳам мусулмон олимлари бўладилар. Аҳли исломларнинг тарих илмида ҳам маҳоратлари юксак бўлган, улар фойдали ва қимматбаҳо, тарихга оид асарларни ёзиб қолдирганлар. «Тарихи Абулфидо»¹⁴⁴, «Тарихи Ибн Халдун»¹⁴⁵, «Тарихи Табарий»¹⁴⁶ шулар жумласидандир. Шу учта муаззам китоб ҳам араб тилидадир. Бу асарларни фарангликлар (оврўпаликлар) ўз тилларига таржима қилганлар. Қайси миллат яшашни (равнақу тараққиётни) истаса, тарихини билиши лозим бўлади. Зеро, тарих бир кўзгуга ўхшайди, ҳар бир қавм ўзининг аҳволи ва ижтимоий ҳаёт қоидаларини унда кўриб, яхшини ёмондан фарқ қиладиган бўлади. Равшанроқ тушунтирсак, яъни қайси миллат юксалиш фикрида бўлса, ўтган қавмлар тарихига мурожаат қилади, уларни ҳалокатга етказган сабабларни билиб, уларни тарк этиб, бирон-бир миллатнинг ривожини ва тараққиётига сабаб бўлган қонунлар бўлса, уларни қабул қилади. Шунинг учун ҳам Ҳақ жалла ва аъло Куръони каримнинг бир қисмида ўтган қавмларининг тарихини беради. Агар бу илмда зарар бўлганда эди, Худованди карим Куръонда унга жой бермасди. Тарих илмининг зарурлиги ҳақида мана шу оятни келтиришимиз кифоя қилади: «Эй Муҳаммад, уларга тарихдан ҳикоя қил, токи ўтган қавмлар ҳақида (одамлар) билиб олиб, ўйласинлар ва ибрат олсинлар»¹⁴⁷.

ЖЎҒРОФИЯ

Жўғрофия – ер юзи ва ундаги аҳолининг аҳволини ўрганadi. Бу илм ҳам жуда қадимдир. Ислому уламолари уни юнонлилардан ўргандилар. Кўп олимлар жаҳд ва ҳаракатлар қилиб бу илмни ислоҳ этиб ривожлантирдилар. Ис-

лом уламоларининг баъзилари бу илмнинг ривожи ва тараққиёти учун Бағдоддан Чингача саёҳат қилиб, маълумотлар йиғиб бу илмни бойитдилар. Шундай олимларнинг баъзиларини зикр этамиз. Аллома Абу Исҳоқ Истахрий¹⁴⁸ 340 йили олам бўйлаб саёҳат этиб, жўгрофия илмига оид «Китобул-ақолим» («Иқлимлар ҳақида китоб») номли асар ёзди. Фаранг олимлари қадимий жўгрофияга оид бу асарни энг муътабар ҳисоблаб, ўз тилларига ўтирганлар. Ибн Ҳавқал ал-Маъсулий¹⁴⁹ 28 йил саёҳат қилиб 350 йили «Ал-масолик ва ал-мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар») номли хусусий жўгрофияга оид, яъни Арабистон қитъаси ҳақида баҳс юритувчи асарини ёзди. Алломай шариф Идрисий¹⁵⁰ 493 йили таваллуд топиб, 576 йили вафот этган, жўгрофия илмининг буюк намояндаларидан саналади. Рум, Миср, Андалус, Марокаш, Фаронса ва Ингилитар (Британия)га саёҳат қилиб Сажилиё (Сицилия)га келиб, шу ернинг подшоҳига кумушдан ер куррасини ясаб берган ва жўгрофияга оид «Нусхатул-муштоқ фи ахборил-офоқ» номли асар ҳам ёзган. Хулласи калом, ислом уламолари жўгрофия фанининг ривожига катта ҳисса қўшганлар, ислом алломаларининг кўплари бу илм билан шуғулланганлар. Биз шуларни зикр этганимиз кифоя.

Энди жўгрофия фани бизга керакми-йўқми деган саволга келсак, шуни айтишим лозимки, биринчидан, бир мулк тижоратини ривожлантириш учун бу илмни ўрганишимиз зарур. Иккинчидан, шу нарса маълумки, одамлар тараққиётга мойил бўладилар. Фитрату ақллари тақозоси билан икки дунё саодатига ноил бўлиш учун ҳаракат қилдилар. Шунинг учун ҳам одамлар аксар халқларнинг тарихи, ишлари ва ижтимоий қоидаларини билиб, ўзларига ибрат кўзгуси қилиб оладилар, миллатларнинг таназзул ва йўқ бўлишига олиб келган сабаблардан ҳазар қилиб, қайси қавм майдонга келиб тараққий этган бўлса, шу қавмнинг ривожланиш воситаларини билиб олиб, унинг йўлини танлайдилар. Шуни эътиборга олиб, Қуръони мажидда Худованди таоло ва аъло буюради: «Ўтган қавмлар қилмишларининг оқибатини билмоқ учун булар саёҳат қилмайдиларми?»¹⁵¹

«Эй мусулмонлар, албатта, сизлардан олдин қавмлар бўлган, ўрталарида қоида ва қонунлар бор эди, бас, сизлар саёҳат қилинглр. Пайғамбаримиз сўзларига кирмаган қавмларнинг ҳоллари нима бўлганлигини кўринглр»¹⁵².

Шундай қилиб, Аллоҳ таоло бу оятлар билан бизга ибрат олиш учун саёҳат қилишга буюради. Лекин бундай саёҳатларни жўғрофия илмини билмасдан амалга ошириш қийин. Иккинчидан, маълумки, саёҳат ҳар бир кишига ҳам тўғри келмайди. Шунда саёҳатга қодир бўлмаган киши бир жойда туриб Аллоҳ амрини бажараман деса, тарих ва жўғрофияни яхши билиши лозим.

Энди ақлий илмларнинг баёнига ўтамыз. *Ақлий илмлар* инсон фаолияти ва кашфиётларининг натижасидир. Бу илмлар умумий ва хусусий бўлмайди, яъни бу илмлардан бирини насроний илми, бирини мусулмонлар илми деб атаб ҳам бўлмайди. Бу илмлар инсоний-илмлар, ҳар бир инсон жинси ва мазҳабидан қатъи назар улардан баҳраманд бўлиши мумкин. Бу илмларнинг умумий ҳайъатини ҳикмат дейдилар, у уч қисмдан иборат. 1. Табиий илм. 2. Риёзий илм. 3. Фалсафий илм. *Табиий илм* ўз навбатида бир неча қисмдан иборат: 1. Табобат илми. 2. Табиий ҳикмат илми. 3. Наботот илми. 4. Махлуқот илми. 5. Маъданлар илми.

ТАБОБАТ ИЛМИ

Бу илмлар мажмуаси инсон аъзоларининг касалликлари ва уларнинг даволаниши йўллари бизга тушунтиради ва бир неча қисмга бўлинади:

1. Илмул-амроз (касалликлар ҳақидаги илм);
2. Илми муфрадоти адвия (доришунослик илми, дорилар ҳақидаги илм);
3. Илми ташриҳ (инсон аъзоларини ўргатувчи илм, анатомия);
4. Илми ансож (жисмоний тарбия илми);
5. Илми манофеъул-аъзо (инсон аъзоларининг манфатлари).

Илмул-амроз инсонда учрайдиган касалликларнинг шакли ва мушкilotларини ўргатади. *Муфрадоти адвия* илми дорилар тайёрлаш ва уларни истеъмол қилиш ҳақида баҳс юритади. *Ташриҳ илми* инсон аъзоларининг тузилиши, таркиби ҳақидаги фандир. Фарангларнинг бугунги кунда барчани ҳайрон қолдирган жарроҳлик фанлари ана шу илм соясида шакллангандир. *Ансож илми* инсон баданининг тарбияси тўғрисида сўз юритади. *Манофеъул-аъзо* илми эса ҳар бир аъзонинг вазифа ва хизматларини изоҳлаб беради. Тиббий илмнинг мазкур учта қисми бизга очиқ-ойдин

шуни кўрсатадики, Ҳазрати Холиқ инсон вужудидаги ҳар бир зарра ва узви беҳуда ва бефойда қилиб яратмаган ва қодир Аллоҳнинг ҳикматига иймонимиз комилдир.

Табобат илмини ислом уламолари юнон ва ҳиндлардан олиб, шу қадар ривожлантириб такомиллаштирганларки, бугунги донишманд фаранг ҳақимлари ҳам уларнинг номларини камоли эҳтиром билан тилга оладилар. Ифтихоримиз бўлган ислом оламининг собиқ табиблари ҳозирги Туркистон табибларига ўхшаб, катта оналаридан ўрганмаганлар, уларнинг табобати ҳозиргиларникига ўхшаб шарбатфурушлиқдан иборат эмасди, балки табобат илмини таҳсил олиш, тадрис қилиш орқали эгаллаганлар. Уларнинг фикри доим шу илм билан банд бўлган. Табиблар бу соҳада янги бир кашфиёт қилиш, ё янги даволаш усулларини топиш, ё шу илмда китоб ёзиш хаёлида юрганлар. Энди фикримизнинг исботи ва қориларимиз мулоҳазаларини ойдинлаштириш учун машҳур ислом табибларининг баъзиларини зикр қиламиз.

Аллома Абу Бакр Розий¹⁵³ ислом дунёсида табобат илмининг асосчиси ва сардорларидан бири. У 240 ҳижрий санада Рай, ҳозирги Эроннинг пойтахти Техронда таваллуд топиб, илм ва фан таҳсили учун Шом, Ироқ, Андалусия, Мисрга сафарлар қилиб, бир муддат Бағдодда, бир муддат Райда табиблик қилган. Бухорода ҳам амир Мансур ибн Исмоил саройида бош табиблик қилиб, шу ерда машҳур асарларидан бири «Ал-қуношул-Мансурий»ни Амир Мансур¹⁵⁴ номига атаб ёзган. Ҳақимлик илмининг ҳар бир соҳасида маҳорат соҳиби бўлиб, уларга оид китоблар ёзиб қолдирган. Розий чечак ва қизамиққа қарши тиббий тадқиқот олиб борган биринчи табиб бўлиб ҳисобланади, бу касалликларга оид ёзган рисоласи бугунгача Фарангистонда эътиборли ва машҳурдир. Бу аллома 180дан зиёд китоб ёзиб қолдирган. Китобларининг аксари тиб ҳақидадир. Машҳур асарларидан «Ал-ҳовий» (уч жилддан иборат) тиб илми ҳақида, «Ҳайъатул-олам» коинот илмига оид, «Ал-Мансурий» тибга оид китобларини фаранглар ўз тилларига ўйирганлар. Бу машҳур табиб 320 ҳижрий санада вафот этган. Бу олимни ҳам баъзи «азизлар» кофир деб эълон қилганлар.

Абулҳасан Али ибн Ризвон Мисрий¹⁵⁵ ҳам ислом (олами) табибларининг биринчиларидан эди. Отаси бир камбағал нонвой бўлган. Ибн Ризвон Мисрда таҳсили илм

қилиб, аввал нужум илмида маҳоратини тамом кўрсатиб дарс бера бошлади, шу илм орқасидан тирикчилик қилди. Кейин илми тиб таҳсилига машғул бўлиб, замонасининг буюк табибига айланди. Тиб илми, ҳикмат ва фалсафа илмларига оид 80 адад китоб ёзиб қолдирган.

Ибн Синонинг номи билан қиёматгача фахрлансак арзийди. У 370 йили¹⁵⁶ Ромитан туманида оламга келган. 18 ёшида замонасининг ҳамма илмларини ўрганиб, тиб ва ҳикмат илмида қўли баланд олим бўлган. Худо берган ақлу заковати бунга гувоҳдир. Юздан ортиқ ёзган китобларининг аксари тиб ва ҳикмат илмига оиддир. Баъзи асарларини оврўпаликлар таржима қилганлар. Хусусан, «Ал-қонун» асари яқингача тиббий мактабларида дарслик сифатида ўқитиларди. Бухоронинг баъзи муллоароқлари шундай фазилатларга эга бўлган инсонни ҳам кофир деганлар. Сино уларга жавобан айтибди:

*Куфри чу мане газофу осон набувад,
Маҳкамтар аз иймони ман иймон набувад.
Дар даҳр чу ман якеву он ҳам кофир,
Бас дар ҳама даҳр як мусулмон набувад.*

Яъни:

*Мани куфрим беҳудаю осон бўлмайди,
Иймонимдек маҳкам иймон бўлмайди.
Даҳр аро танҳо мену у ҳам кофир бўлса,
Бас, даҳр аро бир мусулмон бўлмайди.*

Ибн Сино 428 йили¹⁵⁷ рамазон ойида Ҳамадонда вафот этган. Мусулмонлар орасида табобат илмининг эътибор ва шарафи шу даражада бўлганки, нафақат ислом олимлари, балки Ҳазрати фаҳри коинот алайҳи афзал-уттаҳҳиёт ҳам бу илмга катта аҳамият берганлар.

«Худованд дард берган, илло унинг давосини ҳам бергандир», деган Саҳиҳи Бухорий «Китоб ат-тибб»да¹⁵⁸.

Муслим эса «Ҳар бир дарднинг давоси бор. Қачон давосини топса, Аллоҳ изни билан офият топажак», деб ёзган «Китоб ус-салом»¹⁵⁹ ида.

«Жомеъ ус-саҳиҳ»да (айтилишича) «Ҳазрати Расули акрамдан сўрадилар: «Модомики, ҳар бир иш қазо ҳукми ила содир бўлади, бас, беморларни даво қилиш нимага керак?» Ҳазрат жавоб бердиларки, «Даво ҳам қазо ҳукмида Худонинг амри билан нафъ беражак», деган ҳадис бор.

Бизда табобатнинг йўқлигидан бечора миллатимизнинг зое бўлиб кетаётгани (турли касалликларга йўлиқиши) йилдан-йил кўпайиб кетмоқдаки, бу андиша кишини ларзага солади. Минг хил касалликлар орамизда бемалол кўпайиб бормоқда. Жуда кўп ёшларимиз сил ва иситма ҳужумидан оёқдан йиқилиб, жаҳонни ҳайрон қолдирмоқдалар. Қанчадан-қанча дилкаш гўдаклар шамоллаш ва чечакдан жон бериб, ота-боболарининг юрагини порاپора қилмоқда. Айниқса, ёз ойларида шаҳарларда ва қишлоқларда даволаниш иштиёқида юрган, иссиғини (иситмасини) табибларга очиб кўрсатаётганларнинг қанчаси ширин жонларидан маҳрум бўлмоқдалар. Муҳаммаднинг юзлаб умматлари жароҳатларига малҳам бўладиган дори орзусидадирлар, уларнинг чеккан нолаи оҳларидан малоикалар қалбига ҳам изтироб тушади.

Сиз бир марта заҳмат чекиб Бухоро қишлоқларини кезиб чиқсангиз, баланд қасрлар, дилочар манзиллар, фараҳбахш боғлар, жаннатмакон ерларнинг одамсизликдан хароб бўлиб шўразорларга айланиб ётганини кўрасиз.

Нечун ҳам биз бухоролиларнинг аҳволига кўз ёш тўкилмасинки, қачон ҳар бир қозоқ ўзининг туялари, ҳар битта чўпон қўйларнинг ҳисобини, ҳолини билса-ю, бизнинг ҳукуватимиз эса раиятининг сонидан ва ҳолидан беҳабар бўлса?! Шунинг учун ҳар йили табобатнинг йўқлигидан зое бўлиб кетаётганларнинг ададини бизга маълум қилмайдилар. Аммо тараққий этган мамлакатларда одат бундай эмас, уларнинг ҳукувати махсус дафтарларда раиятнинг сонини ҳисоблаб, таваллуд топган ва вафот этганларни қайд қилиб турадилар. Ҳар йили бу ҳисобларни текшириб, рўзномаларда эълон қиладилар. Агар бу йил ўтган йилга қараганда кўпроқ одам ўлган бўлса, ё туғилиш камайган бўлса, шу давлатнинг катталари изтироб ва хавотирга тушиб, унинг сабабларини қидириб, бартараф этишга тушадилар. Биз бечора бухоролилар ҳар йили ватанимизнинг мингларча авлодини тупроққа топширамиз-у, аммо бир кишининг ҳам юраги куймайди...

«Сизларнинг ҳар бирингиз ўз тобеъларингизга нигоҳбондирсизлар. Сизларнинг ҳар бирингиз итоатингиздагилар аҳволи учун Аллоҳ олдида масъулдирсизлар», — деган Бухорий «Китобул-истихроз»¹⁶⁰ ида. Шу ҳадисдан маълум бўладики, ҳакимларимиз бу табибсизликдан бизга етаёт-

ган талафотлар учун Аллоҳ ҳузурида ҳисоб берадилар. Бас, бу жиҳатларни тезроқ эътибор назарларига олиб, мамлакатимизни ва миллатимизни табибсизлик балосидан халос қилиш уларга лозимдир.

Биз мамлакатимизда табибларни кўпайтириш хусусидаги фикрларимизни «Ҳинд сайёҳи»¹⁶¹ асаримизда ёзган эдик, бу жойда такрорлашни лозим кўрмадик.

КИМЁ ИЛМИ

Жисмлар ҳақидаги илмдир. Уларнинг табиати ва хосиятларини бизга тушунтиради. Бу илм фаранглар табобат илмининг ҳар бир соҳаларига ҳайратомуз катта дахли бор.

ТАБИАТ ИЛМИ

Коинотдаги жисмларнинг мавжудлик сабаблари ҳақида баҳс қилади. Фарангларда юзага келган ва келаётган ҳар бир фан шу илмга боғлиқ. Уларнинг онаси шу илмдир.

ИЛМИ НАБОТОТ

Ўсимликларнинг турли навълари, хосиятлари, уларни ўстириш ва озикланиши ҳақида баҳс юритади.

МАХЛУҚОТ ИЛМИ

Турли хил махлуқлар, уларнинг табиатлари ва хосиятлари ҳақида маълумот беради.

МАЪДАНЛАР ИЛМИ

Маъданларнинг келиб чиқиши, навълари ва хосиятлари ҳақида баҳс қиладиган илмдир.

Энди кўрайлик-чи, табиий илмларни ўрганиш бизга лозимми ёки йўқ? Асар(имиз)нинг бошиданоқ доим ва такроран айтиб келяпмизки, «Одамнинг ҳаётий ғояси икки дунё саодатига эришишдир». Қайси қавм шундай саодатга эришишни хоҳламаса, махлуқлардан фарқи бўлмас. Охира-т саодатига эришиш учун иймони комил ва солиҳ амал даркор, дунё саодати эса саъй-ҳаракатни талаб қилади...

Дунё саодатига эришиш учун қандай ҳаракат қилиш лозим? Оврўпа халқларининг аҳволи бизга ибрат бўладир. Улар ниҳоятда тез тараққий йўлига кириб бардам қадам

ташлайдилар; поездлар, тайёралар ишлаб чиқариб, бир ҳафталик йўлни бир неча соатда босиб ўтадилар. Телеграфлари орқали ер юзидаги ахборотни бир кечада билиб оладилар. Олдин телеграф учун ҳам сим ва ёғочга муҳтож эдилар. Бугун эса ҳеч қандай сим ва ёғочсиз кўзга кўринмайдиган воситалар билан олам аҳволидан хабардор бўладилар. Шундай кашфиётларни ҳам кам деб билиб, янги-янги ихтироларга қўл урадилар. Бизни ҳайрат ва таажжубда қолдирмоқдалар. Уларнинг энг кичик бойлари ҳам бизнинг бойларимиздан ўн баробар кўп бойликка эга. Улар орасида шундай давлатдорлар борки, хоҳласалар Бухорони сотиб оладилар. Шунча буюкликларга қарамай, улар билан юзма-юз ўтириб: «Сизлар роса тараққий этгансизлар» десангиз, жавоб берадиларки: башарият ҳали гўдаклик давридадир. Бу тараққиётимиз жуда нисбий, инсон қудрати кўп нарсаларга қодир. Олдинги одамлардан бизнинг фарқимиз шуки, улар ўзларини олим ва иқтидорли деб билган. Бизлар эса шунча таҳқиқ ва тадқиқдан сўнг ўзимизни жоҳил ва ожиз эканлигимизни билдик. Шундай экан, башариятни гўдаклик ва нодонликдан қутқариш учун ҳаракат қилмоғимиз зарур: Оврўпа халқларининг тараққиёт мартабалари шунчалик.

Шу нарса ҳам муқаррарки, инсон инсонлиги учун ҳам ё тараққий этиши лозим, ёки инқирозга дуч келиши даркор. Тараққий йўлидан юрмаган жамоа ўз ҳолида ҳамиша бир хил бўла олмайди, яъни кун сайин кўрсаткичлари пасайиб кетади. Айтишингиз мумкинки, биз бухоролилар тараққиёт йўлига кирмасдан ҳам яшаяпмиз-ку, деб. Жавоб берамиз: ҳаётимиз касалманд одамнинг ҳаётига ўхшайди. Кун сайин жисмимиз заиф ва қонимиз камайиб боради. Шу ҳолда бирон-бир билимдон табиб олдига бориб дору-дармон олмасак, бугун ёки эрта ўлим топишимизга шубҳа йўқ. Бугун ҳаммага маълумки, биз олам саҳнасида яшаяпмиз. Лекин яна юз йил шундай яшашимиз мумкинлигини ақлан ва амалан исбот қилиб берадиган одам борми? Бир мулоҳаза қилинглр-а, миллатимиздан ҳар йили минглаб одам турли касалликлардан нобуд бўлмоқдалар, наслимизнинг баракасиям қолмаяпти, ҳар йили бойларимизнинг кўпи касод бўлмоқдалар, тижоратимиз ўзгаларнинг қўлига ўтмоқда; ҳар йили минглаб таноб обод ерларимизни шўр босиб, қишлоқларимиз хароб бўлиб, укки-

ларнинг уяларига айланмоқда! «Ҳовуздан ҳам томчилаб сув олсалар қуриб кетади» деган машхур бир масал бор. Ҳар куни шунча зарар кўра туриб, яна юз йил яшай олишимиз мумкинлигини ким айта олади? Миллий ҳаётимиздан ё воз кечишимиз лозим, ёки бошқа миллатлар сингари тараққий қилишимиз керак!

Ажабо, қандай қилиб тараққиётга эришамиз? Тараққиёт йўлини излаб топиш ҳақида ўйламаса ҳам бўлади. Чунки бошқа миллатлар узоқ йиллар тажриба ва тадқиқ этиб башарият учун тараққиёт йўлини очганлар. Улар босиб ўтган йўл билан юришимиз керак. Диққат қилсангиз, уларнинг динларини қабул қилинг, демаймиз. Биз мусулмонмиз ва то абадгача мусулмон бўлиб қоламиз, фақат дунёвий ишларимизни тартибга келтириш учун уларнинг йўлидан боришимиз зарур, бошқа иложимиз йўқ. Сизга ҳам маълумки, тижорату зироат, фабрикалар қуриш, поезд яшашнинг ўрганиш дин ва эътиқодга ҳеч алоқаси йўқ. Улар ҳамма тараққий асбобларини табиий илмлар ёрдамида қўлга киритганлар. Бас, бизга ҳам табиий илмларнинг таҳсили лозим ва зарур. Бундан ташқари айтдикки, табиий илмлар диний эътиқодларимизни ҳам камол даражасига кўтарди.

«У ерни ёйиқ қилиб яратиб, унда тоғлар ва дарёлар пайдо қилган зотдир. У ердаги ҳар бир мевани иккитадан жуфт-жуфти (яъни, эркак-урғочи) билан яратди, у кечани кундуз устига ёяр. Албатта, бу (мисолларда) тафаккур қиладиган қавм учун оят-ибратлар бордир»¹⁶². Бошқа оятларни ҳам келтириб, фикримни тушунтиришдан олдин ҳурматли қориларнинг диққатини шу оятнинг бир жумласига жалб қилмоқчиман. Бу шариф жумлаларнинг маъноси шулким, ўсимлик ҳам ҳамма махлуқлар сингари урғочи ва эркакдан иборат, бир-бирлари билан қўшилиб ҳомила пайдо қилади ва насл беради. Лекин ҳурматли муфассирларимиз (шарҳловчиларимиз) ўсимликларнинг таваллуди ва таносилини ақлларига сиғдира олмайдилар. Шунинг учун ҳам бу ояти каримани таъвил қилиб, зоҳирий маъносини берганлар. «Завжайн»¹⁶³ калимасини «синфайн»¹⁶⁴ деб тафсир қилганлар. Бу ҳолда ояти кариманинг маъноси қуйидагича бўлади: «Аллоҳ ҳар бир мева ва ўтларни навъ-навълари билан яратган, бири ширин, бири аччиқ бири оқ, бошқаси қора». Ақли солим эгалари озгина диқ-

қат қилиб бу тафсирнинг хатолигини тушунадилар. Аммо наботот илмидан хабари бор одам, яхши биладики, ўтлар ҳам махлуқларга ўхшаб ургочи ва эркак қилиб яратилган. Улар бу ояти карима маъносини зоҳирий маъносига қараб чиқармайдилар, бу эса табиий илмларнинг фойдасидандир. Ўз матлабимизга қайтиб бошқа оятларни зикр қиламиз: «Аллоҳ осмондан сув – ёмғир, қор ёғдириб, уни ердаги булоқларга чашмалар қилиб оқизиб қўйганини кўрмадингизми? Сўнгра у (сув)нинг ёрдамида ранго-ранг экин-тикин чиқарур, сўнгра у курур, бас, сиз уни сарғайган ҳолда кўрурсиз, сўнгра (Аллоҳ) уни хас-хашакка айлантирур. Албатта, бунда ақл эгалари учун эслатма-ибрат бордур»¹⁶⁵.

«Айтгин, эй Муҳаммад, ерда ва осмонда бўлган ҳикматларни кўриб ва илоҳий қудратнинг камолига иймон келтиринглар»¹⁶⁶.

Шу ояти карима бизга буюрадики, ер ва осмонда мавжуд бўлган илоҳий кучларни тадқиқ қилиб, уларнинг фитрий қоида ва қонунларини кашф этиб, Аллоҳнинг илм ва қудрати камолини мушоҳада этайлик ва шу восита орқали иймонимизни комил этайлик. Табиий илмлар бизларга хилқатнинг илоҳий қонунларини тушунтириб, иймонимизни комил қилади.

Бунча гапни ўзи тўқиб чиқаряпти, деб ўйламанглар. Кўпгина ислом уламолари шу хусусда анча китоблар ёзганлар. Лекин бизлар гафлатда қолиб, уларни ўқишдан маҳрум бўлганмиз. Жумладан, фазилатлари ошкор бўлган Имом Ғаззолий «Мезон ул-амал» китобининг бир муфассал мақоласида бизнинг мавзуимизни шарҳлаган. Хотирингизни жам қилмоқ учун уни (Имом келтирган оятни) қисқача таржима қиламан. Имом: «Агар сен табиий илмлар воситасида ўзингга тадқиқ назари билан қарасанг: гўшт, суяк, пай, томирларингни билиб олсанг, хизматингда бўлган жозиба, ҳазм қилиш, мосика (инстинкт), дофия қувваларингни мулоҳаза қилиб кўрсанг, уларнинг вазифалари қанақалигини, қай тартиб ва интизом билан бу вазифаларни бажараётганларини кўрардинг», – деб ёзади. Ояти кариманинг маъноси шулдир. Бу масалага бир мисол билан шарҳ берамиз. Тасаввур қилинг, икки кишидан бири олим ва фоқиҳ, иккинчиси жоҳил ва саводсиз. Фараз қилингки, уларнинг иккови ҳам Имом Аъзамга эътиқод қўйган. Лекин жоҳил киши Имом Аъзам фази-

латларини бошқалардан эшитиб эътиқод қилган. Аммо фоқиҳ одам Имом сўзларини китобларидан мутолаа қилиб, ҳарфма-ҳарф таҳлил ва тадқиқ қилган, муаллифнинг мартаба ва даражасини мушоҳада қилган. Фоқиҳ одамнинг Имом Аъзамга нисбатан эътиқоди жоҳилга нисбатан кучли ва тўғрироқ эканлигига шак-шубҳа қолмайди. Аллоҳга иймон келтиришда ҳам табиий илмлар уламолари бошқалардан шу билан фарқ қиладилар. Имом Ғаззолий сўзлари шу ерда тугайди... Табиий илмларнинг зарурлигига шубҳангиз қолмади деб ўйлаб, мен яна ўз мақсадимга қайтсам...

РИЁЗИЙ ИЛМЛАР

Илмнинг бу бўлими тўртга бўлинади. 1. Ҳисоб. 2. Жабр. 3. Ҳандаса. 4. Ҳайъат.

Ҳисоб илми сонларнинг ёзилиши, санаш, масалаларнинг ечиш усулларини тушунтиради. Бу илмнинг қанчалик зарурлигига ҳеч бир шубҳа йўқдир, зеро биз маданиятли бир халқмиз. Ваҳшийларга ўхшаб тоғу саҳроларда ҳаёт кечирмаймиз. Бинобарин, бир-биримиз билан муомала, олди-берди қилишга мажбурмиз. Бир жамоанинг муомала ва олди-бердиси ҳисоб илмисиз ғоят мушкулдир. Хусусан, тижоратда ҳисоб илми бўлмаса хатарлидир. Ҳар йили бизнинг тожирларимиз кўраётган зарарларнинг бир қисми дафтардорлик илмининг йўқлигидандир, чунки у ҳисоб илмининг бир қисмидир. Бизнинг мамлакатимиздаги кўп тожирларнинг ҳисоб дафтарларини на ўзлари, на мирзалари, на шериклари, алҳосил, Худодан бошқа ҳеч ким билмайди. Шунинг учун ҳам уларнинг давлатларининг бир қисмини мирзалари ва бошқа бир қисмини гумашталар чўнтақларига урадилар. Бой бобонинг ўзлари эса икки-уч йилдан сўнг ғалвир сувдан қуруқ чиққандек қуп-қуруқ бўлиб, ишдан қўл тортиб уйда ўтириб қоладилар. Биз Бухоронинг қанчадан-қанча тожирларини таниймизки, уларнинг мирзалари бутун хўжайинларидан кўра давлатмандроқ бўлиб юрибдилар! Буларнинг барига ҳисоб илмини ва фароиз илмини билмаслик сабабдир. Фараз илмини ҳисоб илмини билмасдан туриб ўрганиб бўлмайди.

Жабр илми ҳисоб илми қоидаларини умумий ва мухтасар ҳолда ифодалаб, ҳисоб ҳукмларини осонлаштиради. Бу илми Муҳаммад ибн Мусо¹⁶⁷ деган ислом олими кашф

этган. Оврўпалилар мазкур илмни мусулмонлардан олганлар. Бу илм ҳисоб илмининг охириг босқичи бўлиб, уни ўрганиш зарурдир.

Ҳандаса. Ашёларнинг шакли, масоҳати, узунлигини ўргатадиган илм. Маданий халқлар бу илмни ҳам билишлари шарт.

Ҳайъат (астрономия) — самовий буржларнинг шакллари, кучи, узоқ-яқинликлари, ҳаракатларини ўрганувчи фан. Ислом олимлари бу илмнинг тараққиёти учун жуда кўп ҳаракат қилганлар. Бу илмни билмоқ инсон иймони-ни комил қилади. Ҳатто бу хусусда баъзи уламолар: «Бу илмни билмаганлар илоҳий қудратнинг баркамоллигини тушунмайдилар», — деганлар.

«Кимки ташриҳ илми ва ҳайъатни билмаса Аллоҳни таниб олишда ҳам ожиздир. Зотан, Қуръони карим ҳам шу маънони таъкидлайди», — деб ёзади Имом Ғаззолий.

«Осмонлар ва ернинг яралишида ҳамда кеча ва кундузнинг алмашилиб туришида ақл эгалари учун (бир яратувчи ва бошқариб тургувчи Зот мавжуд эканлигига) аломатлар борлиги шубҳасиздир»¹⁶⁸, — дейилган Қуръони каримда.

Самовий жисмларнинг яратилиши ҳақида фикр ҳосил қилиш ва илоҳий қудратнинг камолини англаш учун инсонга ҳайъат илмини ўрганиш зарурдир.

ФАЛСАФИЙ ИЛМЛАР

Энди ақлий илмларнинг учинчи қисми, илмлар мажмуасининг охири бўлган фалсафий илмлар хусусида баҳс юритамиз. Бу илм тўрт қисмга бўлинади: 1) руҳ илми; 2) ахлоқ илми; 3) илоҳиёт; 4) мантиқ.

Руҳ илми. Ҳазрати Парвардигор башар тоифасини неъмат азим бўлмиш ақлга мушарраф этган, шунинг баробарида инсоннинг дунё ва коинотдаги ҳамма ҳодисалардан бепарво, лоқайд қолиши мумкин эмас. Одам табиатан ҳар бир нарсанинг ҳақиқатини тамоман билгиси келади. Масалан, мен бир дўстимнинг ҳузурда ўтирган вақтимда, ўнта бир жойдан муҳрланган мактуб келсаю дўстим мендан пинҳона уни ўқиш билан машғул бўлса, мен у мактубнинг мазмунидан беҳабар қолиб, тасвирлаб бўлмайдиган изтиробда қоламан. Бундай ҳолат ҳаммада турли хил тарзда содир бўлади. Инсон биргина мактуб-

нинг мазмунини билмаганлигидан шунча изтиробга тушар экан, унинг рўпарасида содир бўлаётган бу дунё ҳодисаларидан изтиробга тушмаслиги амри маҳолдир. Масалан, ал-ассабоҳ¹⁶⁹ дунёнинг бир тарафидан доира шаклидаги бир жисм баландга кўтарилиб, оламини мунаввар қилади ва бир неча соатдан сўнг бошқа тарафга қараб ботиб кетади-да, дунёни ғариблар бахтидек қоп-қора қилади. Ажабо, бу доирасимон жисм нима эди? Бу қоронғулик қаердан?

Қиш фаслида ер юзини қаттиқ жисмлар қоплаб, қор ёғади. Кўз билан кўриб бўлмайдиган бир қувват аъзои баданимни титратади. Бир неча ўтин ёқиб, ўзимни оловга тутсам, асли ҳолатимга қайтаман. Бу қандай асрор экан? Кеча тануманд¹⁷⁰ ва соғлом эдим, еб-ичардим. Бугун вужудимда ҳарорат кўтарилган, қўлим ишдан, ўзим ейишдан қолдим. Бу ўзгаришнинг сабаби нимада?

Хулоса шуки, одам ҳар бир ҳодисани кўриб, савол бермаслиги ва унинг ҳақиқатини билиши учун майл, ғайрати бўлмаслиги мумкин эмас. Шу сабабдан башарият узоқ йиллардан буён оламдаги ҳодисаларни татбиқ қилиб, ҳосил бўлиш сабабларини билиб, бу саъй-ҳаракатларининг натижасида табиий илмлар вужудга келди. Лекин одамнинг мушкулларни писанд қилмас табиати булар билан кифояланмасдан, аввалгидек ҳаракат ва қидирувладир. Масалан, табиий илмлар жумласидан бўлган ташриҳ илми аъзои баданимизнинг тузилиши, таркиби, тартибини бизга ўргатади. Манофеъул аъзо илми эса ҳар бир аъзоимизнинг вазифа ва хизматларини баён қилади. Бу икки илм бизга одамнинг териси, гўшти, суяк ва томирлари ҳақида баҳс юритади. Агар одам фақат шу тери ва гўштлардан иборат бўлганида эди, мен маномфеъул аъзо илми билан қаноатланардим. Ваҳоланки, шубҳасиз, одамнинг вужудида тери, гўшт ва суяклардан ташқари яна бошқа нарса ҳам борки, бизнинг тирикчилигимиз ҳам шундан, шу нарса баданимиздан парвоз қилиб чиқиб кетса, жисмимиз сасиб кетган бир лоша¹⁷¹ га айланиб қолади. Бу нарса руҳдир.

Ажабо, бу руҳнинг ўзи нимадир, у қандай ҳолда? Одамлар бу муаммоларни қайта-қайта кўриб чиқиб, тафаккур ва идрок қилиб изландиларки, бу тафаккурот ва изланишларнинг натижаси «Руҳ ҳолатининг илми»дир. Уламолар бу илмни шу хилда тушунтирадилар: *Руҳ илми* руҳдаги ўзгаришлар, ундаги ҳодисалар мавзуида баҳс қилади. Бу илм-

нинг фойдаси нафсни маърифатга етказди, нафс маърифати эса вожибдир: «Сизнинг нафсингизда ҳамма сир ва ҳикматлар мавжуддир, уларнинг ҳар бири вожиб Таолонинг исботига далил ва кифоядир. Бас, нега сизлар ўз нафсингизга тадқиқ назари билан қарамайсизлар?»¹⁷²

«Ўз нафсини таниган одам ўзининг илоҳини танибди. Лекин одам ўз нафсини таниш билан қаноатланмайди. Хотирасига бизга руҳни ким берган, бизнинг вазифамиз нимадан иборат, деган фикрлар келади. Шундай қилиб, илоҳий ақл илми ва ахлоқ илми шу саволлар натижасида шаклланган», — дейди Имом Али¹⁷³.

Илоҳиёт илми Вожиб таолонинг вужуди ва сифатларини бизга ақлан тушунтиради. Албатта, биз Вожиб таолонинг вужуди ва сифатларини ақлимиз билан билишимиз лозим.

Илми калом ва табиий илмлар хусусида юргизган баҳсларимизда келтирилган оятларнинг ҳаммасидан шуни тушуниш мумкинки, Вожиб таолонинг вужудини ақл кўзи билан билмоқ керак. Мақсадимизни шу бир оят билан исбот қиламиз: «Ахир Парвардигори томонидан аниқ-равшан ҳужжатга (яъни Куръонга) эга бўлган киши қилган ёмон амали ўзига чиройли кўринган ва ҳавойи нафсига эргашган кимсалар каби бўлурми?»¹⁷⁴ Ушбу оят бизга тушунтирадики, Аллоҳнинг ягоналигини, ваҳдониятини илм орқали, ақл ҳукми орқали билмоқ лозим!

Ахлоқ илми. Ахлоқ башариятнинг ҳақиқий вазифалари ҳақида бизга таълим беради. Одамзод маданий жамоа бўлганликларидан ўзларининг ҳамжинслари билан бир жойда яшашга мажбур. Улар бир-бирлари билан ночор муомала ва алоқада бўладилар. Лекин ҳар ким ўз шахсий манфаатларини юқори қўяди ва алалаксар¹⁷⁵ уларнинг манфаатлари бир-бирлариникига тўғри келмайди, хилоф келади. Масалан, фалончи шахс ўз манфаатини бошқа бир шахснинг зарари эвазига кўради, у шахс эса яна бошқа бир шахс манфаатини ўз зарари эвазига кўради. Бу манфаатларнинг бир-бирига хилоф келиши гина, адоват, ҳасад ва душманликка сабаб бўлади. Шу боисдан одамлар бир-бирларига душман бўлиб, уруш ва жанжаллар қилишиб, икки дунё саодатига эришишдан маҳрум бўлиб қоладилар. Бас, бу ерда одамларни бу хил бемуносабатликлардан манъ қилиб, ижобий фазилатлардан, инсоннинг бошқа вазифалари ҳам борлигидан таълим бериш учун бир қонун

лозим. Шу қонунлар мажмуаси ахлоқ илмидир. Бас, шундай экан, уни ўрганишга шубҳа қолмаган бўлса керак.

Мантиқ илми тафаккур тарзини ва муҳокама қилиш қоидаларини ўргатади. Маълумки, тафаккур этмаслик ва муҳокама қила билмаслик диний, ижтимоий ва шахсий ҳаётимизга жуда кўп зарарлар келтиради. Бинобарин, шу зарарларнинг биронтасига дучор бўлишни хоҳламаган одам мантиқ илмини билиши керак. Масалан, равшанроқ арз қилиб айтсам, инсоннинг ҳар бир қилган иши, албатта, бир муҳокаманинг натижаси бўлади, ҳеч бир аҳд, ҳеч бир иш муҳокамасиз ижро этилмайди. Бу матлабимни бир неча мисоллар билан тушунтирсам:

1-мисол. Таом емоқчи бўлган одам шундай муҳокама қилади: «Мен очман, оч одам таом ейиши керак, демак мен ҳам овқатланишим керак».

2-мисол. Хаёлида касбу кор бўлган одамнинг хотирасига бир муҳокама келади: «Менинг яшашга майлим, истагим бор. Ҳар бир одамга касб лозимдир, демак, менга ҳам касб лозим».

3-мисол. Ибодат илоҳий амаллардан ҳисобланади, илоҳий амрни адо этиш вожиб эканми, бас, ибодат қилиш лозимдир.

4-мисол. Ватан бизнинг валинеъматимиз ва мураббийимиздир, ҳар бир валинеъмат ва мураббийга хизмат қилиш лозим, бас, ватанга хизмат бурчдир.

Айтганимиздек, муҳокамасиз ҳеч бир иш бўлмайди, лекин баъзи бир одат тусига кирган ишларни муҳокама қилишдан одам ғофил қолади. Масалан, оч қолган одам дарҳол таом ейди. Биз келтирган мисолдаги муҳокама миясига келган-келмаганлигидан асло воқиф бўлмайди. Шубҳа йўқки, оч одамда муҳокама ҳосил бўлади, лекин ҳар кун неча бор оч қолиб, неча бор таом ейиши сабабли зеҳни бу муҳокамага одат бўлиб қолган. Шунинг учун у мазкур муҳокамадан беҳабар қолади.

Ҳеч бир иш муҳокамасиз бўлмаслигини билганимиздан кейин, нега энди одамлар баъзи носавоб ишларни қилиб, унинг натижасида бирор шахс ё бирор нарса зарар кўради, деган савол туғилади. Мисоллардан билдикки, муҳокама ҳеч бўлмаганда учта қазия¹⁷⁶ дан ҳосил бўлади. Биринчи мисолимизни таҳлил этсак: «мен очман» — биринчи собит ва маълум қазиядир; «ҳар бир оч одам таом

ейиши лозим» — иккинчи қазия, бу ҳам маълум нарса. Ва шу икки қазия ўртасида итоат мавжуд. «Шундай экан, мен таом ейишим керак» — бу аввалги қазиянинг натижаси, учинчи қазиядир. Бу қазия олдинги икки қазиядан олдин номаълум бўлиб, улардан кейин маълум бўлган. Қазия — бу бир ҳукм бўлиб, у ҳеч бўлмаганда икки фикр ўртасида пайдо бўлади. Масалан, «мен очман» — бу бир қазияки, «мен» — бу биринчи фикр ва «очман» — иккинчи фикр-дир. Бу изоҳлардан маълум бўладики, тўғри муҳокама қилиш учун учта шарт мавжуд бўлади: 1. Фикр ва ҳукм-ларнинг рост бўлишлиги; бу шартни *исбот* дейдилар. 2. Қазияларнинг тартибини билмоқлик. Бу шартни *истиқомат* дейдилар. 3. *Тартиб* тезлиги.

Хулоса

Шу шартларнинг бири бўлмаса ҳам одам ғалат муҳокама қилиб, хато қилади ва зарар кўради. Бу матлабимизни бир мисол билан изоҳлаймиз. Мисол исботи бўлмаган кишининг муҳокамаси.

1. Бухорода таҳсил усули бизга оталаримиздан қолган. Оталаримиздан қолган нарсани ўзгартириш нораводир. Бас, Бухорода таҳсил олишни ҳам ўзгартириш нораводир.

2. Бир тўйда 50 минг танга сарфлаш Бухоро бойларининг одати. Бухоро бойларининг ҳар бир одатига риоя этиш мен учун лозимдир. Бас, бир тўйда 50 минг танга сарф қилишим шарт.

Бу икки мисолда биринчи қазия тўғри. Аммо иккинчи қазия ботилдир. Шунинг учун учинчи қазия, ҳукм ҳам ботил бўлади. Ва унга амал қилса, албатта, зарар кўради. Бунинг чораси тўғри маълумотга эга бўлишдир.

Кейинги мисолдаги муҳокамада истиқомат йўқ. «Баъзи шайхлар валибуллоҳ¹⁷⁷ дир. Ҳар бир валибуллоҳга мурид бўлиш савобдир. Бас, ҳар бир шайхга мурид бўлиш савоб». Бу мисолда биринчи ва иккинчи қазиялар тўғри. Лекин, уларнинг тартибида камчилик бор, яъни улар орасидаги алоқа, муносабат, боғланиш йўқ, бу эса учинчи ҳукм учун шартдир. Шунинг учун натижа, яъни учинчи қазия ботил ва ҳар ким унга амал қилса, зарар кўради. Бу жиҳатдан чораси мантиқни тушунишдадир.

Юқоридагиларга бир даража хулоса қилсак: одамлар бир иш қилсалар, муҳокама қиладилар. Муҳокамалари

нотўғри бўлса, носавоб ишларни қилиб зарар кўрадилар. Бас, ҳар ким муҳокамаси нотўғри бўлишини хоҳламаса, муҳокамаси тўғри бўлишига диққат қилсин. Унинг тўғри бўлиши учун учта шарт даркор: 1) исбот; 2) истиқомат; 3) суръат.

Исботни ўрганиш учун саҳиҳ маълумот олишни билиш зарур. Истиқоматни ўрганиш мантиқни тушуниш билан бўлади. Ҳар хил илмларни ўрганиб, саҳиҳ маълумотга соҳиб бўлсангиз, мантиқни ҳам тушуниб олсангиз, учинчи шарт *суръат* ўз-ўзидан ҳосил бўлади. Мантиқ илмининг лозимлиги учун шунча изоҳ кифоя қилади.

Шу ергача нодир илмларнинг асосийларини арз қилдик. Ҳозирги илмлар тамоман буларга ўхшамайди. Маданиятли мамлакатларда таҳсилга сазовор илмлар бисёр ва замон талабига қараб яна кўпаяди, зеро башар тараққиётининг онаси илм ва фандир.

Одамлар тараққий этарканлар, илмлар ҳам кўпаяверади. Аммо, сиз айтишингиз мумкинки, «биз фақатгина шу наҳв, сарф, мантиқ ва ақойид илмларини ўзлаштириш учун йигирма йил зўр берамиз, шунда ҳам бу тўрт хил илмни тамоман қўлга киритолмаймиз-ку, сен санаган илмларни биз қандай қилиб ўрганамиз?» Жавобим шуки, тўғри, сиз 20 йилда 2—3 та илмларни қўлга киритолмайсиз, лекин маданиятли мамлакатларда бир етти ёшлик гўдак мактабга бориб, 16 йил муддатида буларнинг ҳаммасини ўзлаштиради. Сабаб? Сабаби шуки, уларнинг илм олиш услублари мукамал, сизники эса ноқис!.. Албатта, шунча илмни ўзлаштириш учун махсус усул ва муайян чегара мавжуд. Лекин ҳозирча шулар билан кифояланаман. Агар толеъ менга ёр бўлиб, саодат мададкор бўлса, сизни шу илмлар таҳсили билан машғуллигингизни кўрсам, камоли мамнуният билан бу хусусда ҳам бир мақола ёзиб, бу масъалани сизга арз этаман.

ЧЕКИНИШ

Банда то нафас олар эканман, фарёд уриб таҳсил усулимиздаги нуқсонларни эътиборли арбоблар назарига ҳавола этаман, лекин, билмадим, бахтимга қарши ҳозиргача бирорта одам гапимга қулоқ солмади. Бунинг устига, айтсам, баъзи «ҳақиқатшунослар» мени кофир ҳисобладилар, баъзи соддадиллар эса девона дедилар. Мен бу бўҳтон,

ёлгон, бемаъни гапларга парво қилмайман, зеро, бу халқ хизмати йўлида қилаётган ҳаракатларим мадҳу сано, ҳурмат-эҳтиром, салла-чопон, давлату бойлик, эътибор учун эмас. Балки менинг мақсадим ягона бир нарсаки, мен уни дунёдаги барча нарсадан азиз ва муқаддас деб биламан. У нарса инсоният олдида турган вазифам, бошқача ибора билан айтганда, Аллоҳ розилигидир. Мен буларнинг ҳаммасидан фарёд чекиб, кичигу каттани, яхши-ёмонни ўзимга душман қилиб шу холиқ Аллоҳни розилигини топишдан ўзгани орзу қилмайман, «сен сўзимга хоҳ ишон, хоҳ ишонма».

Лекин мени маънос ва ғамгин қиладиган ҳолат шуки, илм толиблари, асли менинг мақсадим — уларнинг ҳушёрлиги; (улар) мендан нафратланиб, хафа бўлиб юрадилар. Чунончи, яқинда («Ҳинд сайёҳи» деган рисолам нашр бўлгандан сўнг) Бухоронинг бир нечта муллаваччалари менга юборган мактубларида сўрабдилар: «Нега ҳамма аҳли илмни ўзингга душман қиляпсан?» Бу саволдан мен таъсирланиб, ҳайрон қолдим. Шу учун муносиб мавқеъ борлигида, мен уларга аҳволларини баён қилишни хоҳладим. Аввало, шуни арз қилайки, менинг ўзим бир камтарин толиби илмман. Фақат илм талаби борки, мулкимда бу ғариб меҳнатларимни ортиқ баҳоламадим, кўп кўрмадим ва ўзимни яна шу сарзаминга ташладим. Бас, мени илмнинг ва уламоларнинг душмани деб ҳисобламоқ катта хатодир. Аммо илм толиблари менинг биродаларим ва ҳаммаслақларим. Мен ҳар куни улар орасида юриб, улар билан бирга таҳсил олдим. Бугун ҳам уларнинг тариқидан (йўлидан) четга чиққанам йўқ, зеро, илм таҳсили билан машғулман. Дунёда бирорта виждон ва иймон соҳиби йўқки, ўз биродар ва ҳаммаслақларига бесабаб душманлик қилса. Бу чеккан фарёдларим ва уларга раво кўрган бу маломатларим ҳаммаси дўстлигимдандир.

Мен ҳам улар каби ўқидим, ҳаракат қилдим, оқибат тушундимки, бизнинг таҳсил усулимизнинг ҳеч фойдаси йўқ, балки бора-бора ўз солиқ¹⁷⁸ларини катта фалокатларга дучор қилиши мумкин. Ночор ўзимни у ҳолат гирдобидан нажот соҳилига олдим ва ҳаммаслақларимнинг таҳсили учун бел боғладим. Шунинг учун, изтироб билан айтаманки, эй азиз биродарларим, сиз танлаган йўлнинг боши берқдир, қайтинг, токи сизни гирдоби (бу йўл) ҳалок

қилмасин! Ахир инсоф ва андиша лозимдир. Биз туркистонлилар 20 йил муддатида машаққат ва меҳнат қилиб таҳсил оламиз, у таҳсилимиз араб тилида жорий қилиниб, ўрганган барча илмимиз динийдир. Шундай экан, нега фикҳга доир бир масъалани фикҳ илмини қўллаб ечадиган бир олим орамиздан чиқмайди? Нега ақалли юз кишини йиғиб ҳадиси шарифдан дарс берадиган фозилимиз йўқ?

Нега оврўпали олимларнинг ботил ақидаларини рад қилиб, исботлайдиган мутакаллим (бир доно нотик)дан асар ҳам йўқ? Нега... Нега... Нега...?

Баъзи соддадиллар бу эътирозларимизни бежавоб қолдирмайлик деб айтишлари мумкинки, «биз ўрганаётган илмларнинг сабаб ва воситалари бор, иншооллоҳ, шу илмлар таҳсили тамом бўлгандан сўнг, сен айтган илмларни ўқишга киришамиз, ўша вақтда агар хоҳласак бошқаларга ҳам ўргатамиз» деб. Лекин, бу жавоб шу қадар пуч ва бемаъники, ҳатто эшитишга ҳам лойиқ эмас. Бу жавобни берган азизлар жуда содда ва беандишадирлар. Бизнинг орамизда илм таҳсилини тугатганига қирқ йил бўлган уламолар бор-ку, бисмиллоҳ... майдон холи... чиқишсин!.. Фармон беришсин, ҳадис тафсири мажлисларини ташкил қилсинлар, бизни ҳам динан, ҳам ахлоқан, ҳам маишатан қолақ бўлган бечора миллатимизга ҳидоят йўлини кўрсатсинлар!

Уламо ҳазрати Расулнинг нойиблари ҳисобланади. Пайғамбарга нойиб бўлиш катта салла ўраб, уйнинг тўрида ўтиришдан иборат эмас. Ҳазрати Пайғамбар алайҳиссалом ҳам ҳукмдор, ҳам лашкарбоши, ҳам хатиб, ҳам табиб, ҳам имом, ҳам муаллим эдилар. Замоналарининг тижорат қоидаларидан хабардор, умматларига ҳатто зироат усулларини ҳам ўргатардилар. Менинг орзуим бизнинг уламоларимиз ҳазрати Расулнинг ҳақиқий нойиблари бўлиб, миллатнинг барча мушкулотларига чора топиб берсинлар: тожирга тижорат қоидаларини, деҳқонга зироат йўлларини ўргатсинлар, ахлоқсизларга ахлоқдан, ҳукмдорларга сиёсат илмидан таълим берсинлар, беморларни табобат қилсинлар, гумроҳларни ҳидоятга бошласинлар!

Менинг фарёдларимга шулар ягона сабабдир. Лекин бирор одамга ҳеч бир важъсиз душманлик қилмаганман, қилмайман ҳам.

Хулоса

Илм ўрганиш мусулмонларга шаръан ва ақлан лозимдир. Анвойи хил илмлар кўпдир ва дунёю охиратга фойда берадиган илмлардан таҳсил олмасак, икки дунё саодатига эришишимиз мумкин эмас. Биз фойдали илмларнинг муҳим қисмини зикр қилдик ва (уларнинг) ҳар бирини ўрганиш лозимлигини далиллар билан арз этдик. Ҳозир асл мақсадимизни — ҳикмат ҳақидаги баҳсимизни бошлаймиз.

ҲИКМАТ

Арз қилган эдикки, ҳикмат бу илмий қувватнинг фазилати ҳисобланади. Толиб мазкур илмларни баҳоли қудрат эгаллаб, ақлини камолга еткизсагина диний ва дунёвий ишларида ҳақни ботилдан, манфаатни зарардан фарқлай оладиган бўлади. Яъни бирор илм ё эътиқодга дуч келса, уни ақл тарозусида ўлчаб, ҳақ ва фойдали бўлса қабул қилади, ноҳақ ва зарарли бўлса рад этади. Ҳикмат ана шундадир. Ҳар ким бу ақлий фазилатга эга бўлса, нафақат ўзини, ҳатто бошқаларга ҳам турли қийинчиликларда нажот йўлини кўрсатиб, ҳидоят йўлига бошлайди. Ҳазрати Парвардигор Қуръони каримнинг «Бақара» сура-сида юқори қўйган ҳикмати шудир: «Ҳикмат неъматни билан сарафроз бўлган кўпдан-кўп (кишилар) хайр-баракотга эришибди»¹⁷⁹.

Имом Ғаззолий ва бошқа қадимги уламолар ҳикматни икки тарафлама исбот қиладилар. Биринчи *ифрот*¹⁸⁰ тарафи ва *тафрит*¹⁸¹ тарафи. Ҳикматнинг ифрот тарафи макру ҳийла ишлатиш ва тафрит тарафи ҳикматнинг нуқсонли бўлишидирки, буни балоҳат дейдилар. Мен ҳикматни бундай тақсимлашни қабул қилолмайман. Зеро, модомики, ҳикмат ақл фазилати, ақл фазилати эса илм орқали пайдо бўлар экан, бас, таҳсили илм чуқурлашган сайин ҳикмат ҳам кўпайиб, камолот даражасига кўтарилаверади.

Маълумки, илмнинг ниҳояси йўқ. Ҳикматнинг ҳам ҳадди ва ниҳояси йўқ, демак, ифрот ҳақида гапириш ортиқча. Бинобарин, ҳикматга хилоф бўлган ҳар қандай нарса, хоҳ макру ҳийла, хоҳ жаҳлу нодонликни камина ҳикматдаги нуқсонлар деб ҳисоблайман ва баҳсимга шундай қарор чиқардим. Шулардан тушуниладикки, ақл фазилатининг камолидан, яъни ҳикматдан маҳрум бўлганлар икки қисмга бўлинадилар: биринчи жамоа ҳикмат фазилатидан

бутунлай маҳрум бўлганлар, уларнинг сифатлари балоҳат¹⁸²дир. Иккинчи қисм одамларнинг ҳикматида нуқсон борки, буни «ҳаб» деб атаймиз. Биз қуйида ахлоқдаги шу хусусиятларни ҳурматли ўқувчиларга арз қиламиз.

БАЛОҲАТ

Илм ўрганиш воситасида ақлий қувватларини камолга етказмайдиган ва оқибатда ақлий фазилатдан маҳрум қолган жамоага балоҳат сўзи қўлланилади. Яна шундай жамоа борки, ҳидоят излаб ҳаракат қиладилар, яъни билмаганларини уламолардан сўраб-суриштирадилар, лекин асли ҳақиқатни билишга майллари йўқдир. Бу сўнгги жамоа, яъни ҳар ишнинг ҳақиқатини билишга ва нодонликнинг зарарини йўқотишга ҳаракатлари бўлмаганлар инсонлар доирасидан ташқаридадирлар, махлуқсифат, балки махлуқдан ҳам баттар ва бешарафдирлар.

«Биз жинс ва инсдан кўпларини жаҳаннам учун яратганимиз муҳаққақдир. Уларнинг диллари бору англай олмайдилар, кўзлару бору кўра олмайдилар, қулоқлари бору эшитмайдилар. Улар чорвалар кабидирлар, йўқ, улар (беақл, бефаҳмлиқда) чорвалардан ҳам баттардирлар. Ана ўшалар ғафлатда қолган кимсалардир», – дейилган Қуръони каримда¹⁸³.

Дунёда қайси бир дин ўз тобеъларини ҳар бир нарсанинг ҳақиқатини билишга қаттиқ амр этади? Эй ўзингизга жажлу ғафлатни туну кун ҳамроҳ қилиб олган мусулмонлар! Қуръон ҳукмига қаранг! Келинг, уддалай олсангиз, ўзингизни шу илоҳий китобдан ташқари чиқарингчи. Лекин, ҳайҳот! Аввалги жамоа, яъни билмаганларини уламолардан сўрайдиганлардан уламоларнинг жавобини ақлу хирад мезонида ўлчаб, кейин қабул қиладиганлар ва уламолар сўзларини кўр-кўрона қабул қилувчи тақлидчилар ҳам бор. Аммо бундан ҳам халос бўлиш мумкин. Менинг назаримда, тақлидий ақлнинг зарари жаҳолат зараридан қолишмайди.

Ўтган бобларда камоли равшанлиқ билан исбот қилган эдикки, инсон табиат ҳукмига кўра тараққий этишга мажбур. Тақлид касаллигига гирифтор бўлганлар орқада қолиб, охири нобуд бўладилар. Худованди карим Қуръонда тақлид ва тақлидчиларни мазаммат қилади: «Қачон уларга «Аллоҳ нозил қилган нарсага эришинглар» дейилса,

улар «Йўқ, бизлар ота-боболаримизни ниманинг устида топган бўлсак (ана ўшанга) эргашурмиз» дейишади. Агар шайтон уларни ўт азобига чақириб турган бўлса ҳам-а?!»¹⁸⁴

Қози Байзовий айтганки, «шу ояти карима бизни тақлиддан очиқ-ойдин манъ қилади».

«Мен одамман, ҳар вақт сизни бирор-бир диний ишга амр қилсам, қабул қилинг, аммо сизни ўзимнинг рўпарамдан чиққан бирор ишга амр қилсам, билингки, мен ҳам одамман», – деб ривоят келтиради Муслим ўзининг «Китоби фазоилун наби» (номли асари)да¹⁸⁵.

Ҳазрати муборак Наби (с. а. в.) бу ҳадиси шарифда айтмоқчиларки: диний хусусдаги бирор иш мендан содир бўлса, қабул қилинг, зеро, мен диний амрларни ҳазрати Роббил иззатдан таълим оламан, аммо бошқа бир нарса хусусида гапирсам, уни муҳокама қилинг ва ақл тарозусида ўлчанг, зеро, мен ҳам одамман, хато қилишим мумкин.

Пайғамбар алайҳиссалом ўзлари бизни тақлиддан манъ қилганларидан кейин, нега биз бошқаларга тақлид қиламиз?! Аммо уламолар сўзини ақл билан текшириб, ҳақ бўлса қабул қилиб, ботил бўлса рад қилганлар. Шубҳа йўқки, улар дунё ва охиратда нажот топадилар.

«Гапларни тинглаб, ҳақни қабул қилганлар, улар Аллоҳ ҳидоятга солганлардир, улар соҳиби ақлдирлар»¹⁸⁶. Шу ояти каримадан далолатки, айтилган гапларга қулоқ солиб, кейин уларни ақл мезонида ўлчаб, мақбул бўлса қабул қилиб, ёмон бўлса рад қилганлар ҳақиқий нажот топгувчилардир.

ҲАБ

Илмда ноқис кишилар ақлий қувватларини камолотга етказа олмайдилар. Бу эса ҳақиқий инсоний вазифалардан ғофил қолишга олиб келади, эгаллаган илмларини ҳам лойиқ ишларга сарф қилолмайдилар. Башарий фазилатларни махлуқий ҳаваслар натижаси деб билиб, бир тарафдан, тасбеҳ ўгириб, мисвок ишлатадилар, яна бир тарафдан эса, пора олиб, зулм қиладилар. Зоҳиран Аллоҳга иймон келтирадилар-у, лекин Аллоҳ ҳукмларига итоат қилмайдилар. Охиратнинг роҳат ва саодатини иссиқ уйлари эвазига фидо қиладилар. Агар уларга эртага фалончи 20 тангангизни зўрлаб олмоқчи, ё мазах қилмоқчи десангиз, туни билан беқарор бўлиб, юлдуз санаб чиқадилар.

Аммо, ватанимизни жаҳолат хароб қилди, гафлат динимизни заиф қилди, деб ҳар қанча фарёд урсангиз ҳам қилчалик ғам чекмайдилар. «Гўр ёнса ҳам қозон қайнасин» деган гап уларнинг хатти-ҳаракатлари асосини ташкил қилади. Гоҳида меъдаларини тўйдириш учун минглаб фосуқу фожирларни қатор қилиб, жаннатий деб ҳукм чиқариб юборадилар. Қулоқлари ором олиши учун баъзан ҳақни гапирган юзлаб комил мусулмонларни қўл ва гарданларини боғлаб, дўзахга равона қиладилар. Шунда дин ҳийлаю тазвир¹⁸⁷ домида қолади, авомни худди махлуқлар каби ўз фойдалари учун ишлатадилар. Баъзан салом бермай қолсанг, ғазабга келиб, баъзан бир луқма нон берсанг, шукронаси учун мақтовингни келтирадилар. Ҳар бир миллатнинг орасида шу каби одамлар пайдо бўлса, мисоли омбордаги пахтага тушган оташдек шу қавмнинг ҳаётини тамоман ёндириб, куйдирадилар. Инсон ихтиёрларини шунақа одамлар қўлига топширган қавм икки дунё саодатини кўрмайди. Шунинг учун ислом дини бизни бу жамоага эргашишдан манъ қилади: «Эй мўминлар, ўша донишмандлар, рақиблардан кўпчилиги одамларнинг молларини ноҳақ (йўл) билан ейдилар ва Аллоҳнинг йўлидан тўсадилар, олтин-кумушини босиб, уни Аллоҳ йўлида инфоқ-эҳсон қилмайдиган кимсаларга аламли азоб «хушхабари»ни етказинг!»¹⁸⁸

Дин учун уч офат бор: 1) фожир фоқиҳ¹⁸⁹; 2) зулмкор ҳукмдор; 3) жоҳил мужоҳид. «Одамларнинг энг ёмони ёмон уламолардир», — дейилади «Ал-жомеъ ас-сағир»да. Вақтики, илм олиб, унинг воситасида балоҳат ва ҳабдек паст мартабадан халос бўлиб, ҳикматнинг баланд чўққисига эришсангиз, шу вақт ақлий қувватингиз комил бўлади ва сизни кўзлаган мақсадингиз, яъни икки дунё саодатига ҳидоят қилади.

Жуда яхши, энди фараз қилайлик, биз лозим бўлган илмларни ўқиб, ҳикмат фазилатини қўлга киритдик, унинг воситасида ақлимизни комил этдик, шу ақлий қувватимиз бизни бахтиёр (қилиб), икки дунё саодатига етказадими? Ҳаргиз етказмайди! Икки дунё саодатининг йўли шу қадар кўрқинчли ва хатарлики, ҳеч бир қувват (сизни) бу йўлдан хатарсиз ўтказолмайди, бу йўл тор ва қоронғу, ҳар қадамда минглаб жаҳаннамий ҳандақлар мавжуд. Худо кўрсатмасину агар бирор киши шу ҳандаққа тушиб кетса, икки дунё

саодатини хаёлига бошқа келтирмаса ҳам бўлади. Чунончи, биз айтдикки, инсонда ақлий қувватдан бошқа яна икки хил қувват бор: бири шаҳвоний, бири ғазаб қуввати.

Агар ақлий қувват сизга йўлбошчи бўлса, ҳукман лозимки, бу икки қувват унга ҳамроҳ бўлиб, унинг хизматида бўлиб, амрларига итоат қилиши керак. Ваҳоланки, бу икки қувват (яъни, ғазаб қуввати ва шаҳвоний қувват) ниҳоятда саркаш ва худбиндилар, ҳар дақиқада неча бор зўр бериб ўзларини ақл фармонидан чиқаришга уринадилар. Агар, Худо кўрсатмасин, бир марта ақл фармонидан чиқиб, ўзлари учун ҳаракат қилсалар, сизни икки дунё саодати йўлидаги мавжуд ҳандақларнинг бирига қулатишлари мумкин.

Шу жойда хотирангизга «модомики, бу икки қувват бизга зарар келтирар экан, уларнинг ҳамроҳлиги лозим эмас» деган фикр келади. Ва, аввало, шу икки қувватни маҳв этайлик-чи, яъни тарки дунё қилайлик, — дейсиз. Арз қиламизки, бу ҳам мумкин эмас, зеро, бу икки қувватни ўлдирсангиз, ақл сизга йўлбошчилик қилишдан ожиз қолади. Шунинг учун шу ерда айтсак, шариатимиз ҳам тарки дунё қилишни ҳаром қилганини ҳам эсга оламан. Бас, бу икки қувватга бутунлай бепарво бўлиб, озод ҳам қўйманг, шунингдек, ўлдирманг ҳам, балки мўътадил чегарада ушлаб туриб, ақлингиз фармонига тобеъ қилинг.

Ажабо, бу икки қувватни тамоман маҳв этган ё эркин қўйган суратда нима зарар кўрар эканмиз? Мўътадил чегарада ушлаб турган тақдиримизда кўрган фойдамиз қанақа бўлади? Кейинги баҳсларда ана шу саволларга жавоб берамиз. Лекин, аввал ушбу баҳсимизга хулоса қилсак.

Хулоса

Ҳикмат ақл камолотининг натижасидирки, илм орқали ҳосил бўлади. Одамлар унинг воситасида ҳақни ботилдан фарқлайдилар. Балоҳат ва ҳаб — худбинлик ақлий нуқсондан, яъни ҳикматнинг йўқлигидан ҳосил бўлади.

Балоҳат нодонлик ва тақлиддан иборат, буларнинг иккови ҳам шаръан қабиҳдир.

Ҳаб — олимона макрдан иборат, бу ҳам қабиҳ ва ёмон амалки, шариат бизни бунга эргашишдан манъ қилади.

Ақлий қувватнинг танҳо ўзи бизни икки дунё саодатига бошлай олмайди. Балки у ғазаб қуввати ва шаҳвоний қувватнинг ҳамроҳлигига муҳтождир.

Ажабланарлиси шундаки, бу йўлнинг хатари ана шу икки қувватнинг саркашлигидан зоҳир бўлади. Бу икки қувватни тамоман маҳв қилиш ҳам, унга нисбатан тамоман бепарво бўлиш ҳам зарар қилади. Бас, бу икковини эътидол¹⁹⁰ чегарасидан чиқармаслик зарур.

ШИЖОАТ

Юқорида арз қилганимиздек, инсоннинг ақлий куч-қудратидан ташқари яна ғазаб қуввати бўлиб, (унинг) вазифаси зарарларини дафъ этишдир. Лекин баъзан ўзининг ҳаққиға тажовуз қилиб, чегарадан шунчалик чиқиб кетадики, натижада манфаатимизни зое қилади. Бу ҳолатни ахлоқ тилида *таҳаввур*¹⁹¹ дейилади. Бу ғазаб қуввати ҳаддан ошишлигининг бир жиҳати бўлиб, баъзан ўз вазифасини адо қилишда сустлик қилади ва зарарни дафъ қилишга урунмайди, бу ҳолатни *жубун*, яъни қўрқоқлик дейдилар. Таҳаввур ва жубун ахлоқий нуқсон ҳисобланади, одамларнинг икки дунё саодатидан қайтариб туради.

Шу икки қабиҳ сифатлар ўртасида бир ҳолат мавжудки, мўътадиллик, мувозанат ҳолати, агар ғазаб қуввати шу ҳолатда боқий қолиб, ақлга тобеъ бўлса, фойдали хизмат қилиши мумкин. Шу ҳолатни, ғазаб қувватининг эътидол ҳаддини *шижоат* дейдилар. Шижоатда тўрт бўлим бор, ҳар қайси шижоат мавжуд бўлгач, ифрот ва тафриднинг ҳадди ҳисобланмиш таҳаввур ва жубундан иборатки, у ҳам тўрт қисмға ажралади. Биз бу қисм ва бўлимларни жадвалда тартиб билан кўрсатиб, сўнг уларни алоҳида баҳс мавзусига киритамиз:

Тафрит	Эътидол	Ифрот
жубун	шижоат	таҳаввур
бахиллик	карам	исроф
инхизол ¹⁹²	наждат	хасорат ¹⁹³
тазабзуб ¹⁹⁴	сабот	инод ¹⁹⁵
ҳилм (ҳиморий)	ҳилм (мулойимлик)	ғазаб

КАРАМ

Албатта, икромли ўқувчи-қориларнинг хотираларидан кўтарилгандирки, биз шу чоққача икки матлабни такрорлаб келяпмиз, бундан кейин ҳам такрорлаймиз. Зеро, на-

фақат бу китобнинг асоси, балки башарият ҳаётининг асоси ҳам шу матлабдан иборатдир. Биринчи матлаб шуки, Худованд одамларни икки дунё саодатига эришишлари учун яратган. Иккинчи матлаб эса, одамлар ҳам бу дунё ва охират саодатларига етишишлари учун бир-бирларини қўллаб-қувватлашга, мададга муҳтождирлар. Бас, икки дунё саодати орзусида юрган ҳар бир миллат намояндаси бир-бирларига мадад берсинлар, илло, бусиз мақсадларига эриша олмайдилар. Ўз осойишталигини ғанимат деб билган, бировнинг қўлига қарамайдиган, миллатига муованат¹⁹⁶ ва мадад кўрсатмайдиган одамларнинг на қавми, на ўзи икки дунё саодатига эришади.

Шу жойда қориларнинг баъзилари эътироз қилишлари мумкинки, «Туркистонимизда халққа мадад кўрсатмайдиган шайх ва муллалар жуда кўпдир. Мабодо, мулкимизга ўт кетса ҳам, шу ўт-ла ўз қозонларини андиша қилмай қайнатиб оладилар. Шуларга қарамай, яна ўзларини охират саодатига лойиқ, деб биладилар. Жуда кўп бойларимиз миллатимиздан бўлган бечораларнинг ғамини хотирларига келтирмайдилар ҳам бенаволарнинг нолаи зорларини мусиқий наволардан кўра яхшироқ деб биладилар, шунга қарамай, бу дунё саодатига эришганлар.

Бас, маълум бўладики, «сенинг гапларинг пуч, бемаъно». Уларга жавобимиз шуки, на ўша шайху муллалар охират саодатига эришадилар ва на бу бақувват бойлар бу дунё саодатига эришганлар. Агар далил керак бўлса, далил бор. Аввало, миллатнинг манфаати учун ҳаракат қилмаган одам охират саодатига эриша олмайди!

Бухорий ва Муслим «Китоб ал-иймон»да ёзганки: «Менинг жоним қудратли қўлида бўлган Зот номи билан қасам ичаманки, ўзи учун дўст тутиб, бошқа мусулмон учун шуни раво кўрмаган одам мўъмин бўлолмайди».

Биз ҳеч бир нарсани ўзимиз учун қилиб, унинг талабида югурсак, бас, бошқа мусулмонлар учун ҳам шундай югуриб, уларнинг ҳам ҳар бир нарсада талабини қондиришимиз керак. Хулласи калом, ўзимизнинг манфаатимиз учун қандай ҳаракат қилсак, миллатимиз манфаати учун ҳам шу тариқа ҳаракат қилишимиз лозим. Ҳар ким шундай қилолмас экан, ҳазрати Пайғамбар қасам ичганидек, мўъмин бўлолмайди. Бинобарин, охират саодатидан маҳрум бўлади.

Иккинчидан, миллатининг манфаатини кўзламаган одам бу дунё саодатига ҳам етишмайди; сиз айтган бойларнинг бирортаси бу дунё саодатига эришмаган. Бу муддаонинг исботини тафсил қиламан.

Авалло, таассуф қилиб айтамикки, мамлакатимизда бой йўқ. Ҳа, тўрт-беш нафар бой бўлиб, улар бир миқдор давлат ва пулга эгалар ва биз ғафлат босганлар назарида кўп бўлиб кўринадилар. Аммо Оврўпа ва Русия бойлари назарида уларнинг барчасининг давлатларини жамласа ҳам бир бош оғриғига сарф бўлолмайди. Шояд «Ойна» мажалласининг тўртинчи сонида ўқиган бўлсангиз, Америкадаги шаҳарларнинг бирида бир ширкат ўзининг иморати учун 25 миллион сўм ажратган. Бизнинг мамлакатимизда нечта тожир бўлса ҳам уларнинг сармояларини жамласа ўн миллионга етмайди. Шунинг учун биз айтишга мажбурмикки, мамлакатимизда замона хоҳишига мувофиқ давлати бўлган киши йўқ. Лекин шу икки-уч нафар номларини бой деяётганларимизнинг биздан кўра кўпроқ дабдабалари бор: масъалан, отга миниб, сувора жилва қилиб кўзни қамаштирадилар, турли таомлар еб, ранго-ранг кийимлар киядилар. Уларнинг ҳеч бирини дунё саодатига етган, деб айтиб бўлмайди. Зеро, улар бу дабдабаларини ўз шаҳарларида қиладилар. Аммо шаҳарларидан чиқиб оташ аравага ўтирсалар, ҳеч эътиборлари қолмайди. Иллат шундаки, миллатларнинг умумий ҳайъатининг эътибори уларда йўқ, миллатининг эътибор ва шарафи бўлмаган кишининг у қанчалик шарифу бой бўлса ҳам эътибори бўлмайди! Масалан, Бухоро бойларини назарда тутиб тадқиқ қилинг. Улар ҳар йили бир марта ярмаркага борадилар. Когондан чиққанларидан сўнг либосларини алмаштириб, салла-чопон ўрнига камзул ва шляпа кийиб оладилар. Сиз гумон қилаётган бўлсангиз керак, булар ҳаваслари келиб оврўпача кийиниб оладилар деб. Бундай эмас, балки бечоралар мажбуран либос алмаштирадилар, чунки агар Бухоро либосида сафар қилсалар, бошқа миллатлар уларни масхара қилиб, одам ўрнида кўришмайди. Сабаб? Чунки саллаю чопон биз туркистонлиларнинг аломати бўлиб, жаҳон халқлари орасида миллатимизнинг эътибори йўқлигини кўрсатади. Шундан бизни ҳар қаерда кўрган бегоналар масхара ва истеҳзо қиладилар. Бечора савдогарларимиз шунинг учун либосларини алмаштириб, ярмаркада

юрадилар, у ерда Оврўпа савдогарларидан кўрган муомалалари ё изтехзоли кулги, ё ҳийлакорона хушомадгўйлик бўлади! Нега бошқалар уларни масхаралаб изтехзо қилдилар? Чунки ўзларининг гуноҳлари бўлмаса-да, миллатлари тараққий этмаган, қавмларининг шараф ва эътибори йўқ. Бинобарин, уларнинг шараф ва эътиборидан ҳам фойда йўқ. Бас, маълум бўладики, мамлакатимиздаги ҳеч қайси бой бу дунё саодатига эришмайди, зеро бу дунё саодати бир хона бурчагида ўтириб истироҳат қилиш эмас. Бу саодатга дунё гўшасида нафақат шахси, балки номи эътиборли ва шарафли бўлган киши муяссардир.

Бизнинг савдогарларимиз бундай саодатга қачон эришадилар? Бизнинг миллатимиз жаҳон халқлари орасида ҳурмату эътиборга сазовор бўлсагина, бахтга эришишлари мумкин. Бундан олти ой муқаддам Истанбулга Но Камо номли ёш япон сайёҳи келган эди. У шайтон араваси (велосипед)да уч йил давомида олам кезиб, Чин, Ҳинд, Эрон, Арабистонларни айланиб чиқиб, бу ерга келганини ва бундан кейин шу икки чархли аравасида Фарангистонга сафар қилиш фикри борлигини эшитдим. Шу йигит билан учрашишни хоҳладим. Бир дўстим орқали хонасига бориб, у билан мулоқотда бўлдим. 26 ёшлардаги бир йигит курсида ўтириб хат ёзарди. Йўлдоши, яъни япон давлатини кафолати бўлган байроқча илинган шайтон-араваси ҳам рўпарасида турарди. Бизни эҳтиром билан кутиб олди, ўтирдик, уч йил муддатда исломий мамлакатларда кўрган ажойиботларини бизга сўзлаб берди. Суҳбат асносида дилим танг бўлиб сўрадим: — Биродар, бепул, ёлғиз, беаслаҳа бу икки чархли араванг билан Арабистоннинг жонни куйдирувчи чўлларидан қандай ўтдинг? Фараз қилдикки, ўзингга таом топиб еб, ётар жой ҳам топдинг, лекин чумчуқни ҳам соғ қўймайдиган саҳройи араб чангалидан қандай халос топдинг?

Япон йигити менга қараб кулди-да, қўлини кўтариб Япон давлатининг байроғини кўрсатиб деди: — Шу байроқ мени сиз айтаётган хавф-хатардан, мушкулотлардан муҳофаза қилди! Бу кучли жавобдан титраб кетдим, бир лаҳза сукут сақладим, лекин бу қатъий мағлубият оғир ботди, қалбимда бир интиқом туйиб, йигитни гапнинг зўри билан мағлуб қилиш мақсадида дедим: — Биродар, аҳли ислом табъан меҳмондўст ва мусофирпарвар, шунинг

учун сени ҳурмат қилганлар, лекин сен Фарангистонга саёҳат қилмоқчисан, у ерда сенинг ҳолинг мушкул бўлади, зеро, оврўпалилар ҳеч бир мусофирнинг ҳолига қарашмайди.

Лекин Но Камо хотиржамлигини бузмай деди: — Бизнинг миллатимиз ўзининг буюклиги ва шарафини бутун заминга таратгандир, унинг бирор-бир вакили дунёнинг ҳеч бир нуқтасида мушкулотга дучор бўлмайди. Мен шундай қавм орасида ҳам бўлдимки, япон миллатидан бошқа нарсанинг номини билмайдилар. Кейин мен борган баъзи мамлакатларда одамлар бизни ифтихор билан тилга олиб мактабда ўз болаларига дарс берадилар. Албатта, улар мени араблардан ҳам кўпроқ эҳтиром қиладилар. Мана шуни дунёнинг шарафу саодати деса бўлади!

Ҳозир яна мақсадимизга қайтсак. Ҳа, одамлар икки дунё саодатига эришиш учун бир-бирларини қўллаб-қувватлашларига муҳтожлар. Лекин инсоннинг табиатида шахсий манфаатини устун қўйиш мавжуд бўлиб, бошқаларга мадад беришни унутиб қўяди, ҳар ким ўз истироҳатини ўйлаб, карам, жувонмардлик одамлар орасидан кўтарилади. Бунинг чораси нима? Нима қилиш керакки, одамлар жувонмардлик йўлидан четга чиқмасинлар? Ислом дини бунинг яхши чорасини топиб, карам ва жувонмардликни муҳим мавқега кўтариб, карам ва жувонмардларга мукофотлар ваъда қилади: «Албатта, Худованд каримдир, кариму сахийларни дўст тутади ва олий ахлоқлардан хушнуд бўлади, пастфитрат одатларни макруҳ ҳисоблайди», — деб ёзилган «Ал-жомеъ ас-сағир»да.

(Шу асарда яна) «Яхши кўрган нарсаларингизнинг бир қисмини бошқалар учун сарф қилмас экансиз, икки дунё саодатига эришмайсиз. Бир-бирларингизнинг муованати йўлида сарфланган ҳар бир нарсани Худо билади (яъни мукофотини беради)» (деб ёзилган).

Маълумки, ҳамма ҳам бой, давлатманд эмас, баъзилар пулдор, баъзилар олим, яна бирлари шогирд, бирлари хатиблар. Шу касбларнинг ҳеч бирига эга бўлмаган жамоа ҳам бор. Шубҳа йўқки, буларнинг ҳар бири ўзида бор нарсани севади. Масалан, бой одам пулни, олим илмини, шоир шеърини, хатиб ваъз айтишни... ва буларга эга бўлмаган одам ўз жону танини азиз деб билади. Юқоридаги ояти карима буюрадики, уларнинг ҳар бири нимани ўзига

дўст тутса, шуни бошқалардан аямаслиги лозим. Лекин бу вазифа кўпроқ давлатманд, бой одамларга тегишлидир, чунки инсоният оламига бошқа нарса билан эмас, пул билан хизмат кўрсатиш мумкин. Бу шуки, ислом дини бойларимизни эҳсонунинг садақа қилишга амр этади, ҳатто садақанинг бир тури бўлган закотни бўйнимизга фарз қилиб қўйган. Закот фарздир, бериш керак, эҳсонунинг саховат ҳам илоҳий амрдир, уни ҳам қилиш керак: «Аллоҳ йўлида молларининг инфоқ-эҳсон қиладиган кишилар мисоли худди ҳар бир бошоғида юзтадан дони бўлган еттига бошоқни ундириб чиқарган бир донга донга ўхшайди (яъни қилинган бир яхшилик етти юз баробар бўлиб қайтишига ишора қилинмоқда)»¹⁹⁷.

Шу хусусда, яъни хайру карам соҳибларининг охирадда олий даражаларга эришишликлари шак-шубҳа йўқ, лекин билинми, бу жамоа қилган эҳсонлари эвазига юз баробар зиёд мукофот олулар ва бу дунё мукофоти фақат мусулмонлар учунгина эмас.

Динидан қатъи назар ҳар ким миллатининг саодати учун молидан сарф қилса, унинг мукофотини бу дунёда кўради. Бугун дунё шу муддаонинг гувоҳидир, шу ахлоқий қонданнинг азимат ва буюклик даражасини ўз кўзингиз билан кўришни истасангиз, туринг, йўл узоқ эмас, Русия давлатига саёҳатга чиқинг, рус миллатининг роҳат ва осойишини таъминлаганини томоша қилиб, ибрат олинг.

Агар сизлар Аллоҳга қарзи ҳасана берсангизлар (яъни, унинг мискин-бечора бандаларига инфоқ-эҳсон қилсангизлар) у зот сизларга бир неча баробар қилиб қайтарур ва сизларни (нг гуноҳларингизни) мағфират қилур. Аллоҳ ўта шукур қилгувчи (яъни, озгина яхши амал учун кўп мукофот ато этгувчи) ва ҳалимдир!¹⁹⁸ «Аллоҳга қарши ҳасана (ихтиёрий қарз) берадиган ким борки, (Аллоҳ) унга бир неча баробар қилиб қайтарса...»¹⁹⁹ Ушбу ояти кариманинг икки муҳим жиҳати мавжудки, уларнинг ҳар бири каримларнинг баланд мартабаларига ва жавонмардларнинг саховатига гувоҳдир.

Аввалан, Аллоҳи карим ўзининг бу амрини сўроқ тарзида бериб «Ман заллазий?» яъни «қарз беради» фармони ўрнига, «Ким қарз беради?» деяпти. Қуръони карим мутолааси билан машғул бўлганлар яхши биладиларки, шу савол тарзидаги «ман заллазий» жумласи юксак ма-

қомлардан бўлиб, муҳим амрлар хусусида ишлатилади. Чунончи, фармон берадики, «ман заллазий яъсимакум миналлоҳ», яъни «Ким сизни Аллоҳнинг қаҳридан халос қилади?» «Ман заллази яфшу андахуилло биизниҳи», яъни «ким сизни Аллоҳнинг изнисиз шафоат қилади?» Кўрилган оятда караму саховатнинг улуғлиги даражаси кўрсатилиб, «ман заллазий» ишлатилган.

Иккинчидан, Ҳазрати таоло «қавмингиз саодати йўлида молингизни сарфланг» амри ўрнига, «менга қарз беринг» демоқда, яъни бу шуки, караму саховат юксак мартабадир ва карампеша, саховатпешалар, албатта, ўз мукофотларини кўрадилар. Бинобарин, Аллоҳ уларнинг садақаларини ўзига берилган қарз деб ҳисобламоқда.

Диққат қилинг-а, бу илоҳий марҳамат ва иноят махсус бой ва давлатмандлар учундир, агар фақир ва мискин кишилар бутун умр ибодат қилиб ё дунёи жаҳон илм олиб ўтсалар ҳам бу шарафу саодатга эришолмайдилар!

Бу борада Қуръони каримда ниҳоятда кўп оятлар келган, биз шулар билан кифояланамиз-да, Пайғамбаримизнинг икки-уч табаррук саҳиҳ ҳадисларини зикр қиламиз... Имом Бухорий «Китобул-илм»ида «Кишиларнинг мартабасига рашк қилмаслик керак, фақат икки хил мартаба бундан мустасно. Аввало, Аллоҳ мол ато этиб, ўша молни Аллоҳ ризолиги йўлида сарф этган кишининг мартабаси, сўнг Аллоҳ фойдали илм бериб, у шу илм асосида халқ орасида ҳукм қилиб, одамларга таълим берадиган кишининг мартабаси» деган.

Имом Муслим «Китобул васият»ида «Одам вафот этса, унга қилган уч амалининг савоби етиб туради: аввало, садақаи жорияси (кунда қиладиган хайру эҳсони)нинг савоби; фойдали илмининг савоби ва уни дуо қилувчи солиҳ фарзандининг савоби» деган ҳадисни келтирган.

Икромли ўқувчиларимиз шу ҳадисларга диққат қилган бўлсалар, икки ҳадис ҳам саҳий ва карампеша бойларнинг зикри олимларнинг зикридан ҳам олдин келган, бу ҳам уларнинг улуғлигининг аломатидир. Ҳа, карампеша бойлар улуғдирлар, уларнинг мартабалари бошқа одамларнинг мартабаларидан юқорироқдир, зеро, миллатнинг ҳаёти, унинг интизоми уларнинг ҳимматларига боғлиқ. Агар бизнинг бойларимиз ҳам шу илоҳий амрларга амал қилиб, шундай шарафу саодатга ўзларини харидор қилса-

лар, шу кундан бошлаб ватанимиз ободлик йўлига, миллатимиз саодату осойиш томон қадам қўйган бўлар эди.

Албатта, бу гапга баъзи одамлар эътироз билдириб: «Мамлакатимизда ҳар доим хайр-садақалар қилинади. Одамларимиз тез-тез Аллоҳ йўлига анча пул сарфлайдилар. Бас, нега биз тараққий этмаймиз?» — дейишлари мумкин. Жавоб бераманки, аввало, «одамларимиз анча пул сарфлайдилар» деган гап нотўғри, чунки бизнинг замонамизда фалончи гадойга ё фалончи хожаи назрхўрга берилган беш ёки етти танга «анча пул» эмас. Бошқа халқларнинг соҳибдавлатлари бу йўлда миллионлаб пул сарфлайдилар. Бизнинг одамларимиз эса ўша сарфлаган беш-етти тангаларини ҳам муносиб йўлларга сарф қилмайдилар. Масалан, бир киши етти тангасини фалон мазорга бериб юборади, у пул эса бирон бир ғайримустаҳиқ²⁰⁰ хожанинг чўнтагига тушади ёки фалон бир киши ўн бир тангасини фалон бир хонақоҳга берадию у пуллар икки-уч нафар одамнинг ошқозонини тўлдиради. Фалон бир назрхўр, ё фалон бир жаҳрийнинг... меъдасига кетган бир неча танга, албатта, миллатнинг мулкига фойда келтирмайди. Боз устига, бизнинг жойларда қилинаётган бу ҳудойилар икки жиҳатдан шаръан ҳаромдир. Аввало, назр беришнинг ўзи ножойиз. Чунки «Назрни истаманг, зеро, назр қадарни (яъни Аллоҳнинг қонунини) ва тақдирингизни ўзгартирмайди», деб ёзилган Муслимнинг «Китобун-назр»ида. Ундан кейин ҳеч бир назрхўр муҳтож эмас, муҳтож бўлмаганга садақа бериш исроф ҳисобланади.

Айтишингиз мумкинки, «лекин биз гадойларга садақа берамиз, улар эса муҳтож-ку» деб. Жавобим шуки, ислом узрсиз, сабабсиз гадойлик қилишни ҳаром қилган, узри бўлмаган гадойларга пул беришни манъ қилган. Биз мазкур рисоламизда шу жиҳатни узундан-узоқ исботладик. Бинобарин, бу жойда зикр қилишни лозим кўрмадик, иншооллоҳ, гадойлик масъаласини ҳам махсус бир фаслда мутолаа қилурсиз.

Шундай қилиб маълум бўлдики, бизнинг бойларимиз қуръоний амрлар бўйича хайру саховат қилмас эканлар, демак, уларнинг хайрлари ватанимизга фойда келтирмайди. Фараз қилайликки, ҳамма бойларимиз инсофга келиб, илоҳий фармонларга биноан хайру эҳсон қилдилар. Бас,

қандай қилинса, бу хайр-эҳсонлардан ватану миллатимизга фойда келади? Ҳозир шу баҳсга навбат келди.

Арз қилганимдек, караму саховат одамларнинг саодати йўлида сарфланган моллардан иборат. Бошқача ибора билан айтсак, караму саховат миллатга мададдир. Бас, миллатнинг эҳтиёжларини тадқиқ назаридан ўтказсак, маълум бўладики, ҳеч бир миллатнинг эҳтиёжлари бир хил эмас, бир миллатнинг турли хил эҳтиёжи бўлади: илмий эҳтиёж, деҳқончиликка эҳтиёж, тижоратга эҳтиёж, диний эҳтиёж ва бошқалар. Инчунин, миллатимиз ҳам ҳар хил ишларда бир нарсага бир жиҳатдан эмас, балки турли жиҳатлардан муҳтождир. Масалан, баъзилар экишга муҳтожлар, яъни ўзлари деҳқонлар-у, лекин экинга ерлари йўқ, ё ерлари бўлса ҳам, экишга асбоб-воситалари йўқ, экин экадилар, лекин эканларидан ўзлари баҳра олмайдилар. Шунинг учун ҳам уларнинг бир қисми қўлларини ишга урмай ё гадойлик, ё ўғрилиқ қиладиларки, бу ишлар миллатларини беҳузур, ҳукуматларини беэтибор, мамлакатларини хароб қилади... Илмга муҳтож жамоа эса истеъдодлари бўлатуриб, китоблари йўқ, китоблари бўлса ҳам, истиқомат қиладиган жойлари йўқ, турадиган жойлари бўлса ҳам, рўзгорга харажатлари йўқ ёки буларнинг ҳаммасига эга бўлсалар ҳам илм таҳсил қиладилар, аммо бу таҳсилдан фойда олмайдилар. Шу сабабдан бир қисм жамоамизнинг умрлари зое кетиб, оламнинг интизоми бўлган илм ўртамиздан кўтарилади. Ало ҳазал қиёс²⁰¹.

Шу эҳтиёжларнинг ҳар бири бир мулкни хароб, миллатни эса беэтибор қилишга етарлидир. Бас, карам ва саховат арбобларидан лозимки, шу эҳтиёжларни дафъ қилсинлар, яъни миллатнинг ҳар бир вакили шарият ҳукми асосида, юқорида таржима қилинган оят каби, «ҳатто танаффақу мимо туҳиббун»²⁰² фатвосига кўра бойлар пуллари билан, олимлар таълим билан, шоирлар шеърлари билан, хатиблар ваъзу насихат қилиб бир-бирларига кўмак бериб, унинг соясида мазкур эҳтиёжларни йўқотиб, миллатларини саодат йўлига бошласинлар. Шунга эътиборан Қуръони каримда оятлар мавжуд. Имом Бухорий «Китобул-мазолим»ида «Ҳамма аҳли иймон бир-бирларига мададкорлар» деб ёзган.

Имом Муслим эса «Китобул-бар»ида «Мўъминлар бир

хонанинг деворларига ўхшайдилар ва бир-бирларининг ёрдамлари соясида устивор бўладилар», — деган.

Аммо шуни ҳам билиш керакки, бир одам аксар ишларни тугатишда ожизлик қилади. Машҳур мисолда айтилганидек, «бир қўлдан садо чиқмайди». Шунга биноан фараз қилайлик, миллатимизнинг ҳар бир шахси караму саховат кўрсатиб, ҳар ким ўзича, бир-бирлари билан кенгашмай ёрдам кўрсатмоқчи бўлсалар, буларнинг караму саховатларидан яхши натижа чиқиши амри маҳолдир. Масалан, тасаввур қилинг, сиз ўзингиз танҳо халқ хизмати-ни бўйнингизга олдингиз, биласизки, халқ экиш-теришга муҳтож. Фикр қиласизки, агар фалон бир деҳқонга бир миқдор пул берсангиз, мамлакатнинг деҳқончилигига фойда етади. Сўнг бир деҳқонни олиб келиб пул берасиз ва шу пулни олиб деҳқончиликнинг каму кўстига ишлатиб, экишга машғул бўл, дейсиз. Лекин, аввало, сиз шу деҳқоннинг ёрдамингизга муҳтож эканлигини қаердан биласиз? Иккинчидан, шу кишининг пулингизни олиб оз вақт ўтгач, еб кетиши ё нобуд қилиши мумкин эмасми? Ҳар икки тақдирда ҳам сизнинг бу эҳсонингиздан миллат фойда кўрмайди.

Агар шу масъалани тарбияга муҳтож бўлганларга татбиқ қилсак ҳам эҳсонингизни нобуд бўлиши зоҳиран маълум бўлади. Масалан, мамлакатимизда тарбияга муҳтож гўдакларнинг кўплигини биласиз. Улар тарбия олмасалар ҳам динга, ҳам ватанга зарар етказадилар. Сиз шу йўл билан динга ва миллатга фойда келтирай, деб азм қиласиз. Лекин қандай қилиб ёрдам берасиз? Агар бу болаларнинг ҳар бирига бир қанча миқдордан пул берсангиз, уни нобуд қиладилар, ахлоқлари эса баттар бўлади. Бир қанчасини уйингизга олиб келиб боқиб тарбияласангиз, умрингиздан бездириб юборадилар. Уларни олиб келсангиз, қандай қилиб таълим ва тарбия берасиз? Шубҳа йўқки, бу ишларнинг барчасини ўзингиз қилолмай, яна хайру эҳсонингиз зоеъ кетади, фойдасини кўрмайсиз. Бу шунга далолатки, бир мулкнинг ягона шахси ҳар қанча давлатманду олим бўлмасин, ҳар қанча саховат кўрсатмасин, бир ўзи бу ижтимоий ечимларни ҳал этиш уддасидан чиқолмайди!

Бас, чора нимада? Чора шундаки, миллатнинг карим ва саховатпешалари ватанга бермоқчи бўлган ёрдамларини бир-бирлари билан кенгашмай туриб беролмайдилар.

Шу тариқа ҳиммат соҳиблари гуруҳ-гуруҳ иттифоқлар тузиб, турли хил жамиятлар ташкил қиладилар, ҳар бир жамият миллатнинг бир навъ эҳтиёжини эътибор назарига олиб, шунинг учун ҳаракат қилади. Масалан, илм наشري жамияти, етимларни ҳимоя қилувчи жамият, деҳқончиликни ислоҳ қилиш жамияти, тижоратни ривожлантириш жамияти, муҳтожларга ёрдам кўрсатиш жамияти ва бошқалар. Шундай жамиятларнинг бирини ташкил қилиш вақтида, аввало, унинг хатти-ҳаракати ва вазифаларини кенгаш қароридан ўтказиб, бу хусусда қонун қабул қилиб, у жамиятнинг маслак ва мақсадлари эълон қилинади. Масалан, шу тариқа мамлакатнинг деҳқончиликка эҳтиёжи бўйича жамият таъсис қилдик, номини «зироатчилик ислоҳи» деб атадик, мақсадини белгиладик. Бу мақсадларни амалга ошириш учун ҳаракат қиламиз. Жумладан, зироатчилик мактабларини очиш, турли мамлакатлардан экиш-териш машиналарини келтириб, деҳқонларга тарқатиб бериш, ҳозирги замон экиш усуллари уларга таълим бериш бизнинг вазифаларимизга киради. Шу тариқа эълон қилинган, жамият барпо бўлган, бир қути, яъни хазина тайёрлаймиз. Унга ёрдам беришни хоҳлаган ҳар бир киши пул ташлайди. Жамиятнинг жамғармаси етарли миқдорга етган, у ишини бошлаб юборади. Етимларни ҳимоя қилиш ва тижорат тараққий қилиши жамиятлари ҳам шу йўсинда қарор топади. Шу зайл миллат хайру саховати мунтазам бир шаклга кириб ватаннинг дардларига малҳам бўлади. Ислом дини бизни шу тариқа ҳаракат қилишга амр қилади: «Илоҳий амрларни қабул қилган одамларга Аллоҳнинг раҳмати чексиздир. Улар намоз ўқийдилар, ҳар бир ишни кенгашиб қиладилар ва биз берган ризқимиздан хайру эҳсон қиладилар»²⁰³.

Ҳазрати Худованди карим шу оятда бизни кенгашиб иш қилишга ва хайру эҳсон қилишга буюради. Бас, агар биз берадиган хайру эҳсонимиз хусусида ҳам кенгашсак, албатта, улкан ажрга эга бўламиз...

«Тўрт киши уч кишидан, уч киши икки кишидан, икки киши бир кишидан яхшироқдир. Бас, сиз ҳар бир ишингизни жамоат бўлиб ижро этингиз, зеро Аллоҳ менинг умматимни савоб ишнинг бошида жамлайди», — дейилган «Ал-жомеъ ас-сағир»да. Шу китобнинг бошқа жойида «Аллоҳ жамоатга нигоҳбондир», — дейилган. Мен амин-

манки, агар орамизда саховат ва карам арбоблари кўпай-са, эҳсонларини шу айтилган тарзда адо этсалар, миллатимизни жаҳлу гафлат гирдобидан чиқариб, ҳам бизни, ҳам ўзларини икки дунё саодатига етказдилар. Акс ҳолда, фақат охиратда эмас, балки бу дунёда ҳам олам қавмларининг энг хору зор ва эътиборсизи биз бўламыз.

«Агар ҳокимингиз яхши амалли ва бойларингиз саховатпеша бўлиб, ишларингизни машварат қилиб бажарсангиз, ул вақт сиз учун ер остидан кўра ер усти яхшироқ бўлади, яъни яшаш, ҳаёт кечириш ҳаққига молик бўласизлар. Агарчи, ҳокимингиз бадкирдору бойларингиз бахил бўлсалар, ишларингизни хотинлар билан кенгашиб қилсанглар (яъни ўрталарингиздан машварат йўқолса), ул вақт сиз учун ер устидан тупроқнинг таги афзалдир, яъни яшаш ҳаққига соҳиб бўлолмайсиз, хор ва безътибор бўласиз», – деб ёзилган «Ал-жомеъ ас-сағир»да.

Шу билан ушбу мавзуда ёзганларим кифоя, бундан ортигини ёзишга на менда ва уни ўқишга на сизда тоқат бор. Аллоҳ барчамизга ҳақни кўрувчи кўз ва ҳақиқатни эшитгувчи қулоқ ато қилсин!

ИСРОФГАРЧИЛИК

Маълум бўлдики, карам Аллоҳнинг йўлида мол сарфлашдир. Бу ахлоқий фазилатдан маҳрум бўлганлар икки тоифа кишилари дир. Биринчи жамоа, умуман, мол сарфлашга рози бўлмайдилар, улар нафақат миллатларига, балки хешу ақрабо, ҳатто хотин, болаларига ҳам фойда келтирмайдилар, оиладагилари доимо оч, муҳтож юрадилар. Бу ахлоқий касаллик – бахиллик, унга мубтало бўлган киши *бахил* деб аталади. Иккинчи гуруҳ молларини Аллоҳ йўлига эмас, фақат нафсоний ҳавасларининг йўлига сарф қиладилар, ундайлар *исрофгар*лар дейилади. Энди биз ана шу исроф ҳақида бир оз суҳбатлашсак. Биласизларки, сарват, яъни молу мулк инсон ҳаётида катта аҳамиятга ва эътиборга эга, бизнинг замонамизда бир шахснинг тирклиги, мулкнинг боқийлиги, миллатнинг саодати ана шу сарватнинг мавжудлиги билан боғланган. Одам бир кунлик умрини ҳам пулсиз ўтказиши маҳолдир. Гўдак она қорнидан чиққач, унинг бешиги ва бошқа нарсаларга пул керак бўлади. Сал катта бўлса, овқат ейди – пул керак, мактабга чиқади – пул керак. Балоғатга етгач, хотин ола-

ди, уй-жой қилади, булар ҳам пулсиз бўлмайди. Умри охирига етгач, унда ҳам тобуту кафан, лаҳадига ҳам яна пул керак бўлади. Хулоса шуки, ҳар биримиз таваллудимиздан то лаҳадга тушгунимизгача пулга муҳтожмиз. Фақат бу дунёвий ишларимиздагина эмас, балки диний ҳаётимизда ҳам пулга муҳтожлигимиз камаймайди. Ибодат тарзини қаердан ўрганамиз? Мактабдан. Мактабда ўқиш учун эса пул керак. Намозни қаерда ўқиймиз? Масжидда. Масжид куришга ҳам пул керак. Ҳажга борсак пул даркор. Закотгачи, унгаям пул даркор. Буларни қўйиб турайлик-а, бутун ер юзида уч юз эллик миллион мусулмон бор, агар улар яшашлари учун пул топмасалар бир ҳафтада очликдан ўлиб, дунёда мусулмонлардан асар ҳам қолмайди.

Ёки фараз қилинг, бутун олам мусулмонлари фақиру мискин юрсалар, бегоналар бизнинг динимизни гадоилар дини деб мазах қилиб таҳқирлаган бўлар эдилар. Шунинг учун айтиш мумкинки, пулсизлик нафақат дунёвий ишларимизда зарар келтиради, балки диний вазифаларни бажаришга ҳам халал беради. Бас, пулини билиб туриб нобуд қилган одам ўзини ўзи қатл қилган одамга ўхшайди. Саховатпешалар миллат учун пул-молларини сарфлаб, бир неча баробар зиёд мукофот олурлар. Бошқачасига айтганда, ўша хайру саховатдан яна пулу мол қайтар. Лекин исрофгарлар чўнтагидан чиқадиган ҳар маблағ яна қайтиб келадими? Бу шунга олиб келадими, оз вақт ўтмай исрофгарлар ишдан чиқиб, мискин гадога айланадилар. Вакиллари исроф касаллигига йўлиққан миллат, шубҳа йўқки, нобуд бўлади. Агар олам тарихига назар солсангиз, дунёдаги қавмларнинг нобуд бўлиш сабабларидан бири шу исрофгарчиликдир.

Бизни икки дунё саодатига чақирувчи аҳмадияъ нури шариати исрофни қатъиян манъ қилган: «(Эй Муҳаммад), қавм-қариндошга, мискин ва йўловчига (хайру эҳсон қилиш билан) ҳақларини адо этинг ва исрофгарчиликка йўл қўйманг. Чунки исроф қилгувчилар шайтонларнинг дўстлари бўлган кимсалардир. Шайтон эса Парвардигорига бутунлай кофир бўлгандир... (Бахиллик билан) қўлингизни бўйнингизга боғлаб ҳам олманг. Исрофгарчилик қилиш билан уни бутунлай ёзиб ҳам юборманг. Акс ҳолда, маломат ва нафратда қолурсиз»²⁰⁴. Бу ояти карима бизни исрофдан манъ этиб, унинг зарарини тушунтирадики, агар

исроф қилсанг, андак вақт ўтмай пулларинг тамом бўлиб, халқ орасида маломатта қолиб бадном бўласан, қўлингдан кетган пулларинг учун ҳасрат чекасан, лекин у вақт пушаймондан фойда бўлмайди. Қуръони каримда «вало тасаррифу» (исроф қилманг) ва «иннаҳу ло йухиббул-мусрифин» (ҳақиқатда исрофгарларни У севмайди) қабилдаги оятлар анчагинадир, улар бизни исрофдан манъ қиладди. Не қилайликки, биз бечоралар шу гуноҳи азимга ҳам гирифтормиз, ажабланарлисиз шундаки, баъзи бир Худодан қўрқувчи кишиларимиз таҳорат вақтида гуноҳ бўлади деб, сувни кам ишлатадилар-у, аммо рамазон кечаси ифтор учун икки-учта одамга савоб деб юзлаб танга сарфлайдилар! Билмайдиларки, бу тариқа зиёфатларнинг исрофи таҳоратдаги сув исрофидан минг баробар ортиқ. Ва, алҳосил, бу каби ҳолат миллатимиз орасида камол топиб юрибди ва одамларимиз ҳар бир ишда турли жиҳатлардан исроф қиладилар. Энг катта исрофгарчиликнинг бири бизнинг тўйларимиздир. Шу ўринда бу ҳақда айтиб ўтишни муносиб кўрдик.

Одамлар икки дунё саодатига етишишлари учун халқ қилинганлар, тараққий топиб олға босишлари учун доим изланиб ҳаракат қилишлари лозим, лекин доимий ҳаракатдан одам дилгир бўлади ва баъзан истироҳат ва дам олиши ҳам керакдир. Ҳар бир миллат роҳат қилиб дам олиши учун бир вақт тайинлайди. Шу вақтда ишдан бўшаб, осойиш топади. Одамлар бир-бирларининг ёрдамларига муҳтож бўлганлари учун ораларида дўстлик, муҳаббат ҳам бўлади. Шу жиҳатдан гоҳи-гоҳида ишдан бўшаб, бир-бирлариникига борди-келди қилиб дўстликларини изҳор этишлари лозим.

Байрам ва тўй шу жиҳатдан пайдо бўлгандир. Байрам ва тўйлар ҳар бир миллатда мавжуд деб, уларни одамларнинг ўзи ихтиро қилган. Уларни тўй ва байрамлардан қайтариш мумкин эмас, чунки уларнинг ҳам ўзига яраша фойдаси бор. Хусусан, тўйлар ақлу ҳимматга мувофиқ ўтса, кўп фойда келтиради. Аввало, бир неча киши бир жойда жамъ бўлиб, таом еб, суҳбат қурадилар, бу билан уларнинг алоқалари мустаҳкамлашади. Иккинчидан, бу жамоа мамлакат аҳволи ва миллат эҳтиёжидан баҳсу музокара юритадилар. Учунчидан, анча-мунча фақир мискинлар тўй дастурхонидан баҳраманд бўладилар. Шу ҳикматларни

назарга олиб, ислом дини тўйларни манъ қилмаган. Лекин, ислом аҳли бу хайрли амрни суиистеъмол қилмасликлари учун чегара тайин қилинганки, ҳар бир тўй шу чегарада ўтса савоб, ундан четга чиқса ҳазрати Расул амрига кўра гуноҳ бўлади. Улар айтганки: «Никоҳ тўйида бир кун таом бериш суннат, икки кун таом бериш исрофгарчилик, уч кун таом бериш риёкорликдир». Ва яна улар: «Фақат бойлар хабар қилиниб, камбағаллар чақирилмаган тўйнинг таоми энг ёмон таомдир», — деб айтганларини Бухорий ва Муслим «Китоб ул-никоҳ»да билиттифоқ келтирганлар.

Шу икки ҳадисдан маълум бўладики, тўйда бир ҳафталаб таом бериш, чопонлар кийгишиш, фақат бойларга хабар бериб, камбағалларни маҳрум қилишнинг ҳаммаси ҳазрати Пайғамбар суннатларига зид экан.

Жаноб рисолатпаноҳнинг амрига мувофиқ тўй қилишни хоҳлаган одам чопону қанд тарқатмасин, камбағал ва бойларни тенг кўриб, бир кун ё икки кун таом берсин. Шу тариқа қилинган тўй шариатга мувофиқ савобли ва фойдали бўлади. Савоби шуки, шу баҳонада ватандошлар жам бўлиб, биродарлик алоқалари мустаҳкам бўлади ва баъзан мулку миллатнинг эҳтиёжларидан сўзлайдилар. Фойдаси шуки, беш юз тангадан ортиқ пул сарфланмайди. Беш юз қаердаю эллик минг қаерда? Аммо бизнинг замонамизда ўтаётган тўйлар исрофгарчиликдир, ислом амрига хилоф, гуноҳ, ақлга тескардир. Ўн яшар бола ҳам бундай тўйларнинг қабоҳатини идрок қила олади. Аммо оқилу балоғатга етган катта одамларнинг ўзини тушунмасликка солишига нима чора қилиш мумкин? Бугун биз танийдиган бойлар орасида топган ҳалол сармояларини тўй ва зиёфатларда нобуд қилиб, ишдан чиқиб, безътибор, хонанишин бўлиб ўтирганлари қанча? Улардан «Шу тўйга сарфлаган эллик минг, олтмиш минг пулингиз бугунги кунингизга фойда келтиряптими? Тўйингиздан тўн кийиб, қанд олиб кетган одамлар бугун ишингиз юришмаётганда беш танга билан сизга ёрдам кўрсатяптиларми?» — деб сўраймиз. Албатта, «Йўқ!» — деб жавоб беришлари аниқ. «Фатақвуда маълуман маҳсуру»²⁰⁵ оятининг маъноси мана шу!

Илова қилиб айтсак, бу каби тўйлар муҳаббату биродарликни кўпайтириш ўрнига, нифоқу дилсиёҳликка во-

сита, ҳатто баъзан фитнес-фасодга сабаб бўлади. Тўй асносида баъзи бойлар орасида бўлиб турадиган жанжал ва беобрўликлар бунга гувоҳдир. Аммо фалончи доирачи ва суранайчининг дунёнинг фалон бир чеккасида беш юз танга эвазига келтириш, фалон бир раққосани қай бир жаҳаннам гўшасидан минг танга бериб чақириб, узун тунлар минглаб бесару бадмастларни тўплаб базм бериш ҳаром, фисқ, икки дунё юз қоралигига сабабдир... Шу маънода: «Аллоҳ сизга молни яшашингиз учун восита ва ҳаётингизнинг низоми қилиб берган, уни аҳмоқлик ва нодонлик билан бесаранжом, бетартиб сарфламанг!» деган оят ҳам бор²⁰⁶.

БАХИЛЛИК

Бу ахлоқий разиллик исрофдан ҳам баттардир, зеро, зиёни исрофнинг зараридан кўпроқ. Исрофкорлар бир навъ бўлса ҳам одамларга фойда беришлари мумкин, аммо бахиллар ҳеч кимга ҳеч қайси йўлда манфаат келтирмайдилар. Бахиллар ўз инсоний вазифаларига мувофиқ юрмайдилар, бинобарин, вужудларидан башариятга уят ва номусдан бошқа нарса келмайди. Ҳар бир қавм орасида бахиллар кўпайса, қавм ҳаётини ҳуқуқларини муҳофазасидан ожиз қолиб, хоҳласа-хоҳламаса нобуд бўлади. Масалан, одамнинг баданини кўз олдингизга келтирсангиз, унинг ҳар бир аъзоси муайян вазифани адо этишини кўрасиз: қўли ишлайди, оёғи юради, тишлари чайнайди, кўзлари кўради, қулоғи эшитди. Агар шу одамнинг ҳамма аъзоси ёки улардан бири ишдан чиқса ҳам одамлар орасида хорзабун, муҳтож бўлиб юради. Бир миллатнинг ижтимоий ҳолати (таркиби – *тарж.*) бир маънавий шахс кабидир. Агар аъзоларининг бир қисми ўзининг вазифасини адо қилмаса, у миллат хору зор, балки маҳву нобуд бўлади. Икки дунё саодатидан маҳрум қолмай деган ҳар бир қавм бу зарарли сифатни ўзидан йироқ қилиши керак. Шуни эътиборга олиб, ислом дини бу ёмон иллатни манъ қилади: «Эй одамлар, инфоқ (яъни Аллоҳ йўлида мол сарфлаш) қилиниши даъват этилган эди, бас, баъзиларингиз бахиллик қилдингизлар. Бахиллик қилган одамга, шубҳа йўқки, бахиллигидан ўзига зарар етади, зеро, Аллоҳ ғанидир (яъни, сизнинг эҳсонуну хайрингизга муҳтож эмас). Балки сизнинг ўзингиз фақируну муҳтожсиз (яъни, Аллоҳ эҳсон

ва садақа қилишликни сизнинг фойдангиз учун буюрган). Агар илоҳий амрларга бўйсунмасангиз ҳалок бўласиз ва Аллоҳ сизнинг ўрнингизга бир қавмни келтирадики, у қавм Унга итоат этади»²⁰⁷.

«Аллоҳ розилиги йўлида бир-бирларингизнинг саодатларингиз учун мол сарфланглар ва ўзингизни ўзингиз таҳликага солмангки, зеро бахиллигингиз сизни ва қавмингизни ҳалок этади»²⁰⁸.

«Аллоҳ уларга берган молларини Унинг ризолиги йўлида сарфлашни хоҳламаганлар гумон қиладиларки, бахилликларидан фойда келади деб, йўқ, бахилликлари ўзларига зарар келтиради»²⁰⁹.

Бахиллар жамоаси миллатимизга фойда келтирмай, балки бир дунё-жаҳон зарар етказадилар. Бугун миллатимизга улардан етаётган зарарни ҳисоблаб бўлмайди. Масалан, уларнинг «фойдахўр» деб номланган бир қисми миллатимизнинг қонини шарбат ўрнига ичмоқда, аксар бадбахт деҳқонларимизга эллик танга бериб, юз тангага қарздор қилиб қўядилар, яна шу юз тангани ҳам бир фоиз ё икки фоиз фойдаси билан оладилар! Яъни, ўша эллик тангани бир ойдан кейин эллик баробар қилиб оладилар. Таажжубки, бу ноинсофликларни уламоларнинг ҳимоялари сояси ва муфтиларнинг фатвоси, қозиларнинг муҳри билан бажарадилар!

Рибо ҳам миллатимизнинг бадбахтлигига катта сабабдир. Шунинг учун бу масала хусусида сукут сақламай андак ҳасби ҳол қиламиз. Рибонинг ҳаромлигини ҳеч ким инкор этолмайди, шунинг учун унинг ҳаромлигини исбот қилиб ўтирмасдан, ҳаром қилинганлик сабабларини муҳокама қиламиз.

Ҳазрати Ҳакими мутлақ ҳеч бир мавжудотни ҳикматсиз ва фойдасиз яратмаган... «Биз осмон ва заминни ва улар орасидаги мавжуд нарсаларни ўйин учун яратмадик»²¹⁰. Коинотдаги ҳар бир зарранинг замирида шу қадар ҳикмат ва фойдалар борки, уларни идрок этишдан ақли башар ожиз қолади ва юқоридаги оят ҳукмига кўра, жамики бу ҳикмат ва фойдалар одамларнинг назари олдида ёйиб, тўшаб қўйилган. Яъни, одамларга истейдод берганки, жами бу фойда ва ҳикматларни истифода этсинлар. Аммо одамларнинг бу неъматсочар Аллоҳнинг саховатли дастурхонидан қай тарзда баҳраманд бўлишлари хусусида қонуну

қоида вазъ қилинган. Бу муҳиб қоида шуки... «Ҳар кимнинг файзи (ризқи) унинг ҳимматиға мос бўлади».

Зўр бир одамға ҳаракат эркинлиги берилган, яъни ҳар ким нима хоҳласа шу ишни ихтиёр этиб, ўзига манфаату фойда келтиради. Буни ҳеч бир куч манъ қилолмайди. Лекин, шу шарт биланки, кишининг саъйи амали бошқаларға зарар келтирмасин. Зиён келтирадиган амал қилса, уни дин ҳам, ақл ҳам, урф-одат ҳам ўша ишдан қайтаради. Масалан, мен тижорат фикрида бир бойдан қарз олиб, дунёнинг бир гўшасидан моллар келтириб сотаман. Менинг бу ишимдан ҳеч ким зарар кўрмайди, ҳеч бир куч мени бу ҳуқуқимдан манъ қилолмайди. Аммо ўша бўлган пулимни қайтариб бермасам ё келтириб сотган молларим миллатға зарар келтирса, у ҳолда менинг бу амалимни дин ҳам, ақл ҳам, урфу одатларимиз ҳам манъ этади.

Шу муқаддимани тушуниб олганимиздан кейин рибо масъаласининг тадқиқига қайтамиз. Исломи дини зоҳир бўлмасдан аввал Арабистон аҳолиси фойда олиш ниятида бир-биридан қарз олар эди. Ваъдалашган кун пулни бера олмагач, келишилган фоизға яна бир оз фойда қўшиб, муддатни чўзишар эди, иккинчи марта ҳам қарзини бера олмаса, фойда устига яна фойда қўшилар, шундай қилиб, олинган қарз миқдори қарздорнинг жамики мол-мулкидан ошиб кетиб, у мол-мулкани қарз берувчига бериб, ўзи бечораю камбағал, мискин бўлиб қолаверарди. Бу одатнинг икки ёқлама зарари бор. Аввало, аҳолининг бир қисмини хароб қилиб, бор-йўғи қўлидан кетиб, бора-бора мамлакат фақирлик гирдобига қулайди. Иккинчидан, одамлар табиатан роҳатпарастлар, кулфат, саъй-ҳаракатни ёқтирмайдилар. Агар рибохўрлик шаръан жоиз бўлса, ҳар ким ишламай қўлидаги беш тангаси билан рибохўрлик қилиб юрарди. Бунинг оқибатида оламнинг интизоми бўлган саъй-амали барҳам топиб, дунё алғов-далғовлар билан тўлиб кетади.

Ҳакими қадим жалла жалоллаҳу (Аллоҳ) ҳикмат билан оятлар юбориб, рибони манъ этган. Рибони ҳаром қилинганлиги ҳикматини юқорида икки жиҳатдан арз этдим. Аммо Ҳазрати устодул-муҳаққиқин ҳужжатул-ислом Имом Фаззолий «Иҳё» (Ал-улум) китобида неъматнинг шукри хусусида фойдали мақола битиб, унда рибонинг ҳаромлигини ҳам айтиб ўтган. Чунончи, Фаззолий: «Дир-

хаму динорларини сандиқларига яшириб, Аллоҳ йўлида сарф қилмайдиганларга хабар бер, эй ҳабибим, улар қаттиқ азобга гирифтор бўладилар» деган оятни келтириб: «Иккинчи гуруҳ рибохўрлар гуруҳики, улар дирҳаму динорларини ўз қадру қимматлари учун сарфламайдилар. Зеро, бу юқорида айтганимиздек, дирҳам ва динорни бошқа нарсалар эвазига берадилар, рибохўрлар пулни пул эвазига бериб, куфрони неъмат қиладилар» (Шу ергача Имом Фаззолийнинг фармойишларини мазмунан таржима қилдик).

Энди рибонинг ҳаром эканлигини билганимиздан сўнг сиздан сўрасам, инсоф қилиб айтинг, мамлакатимиздаги бу фойдахўрлик қозихона васиқаси юзасидан ижро этилгани зарарми ё йўқми? Албатта, зарар! Бас, исломда судхўрлик жоиз эмас. Инсоният оламига зарар келтирадиган ишни ислом дини манъ қилгани маълум бўлди. Бу ҳаром иллат зарар келтирар экан, ҳеч бир муфтининг фатвоси ва қозининг муҳри уни ҳалол қилолмайди.

Хулоса

Шижоат ғазаб қувватининг фазилатидир, қўрқоқликнинг шижоатга қарши тарафи ҳаддан ташқари бебошларча шижоат ҳам телбалик, уларнинг иккиси ҳам манъ қилинган хулқлар, чунки улар зарарлидир. Шижоатнинг бир тарафи карам ва эҳсон бўлиб, улар шаръан ва ақлан лозимдир.

Ҳар ким караму саховатни бир ўзи танҳо қилса, ҳамжинсларига фойда келтирмаслиги мумкин, бундай ишларни маслаҳат қилиб, кенгашиб қилиш мақсадга мувофиқ. Исроф тахаввурнинг (яъни, бебошликнинг) бир тарафи, бинобарин, у шаръан ва ақлан ҳаром қилинган.

Бахиллик инсоний фазилатларга зиддир, у ҳам ҳаром ва манъ қилинган. Рибо бахилликнинг бир жиҳати бўлиб, муфтиларнинг фатвоси, қозиларнинг васиқаси билан бўлса ҳам ҳаромдир.

НАЖДАТ

Икки дунё саодатига сабаб бўладиган амалларнинг бири инсоннинг ҳаққу вазифаларини билиб, тушуниб олишдир. Ўз ҳаққу вазифаларини билмаган миллат ҳаётига ҳар бир дақиқада минглаб ҳалокатли хатарлар кўз тикиб туради. Масалан, сиз Бухородан то Самарқандгача саёҳат қил-

моқчисиз. Бу йўлда сизнинг бир нечта ҳаққу вазифаларингиз бор: егулик олиш, оташаравага чиқиш, турар жой топиш, роҳат қилиш ва ҳ.к. Бирор одам сизга бу ҳақларингизни адо этишдан манъ этолмайди. Аммо бировнинг озуқаси билан овқатлансангиз, билет пулини тўламасангиз, бировнинг жойини эгалласангиз, бошқаларнинг роҳатига халал берсангиз, сизни бу ишлардан дарҳол қайтаришади. Ҳамонки, сиз Самарқанд сафарини хаёл қилар экансиз, ўзингизнинг вазифаларингизни билишингиз, шунга қараб амал қилишингиз лозим. Агар бирор-бир ҳуқуқ ё вазифаларингизни адо этмасангиз ё сустлик қилсангиз, сафардан қолишингиз ёки қийинчиликларга дучор бўлишингиз мумкин.

Инчунин, инсон ҳам икки дунё саодати йўлидаги мусофирдир. Инсонларнинг муайян ҳуқуқ ва вазифалари мавжудки, уларнинг ҳеч бўлмаса бирини адо этмасалар мақсадларига етолмайдилар. Ҳар нарсани тасарруф қилиб истеъмол қилишлиқ, яъни фойдаланишлиқ; уни душманлар ҳужумидан ҳимоя этиш, ҳақ бўлган ва биз хоҳлаган нарсани одамлар бизга буюрса, уларнинг ҳақларига кўра амал қилишлиқ; биз хоҳламаган нарсани буюрсалар, уларга ҳам уни раво кўрмаслик бизнинг вазифамизга киради. Масалан, сизнинг фалон маблағ пулингиз бор, тижорат қилмоқчи эканлигингиз — бу сизнинг ҳаққингиз, ҳеч ким сизни бундан манъ этолмайди. Аммо бошқа бир кишининг тижоратига зарар етказсангиз, сизни бундан манъ этишади. Иззат, нафс, номус сизнинг муқаддас бурчларингиздир. Уларни ҳимоя қилиш учун ҳаракат қилсангиз, сизни ҳеч ким бу ишдан тўхтатмайди, бошқаларнинг ҳам номус-нафсига тажовуз қилмаслик сизнинг вазифангиз. Агар шунга хилоф ҳаракат қилсангиз, сизни бу ишингизни тақиқлайдилар. Шаҳсий манфаатларингиз учун талаб қилсангиз — бу сизнинг ҳаққингиз, умумий манфаатларга риоя қилишлиқ эса вазифангизга киради. Буларнинг ҳар бири хусусида бефарқлик, енгиллик қилсангиз Ҳаққул Холиқ олдида маломатзада бўлиб қоласиз.

Гапни қисқа қилиб айтсак, одам номига даъво қилаётган ҳар бир киши ўз ҳаққини талаб этиши ва ҳар бир вазифасини адо этиши лозим. Лекин бизнинг суҳбатимизнинг мақсади шулким, баъзан ҳаққимиздан фойдаланишимизга, уни муҳофизати, вазифаларимизни бажо кел-

тиришимиз мушкilot ва тўсиқларга дуч келади. Масалан, сиз ўз фарзандингиз тўйини содагина қилиб ўтказмоқчисиз, бировга сарпо ва ортиқча қанд-курс бермоқчи эмассиз ёки ўз ўғлингизга яхшигина илм бермоқчи бўлсангиз, булар сизнинг ихтиёрингиз ва ҳақингиздир. Биров сизни бу ишлардан манъ этолмайди, лекин сиз одамлар таънаси ва маломатидан қўрқасиз.

Менинг орзуим, жумладан, фалон жамоани писмадон ғайришаръий ишдан (панд-насихат ва амри маъруф ила) манъ этишдир. Бу эса менинг ишим, биров мени бу вазифадан манъ этолмайди, чунки бу менинг ҳуқуқимдир. Лекин мен шу ҳуқуқимдан фойдаланмоқчи бўлсам, одамлар менга душман бўладилар ва ё мендан юз ўгириб қоладилар. Мен эса муҳтожликдан ўлиб кетаман. Аслида комил инсон бундай мушкilot ва бемаъни тўсиқлар андишасига бормай эркинлик билан ўз ҳақ-ҳуқуқларидан фойдаланади ва ўз вазифаларини бажо келтиради. Шундай одамнинг бу амалини *наждат* – шижоат ва жасорат дейдилар. Бу эса ҳазрати Пайғамбаримизнинг энг яхши фазилатларидан бўлган. Ҳазрати фахри коинот, алайҳи афзал утаҳиёт²¹¹ ўз яқинларидан шунча жафо кўрган бўлса, душманлари таҳқирига дуч келган бўлса, қариндошлари отган тошлар зарбидан мажруҳ бўлган бўлса ҳам муқаддас ватанини тарк этиб, ғариблик ўлкасини ихтиёр этди. Ўзининг Пайғамбарлик бурчини ҳеч қандай қийинчиликларга қарамасдан ижро этиб, шу йўлда сустлик ва заифликка йўл бермади, ҳеч қандай кучлар уни мағлуб этолмади.

Айниқса, жамият ишларида ташаббус кўрсатиш шижоат ва жасоратнинг муваффақиятига боғлиқ. Аллоҳ таоло ҳам шундай фазилат эгаларини мақтаб, уларга ёрдам бериш ваъдасини бергандир. «Эй мусулмонлар, агарда ҳақиқат учун курашсангиз, сусткашлик қилмасангиз, Аллоҳ сизларга нусрат бергай ва ҳеч бир куч сизларни мағлуб этишига йўл қўймайди», дейилган «Муҳаммад» сурасида²¹². Шунда яна кимларким «Раббано», «бизнинг парвардигоримиз Аллоҳдир» дейдилар ва ростликка ҳаракат қиладилар, (улар) ҳеч қачон хавфсираб ғамгин бўлмасинлар, улар билан малоикалар бўлиб уларга жаннат башорат (ваъда) бўлғусидир» дейилади.

Маълумки, «Раббано» (Эй, парвардигоримиз; Ё Аллоҳ) дейиш бизнинг ҳақимиздир ва ростликка юриш биз-

нинг вазифамиз. Бас, ҳақ йўлида бурчнинг ижросида саъй-ҳаракат қилган кишига шу оят далил бўлиб, унга Аллоҳ мадад бериб, кўнглига таскин бериш учун малоикаларини ҳамроҳ қилар экан.

ИНХИЗОЛ

Аммо баъзи мусибат ва қийинчиликлардан қўрқиб, ўз ҳаққу вазифаларини адо этишга журъат қилолмайдиган жамоанинг ҳолатини *инхизол* (журъатсизлик) дейдилар. Ваҳима қилиб, қўрқиб, ўз ҳаққини истеъмол қилолмаган одамнинг бир маҳбусдан ҳеч фарқи қолмайди, зеро ҳақ-ҳуқуқини талаб қилишдан ожиз қолишлик фақат бандаларга лойиқдир. Киши озод бўлса, нега қўрқувдан ўз ҳаққи-ҳуқуқига кирган ишларни бажара олмайди? Молининг кетишидан қўрқиб оч қолган киши ўз вазифаларини тарк қилган ҳисобланади, ундайларнинг одамлар орасида шарафу эътибори қолмайди. Зеро, вазифа ҳам қарзнинг бир туридир, ўзининг қарзини қайтариб беришга қўрққан одам, албатта, беэътибор қолади-да. Шунинг учун Қуръон бу қабиҳ сифатдан бизни қайтаради: «Албатта, ўша (сизларни васвасага солмоқчи бўлган) шайтоннинг ўзидир. У сизларни ўзининг дўстларидан (кофирлардан) қўрқитмоқчи бўлади. Бас, агар мўъмин бўлсангизлар, улардан қўрқмангиз, мендан қўрқингиз!»²¹³ «Ўзгалардан эмас, мендан қўрқингиз», — деган ибора ва маъно Қуръони каримнинг деярли барча сураларида учрайди.

МАНМАНЛИК ДАРДИ

Ва ҳеч бир мақсадсиз ё баъзи бир мавҳум манфаатларни кўзлаб, ўзининг молу жонини таҳлика ва хатарга қўядиган жамоа ҳам бордир. Масалан, баъзи кишилар бировнинг эллик тангасини ютиб олиш учун узун тунлар қимор ўйнаб, ўзларининг минглаб тангаларини зое қиладилар. Баъзилар одамлар офаринлар айтиб, соҳиби давлат инсон экан десинлар деб, ҳамма бор-йўғини икки кунлик тўйга совурадилар. Одамлар сарватманд деб билсинлар, деган фикрда қимматбаҳо моллар харид қилиб, арзон баҳога сотадилар, ўзларини беҳуда ўлим домига ташлайдилар. Буларнинг барчаси жаҳолат туфайлидир, гуноҳдир... (Шу ҳақда) «Ўзингизни ўзингиз таҳликага солманг», — дейилган Қуръони каримда.

САБОТ

Сабот шуки, бир улуг мақсадни қўлга киритиш учун қадам қўйдикми, бизни бу йўлдан на фақирлик, на қийинчиликлар, на мақсаднинг узоқлиги, алҳосил, ҳеч бир нарса қайтаролмайди. Балки ҳар бир мушкулотга рўпара бўлганимизда, уни сабр, матонат билан дафъ қилиб, янада завқу шавқ билан мақсад сари интиламиз. Бесаботлиги билан машҳур бўлган миллат пастликдан, хорликдан, золимлик чангалзоридан халос бўлолмайди. Бу муборак сифатга эга бўлишлик ҳар кимга лозим, айниқса, ижтимоий ислоҳот ишлари билан шуғулланувчиларга ҳар нарсдан ҳам аввал лозим. Зеро, ижтимоий хизматларнинг натижасини узоқ кутиш керак, бунинг учун эса кўп йиллар, беҳисоб қурбонликлар бўлади, бусиз бир миллат ғафлат уйқусидан туролмайди.

Хорун ар-Рашид Аббосий замонида аҳли ислом илм жиҳатидан, мулк, тижорат, саноат жиҳатларидан анча тараққий топган эди. Ўша вақтда мусулмонлар ҳатто соат ихтиро қилган эдилар. Ҳикоят қилишларича, Хорун Фаранса мамлакатига элчи юбориб, султонларнинг урф ва одобига кўра, Фаранса ҳукмдорига анча совға-саломлар ҳам қўшиб юборган ва уларнинг ичида соат ҳам бўлган экан. Хорун ар-Рашиднинг элчиси Фаранса ҳукмдори ҳузурига кириб, совға-саломларни топширганда, мазкур ҳукмдор соатни кўриб, ҳайратга тушган ва ўзининг аркони давлатини тўплаб, уларга соатни кўрсатган экан. Вазирлар ва давлат арконлари анча тадқиқот ва текшириш ўтказгандан кейин: «Аҳли ислом шу қутининг ичига шайтонни солиб юборганлар» деган қарорга келган эканлар. Шу ҳикоятдан сизга равшан бўладикки, биз олам илмларини эгаллаб, соат ихтиро қилганимизда, фаранглар қанчалик нодон ва жоҳил бўлишган экан. Энди уларнинг бугунги тараққиётига диққат қилинг. Соатнинг ичидаги чархни шайтон деб гумон қилган халқ бугун ўзининг саноатдаги ихтиролари билан шайтонни ҳайратга соладилар. Биздан ўша даврда фарсах-фарсах орқада қолган қавм бугун дунёи жаҳон илдамлаб кетдилар. Шубҳа йўқки, фаранглар бу ҳайратомуз тараққиётга бир кечада эришганлари йўқ, балки саъй-ҳаракатнинг соясида майдонга келтирганлар. Ҳа, фаранглар ниманики қўлга киритган бўлсалар, саботлари орқали қўлга киритганлар, биз мусулмонлар ниманики бой

берган бўлсак, ўзимизнинг саботсизлигимиздан бой бердик. Фаранглар шундай ишларга қўл урадиларки, уларнинг натижаси 200 йил ўтгач кўриниши мумкин, лекин улар ҳаргиз натижагача узоқ, деб дилгир бўлмайдилар.

Энди шу хусусда дини ислом нима деркан: «Ва, албатта, сизларни хавфу хатар, очлик, молу жон ва мева-чеваларни камайтириш каби нарсалар билан имтиҳон қиламиз. Бирор мусибат келганда: «Албатта, биз Аллоҳнинг (бандаларимиз) ва, албатта, биз у Зотга қайтгувчилармиз» дейдиган собирларга хушxabар беринг (Эй Муҳаммад). Ана ўшаларга Парвардигорлари томонидан салавот (маъфират) ва раҳмат бордур, ана ўшалар ҳақ йўлни топгувчилардир»²¹⁴.

Ҳадисда эса Муслим «Китобус-салом»да «Аллоҳ наздида яхши амаллар кам бўлса ҳам доимий бўлган амаллардир» деган. «Китобул-қадр»ида эса «Дунё ва охиратда сенга фойда келтирадиган нарсалар (амаллар) учун саъй-ҳаракат қил ва Аллоҳдан мадад иста, саботсизлик қилма» деган ҳадисни келтиради.

ТАЗАБЗУБ

Мусулмонларнинг кўпчилигида ношойиста бир ҳолат мавжуд. Масалан, фалон бир ишдан кўп манфаатлар олиш мумкин деб ўйлаб, дарҳол шу ишни бажаришга шошиладилар. Лекин, бир неча кун ўтгач, ўша ишдан қўл тортиб қоладилар. Бунинг сабабини сўрасангиз: «Бу ишда ҳақиқатан ҳам кўп фойда мавжуд, лекин унинг фойдасига етишишга кўп вақт керак ёки унга эришиш йўли машаққатли ё биз бу ишни бажаришдан ожиз эканмиз», — деган жавобни берадилар. Ана шу ҳолат *тазабзуб* — *иккиланиш* ҳолати дейилади. Бу ҳолатга икки нарса сабабдир: бизнинг шижоатсизлигимиз ёки маъюслигимиз.

Юқорида муфассал арз этганимиздек, шижоатсизлик исломий таълимотга зиддир, маъюслик ва умидсизликни ислом дини манъ этганлигини қайд этамиз: «...Аллоҳнинг раҳматидан ноумид бўлманглар. Зеро, Аллоҳ раҳматидан фақат кофир қавмигина ноумид бўлур»²¹⁵.

«Аллоҳнинг оятларини ва Унга рўбарў бўлишни инкор қилган кимсалар — улар Менинг раҳматимдан ноумид бўлган кимсалардир...»²¹⁶

ИНОД

Шундай одамлар борки, манфаат оламан деган умидда бир зарарли ишга билмасдан қўл урадилар, зарарини билганларидан кейин ҳам шу ишдан воз кечмайдилар ва ўзларича бу ҳаракатларини сабот деб ўйлайдилар. Уларнинг бу ҳаракати сабот эмас, балки инод²¹⁷ (жаҳл, истаза, ғазаб)дир ва ҳеч бир фойда келтирмайди.

«Бирор ишнинг зарарини билиб олиб, шу ишни қиламайман деб ҳаракат қилганларга Аллоҳ мағфирати ва жаннат мукофот бўлғай», – дейилган Қуръони каримнинг Оли имрон сурасида. Яна «била туриб ўзларингизни ҳашарга солманг» дейилган ояти каримани Бақара сурасида ҳам ўқиймиз.

ҲАЛИМЛИК

Оламнинг интизоми одамларнинг бир-бирлари билан дўстона ва биродарона ҳаёт кечиришларига боғлиқ. Лекин энг ёмони, бечора одам (шунинг учун ҳам одам-да) илму ҳикматининг зўрлигига қарамай, ҳар доим ўзининг барча ҳаракатларини хатодан ҳимоя қилолмайди. Шунинг учун баъзан бирор-бир ҳамжинсининг ҳақ ишига хилоф ҳаракат қилиб, унга ё мол-мулк жиҳатдан, ё қадр эътиборига зарар етказди. Шу зарар кўрган шахснинг вазифаси нимадан иборат? У ўзини қандай тутиши керак? Аввал, мулоҳаза қилинг, унга зарар етказган билмасдан қилдими ё қасддан? Агар қасддан зарар етказган бўлса, зарарнинг оз ё кўплигига қаранг. Агар кўп бўлса, зарар етказган шахсга эътибор берилади, у қилган ишидан пушаймон бўлиб, етказган зарарини тузатмоқчими ё йўқ? Агар зарар билмасдан етказилган бўлса, кам бўлса, ё зарар етказган шахс пушаймон бўлса, узрхоҳ бўлса, ушбу ҳолатларда уни кечириш керак.

Одамлар маданиятга мойил бўлганликлари учун ўрталаридаги муомала, талаб ва иддаоларини олам интизомининг тақозосига кўра лутф ва мадора билан ўрнатишлари лозим. Комилу олим инсонлар нафсларини шундай тарбиялайдиларки, натижада афв ва мадора, мулойимлик одатларига айланади. Шу ҳолатни *ҳилм* дейдилар. Ҳилмнинг нақадар шарафли эканлигига биргина далил – Аллоҳнинг исмларидан бири Ҳалим эканлигидир. Ҳалимлик оламнинг осойишталиги учун зарурдир. Шундан афв ва мадорани ислом дини жиддият билан бизга таклиф этади:

«...Энди Ким (интиқом олишга қодир бўлгани ҳолда) афв қилиб (ўртани) тузатса, бас, унинг ажри Аллоҳнинг зиммасидадир»²¹⁸.

«...Ҳазабларини ичига ютадиган одамларнинг (хатокамчиликларини) афв этадиган кишилардир. Аллоҳ бундай яхшилик қилувчиларни севади... уларнинг мукофотлари тағларидан дарёлар оқиб турувчи жаннатлар(дир)»²¹⁹.

«Аллоҳ ғафурдир, афв қилувчиларни севади» — дейилган «Ал-жомеъ ас-сағир»да.

«Аллоҳ рафиқдир, яъни мадорани севади, қаттиқсўзлик ва ғайирлик сабабидан бермаган нарсасини мадора сабабли беради» деган Муслимнинг «Китоб ул-бар»ида.

Бухорий «Китоб ул-адаб», Муслим «Китоб ул-бар»ида «Худо ҳамма ишлардан мадорани севади», — деб ҳадис келтирадилар.

Муслим «Китоб ур-рафиқ»ида ҳам «Муроса ва мадорадан маҳрум кишилар хайрдан ҳам маҳрумлар» деган ҳадисни келтирган.

ҲАЗАБ

Аммо зарар билмасдан туриб етказилган бўлса, хоҳ кўп бўлсин, хоҳ кам бўлсин, зарар етказган шахс хоҳ пушаймону узрхоҳ бўлсин, хоҳ бўлмасин, дарҳол ҳазаб қилиб, интиқом (ўч) олиш фикрига тушишлик, бориб-бориб одамлар орасидаги биродарлик алоқаларини узиб, олам тартибини вайрон қилади. Ҳазаб пайтида одам дунё ва охирати хароб бўладиган бир иш қилиши мумкин.

«Ҳазаб қилма», «Душманни ерга ағдарган киши кучли эмас, балки ҳазоби келган пайтда уни ичига ютган киши кучлидир» — деган Бухорий «Китоб ул-адаб»ида.

ҲИЛМИ ХИМОРИЙ

Аммо, зарар қасдан қилиниб, унинг миқдори кўп бўлса, соҳиби эса пушаймонлик ва узрхоҳлик билдирмаса, шу вақтда унга нисбатан сукут сақлашни ҳилми химорий (эшакка хос ҳалимлик) деб атайдилар. Бундай одат (обрў ва номусни ҳимоя қилмаслик) инсоният шарафига хилоф бўлиб, манъ қилингандир. Зеро, маълумки, миллатнинг ҳар бир вакилида шарафу эътибор бўлса, ўша миллат шарафу эътиборга лойиқ бўлади. Бир миллатнинг иззату шарафи вакилларининг иззат-ҳурматига яраша бўла-

ди. Яъни, вакиллари қанчалик иззатли-икромли бўлса, миллат ҳам икромли, улар қанчалик залил бўлса, миллати ҳам хору залил бўлади. Бир миллат шараф ва эътиборга молик бўлмаса, у ҳолда саодат ва осудаликда ҳаммадан орқада, балки булардан маҳрум бўлади.

ИФФАТ

Юқорида арз қилганимиздек, ислоҳ этиш лозим бўлган қувватларнинг бири шаҳвоний қувват эди. Бу қувватнинг вазифаси жисмоний ва руҳий манфаатларга хизмат қилади. Лекин баъзан бу қувват ҳам ўзининг ҳаддига тажовуз қилиб, зарарли талабларни қондиради. Унинг шу ҳолатини *шараҳ* (ҳирс) деб атайдилар ва бу ифротнинг (ҳаддан ошиб кетиш) мартабасидар. Баъзан эса ўзининг вазифасини адо этишда сустлик қилади ва манфаат талабидан воз кечади. Бу ҳолатни *ҳумуд* (хомушлик) деб атайдилар ва у тафритнинг (тартибсизликнинг) бир жиҳатига киради. Шараҳ ва ҳумуднинг ҳар иккаласида ҳам зарар мавжуд бўлган ёмон одатлардир. Аммо шу ёмон одатларнинг ўртасида бир ўртача ҳолат борки, у белгиланган чегарадан чиқмайди, шунинг учун у фойдали, яхши ва лозимдир. Бу ҳолат *иффат* деб аталади. Бу уч ҳолатнинг ҳар қайсида анвойи ҳолатлар мавжуд. Биз уларни ҳаммасини тартиб билан қуйидаги жадвалга жойлаштирдик:

Ифрот	Эътидол	Тафрит
шараҳ	иффат	ҳумуд
вақоҳат ²²⁰	ҳаё	тухнус ²²¹
малақ ²²²	сидқ	нифоқ
исроф	қаноат	иҳмол ²²³
риё	ҳусни ҳайъат	хатака ²²⁴
	вараъ ²²⁵	

Энди уларнинг ҳар бирига шарҳ берамиз.

ҲАЁ

Иффатнинг бир жиҳати *ҳаё*дир. Ахлоқ уламолари бу сифатни неча тариқа таъриф қилдилар. Ҳаё изтиробдирки, гуноҳ иш қилиш асносида одамнинг виждони уйғониб, уни шу ишдан манъ қилади. Ҳаё — бу гуноҳини бошқалар билиб қолишидан қўрқишлик.

Хулоса шуки, ҳаё одамни гуноҳ қилишдан қайтарувчи ҳолат ва у ҳар бир одамда илмий-ирфоний мартабаси туфайли зоҳир бўлади. Масалан, комил арбоблар борки, Аллоҳнинг улуғлиги ва азиматига иймонлари комил, бани Одамнинг шарафу кароматини яхши тушунадилар. Бу жамоа ўзларининг қодир ва азим Аллоҳларига осий бўлишликни инсониятга муносиб кўрмайдилар. Баъзи бирлари бундай тафаккур қилмасалар ҳам қиёмат ва жаҳаннам азобидан кўрқадилар. Икки ҳолатда ҳам гуноҳ содир бўлиши мумкинлигидан дилларига азобу изтироб тушади ва бу гуноҳдан қўл тортадилар.

Аммо илоҳий азимат ва инсонийликнинг баланд мартабасини ўйлай олмайдиганлар, қиёмат куни ва жаҳаннамдан кўрқмайдиганлар одамлар орасида қилган гуноҳларининг ошкор бўлишидан, обрў-эътиборларининг йўқолишидан кўрқадилар. Шунинг учун ҳар қандай гуноҳ ишларни қилишга журъат етолмайдилар. Булар аввалги икки жамоанинг мартабасига етолмасалар ҳам, лекин ҳар қандай ҳолатда гуноҳдан ўзларини тийганлари учун таънао мазамматга муносиб эмаслар. Тамоман Аллоҳдан кўрққан, инсониятнинг улуғ даражасидан уялиб, ёмон амаллардан парҳез қилганлар. Зеро, булар иймоннинг кўринишидир, шарафли ва бахтиёрдирлар. Бизга шаръан амр этилгани ҳам шу ҳаёдир...

Ҳаё хусусида қуйидаги ҳадисни Имом Бухорий ва Муслимдан келтирамиз: «Ҳақиқатан ҳам ҳаё иймоннинг бир жузъидир. Зеро, иймон Аллоҳнинг ҳамма жойда ҳамиша борлигига ишонишдир». Маълумки, Бухорода шундай одамлар борки, жаноби олийнинг шаҳарда эканлигини билсалар, Регистондан ўтмайдилар. Лекин Аллоҳга иймон келтирган, Унинг ҳар ерда ҳозир нозир эканлигини билган одам, албатта, гуноҳ ишга машғул бўлмайди.

ВАҚОҲАТ

На Аллоҳдан, на ўзидан уялмай, жаҳаннам ва халойиқдан кўрқмай, ҳар қандай гуноҳга ошкора ва пинҳон қўл уришликни *вақоҳат* (уятсизлик) деб атайдилар. Бу маразга мубтало бўлган кимсалар қанчалик жоҳил ва ғофил бўлишлари мумкин-а?!

Бир мулоҳаза қилинг, аввалдан Худованди карим одамини махлуқотлар орасида энг шарафли ва аъзам қилиб ярат-

ди, малойикаларга унга сажда қилишга амр берди, заминнинг мутлақ ҳоқими этди, Куръони каримда одам Худонинг ердаги халифаси деб айтилди. Албатта, Худога халифа бўлган одамга ҳар қандай гуноҳга журъат қилиш муносиб эмас. Бас, уятсизларча гуноҳ қиладиган одам бу хусусиятларни хотирасига келтирмайди. Биз маҳалла оқсоқоли ҳузурида қимор ўйнамайдиган қиморбозларни биламиз. Нега ўйнамайдилар? Чунки уяладилар, ўз гузарининг оқсоқолидан уялган одам нега оламларнинг Холиқи, одамларнинг султони аъзами бўлмиш бизга бўйин томиримиздан ҳам яқинроқ Аллоҳдан уялмайдилар?! Мен агар кишининг иймони заиф бўлмаса, Аллоҳдан уялмаслиги мумкин эмас, деб ўйлайман.

Маълумки, ҳар ким ўзининг яқинлари, дўстлари орасида шараф ва эътиборга эга. Агар разил ва ёмон ишлар билан шуҳрат топса, бу ҳурмат-эътиборга путур етади.

Шу муқаддима охирида арз қиламанки, на Аллоҳдан, на ўзидан, на халойиқдан уялмаган ҳар кимнинг бир махлуқ каби ақлу андишаси бўлмайди. Шунинг эътиборга олиб, ҳазрати Расули акрам айтганлар: «Кишининг ҳаёси бўлмаса, хоҳлаганини қилса, бу беҳаёлик махлуқларга хосдир, махлуқлар эса даъват ва талабдан ташқаридадирлар». Бу ҳадисни Имом Бухорий ва Имом Муслимлар ривоят қилишган.

ТАХАННУС

Баъзи одамлар борки, оила кўришга эътироз билдирадилар, мудом мурдадилликни ихтиёр қиладилар ва ўзларини ҳаёли деб ҳисоблайдилар. Уларнинг шу ҳолати *таханнус* (хунаса) дир, ҳаё эмас ва Расулуллоҳ суннатларига ҳам бу хилоф ҳолатдир. Биз юқорида айтган эдикки, Худованд шаҳвоний қувватни бизга шахсий ва навъий мавжудиятларни ҳимоя қилиш учун ато этган. Уни бутунлай тарк этиш куфрони неъматдир ва шахсий ҳамда жисмоний мавжудиятларимизга зарар етказади.

СИДҚ

Сидқ жамики ҳуқуқларимиздан фойдаланишимиз ва барча вазифаларимизни адо этишимиздир. Сидқ ҳазрати Пайғамбар алайҳиссаломнинг афзал бўлган сифатларидан бири эди. Сидқ икки дунё саодатига етакловчидир. Бу

дунёда мўътабар, охиратда бахтиёр бўлишни истаганлар ўзларида сидқни пайдо қилиб, доимий одатларига айлан-тиришлари керак. Ижтимоий алоқаларнинг ягона назоратчиси сидқу садоқатдир.

Вакилларининг орасида сидқ бўлмаган миллат хоҳласа-хоҳламаса паришонликка мубтало бўлади. Бир миллатнинг вакиллари сидқ сабабли бир-бирларига ўзаро ёрдам берадиган ва бир-бирларидан фойда оладиган бир оила аъзолари кабидирлар. Агар бир оилада сидқ бўлмаса, у уйда осойишталик ҳам бўлмайди. Инчунин, миллат аъзоларининг орасида садоқат бўлмаса, роҳат, боқийлик ҳам бўлмайди. Хулоса қилсак, одамларимиз орасида садоқат бўлишлиги ҳамма нарсадан ҳам зарурроқ. Зеро, биз жамиятимизни ислоҳ қилмоқчимиз, бир-биримизнинг кўмагимизга муҳтожмиз, мадад беришлик муҳаббатнинг бошланишидир, муҳаббат эса садоқатнинг натижасида ҳосил бўлади... Зотан, ислом дини ҳам бизни сидқ ва ростгўйлик, тўғриликка амр этади... «Эй мўъминлар, Аллоҳдан қўрқингиз ва иймонларида ростгўй бўлган зотлар билан бирга бўлингиз!»²²⁶

«Тўғрилик хайрга бошлайди, хайр эса жаннатга олиб боради, ҳар ким доимо ростгўйлик қилса, унинг номини Аллоҳ ҳузурида *сиддиқ* деб номлашади. Ёлғон фиқққа бошлайди, фиққ эса жаҳаннамга. Ҳар ким доимо ёлғон сўзласа, Аллоҳ ҳузурида унинг номи каззоб — ёлғончи бўлади» дейилган Бухорийнинг «Китобул-адаб» ва Муслимнинг «Китобул-бар»ида.

«Сидқни ўзингизга одат қилинг, зеро сидқ хайрнинг ҳамроҳидир ва буларнинг иккиси ҳам жаннатга элтувчидир», — деган ҳадис «Ал-жомеъ ас-сағир»да келтирилган.

Хулоса қилиб айтсак, ижтимоий хизматда машғул бўлганлар учун, айниқса, лозимки, қадамларини ердан сидқ билан кўтарсинлар, зеро бу хилдаги хизматлар учун сидқдан кўра яхшироқ назоратчи йўқдир. Шундан бизга ҳазрати Вожиб таоло Пайғамбаримизга муҳим хитоб қилиб, уларни сидққа ва тўғриликка амр этган.

НИФОҚ

Нифоқ сидққа қарама-қарши ҳолатдир. Мунофиқларга бу дунё, у дунёда роҳат ва нажот йўқ. Аллоҳ Қуръони каримда уларни кофирлардан ҳам баттар маломат қилган.

Қуръон мутолааси шарафига мансуб бўлганлар яхши билдиларки, Қуръон саҳифалари бу жамоани таънаю маъзамат қилган сўзлар билан тўла. Биз шу бир оятни келтириб кифояланармиз: «Албатта, мунофиқлар дўзахнинг энг тубан жойида бўлурлар...»²²⁷

Бу шум ва ёмон сифат турли хил шаклларда кўринади. Бошқача қилиб айтганда, нифоқнинг бир неча томонлари бор. Аҳд-паймонни бузиш, хиёнат, ёлгончилик шулар жумласидандир. Бу ҳақда Имом Бухорий Пайгамбаримиздан ривоят қиладиларки: «Мунофиқ уч нарсада билинади: гапирса ёлгон гапиради, ваъдасига хилоф иш қилади, омонатга хиёнат қилади».

Ислом дини бизни булардан қатъиян манъ қилади: «...Аллоҳ сизларга омонатларини ўз эгаларига топширишга ва одамлар орасида ҳукм қилганингизда адолат билан ҳукм қилишга буюради»²²⁸.

«Улар (яъни, мўъмин-мусулмонлар) ўзларига ишонилган омонатларга ва (ўзгаларга) берган аҳд-паймонларига риоя қилгувчи зотлардир... Ана ўшалар жаннатда ҳурмат-иззат кўргувчилардир»²²⁹.

Аммо нифоқнинг энг ёмон томони ёлгончиликдир. Ёлгончилар етказган зарар хоин ва аҳдбузарларникидан ҳам кўпдир. Мунофиқлар ўз мақсадларини тезроқ амалга ошириш учун кўпинча ёлгон сўзлайдилар ва бу ёлгонлари жамоа орасида фитна солади. Уларнинг ёлгончиликлари бир қавмнинг саодат биносини қулатишгача боради.

«Улар (мунофиқлар) Аллоҳни ва иймонли кишиларни алдамоқчи бўладилар... Улар учун қилган ёлгонлари сабабли аламли азоб бордир»²³⁰.

«Мусулмонларни фитна қилгувчилар (яъни, уларни ёлгон ишлатиб хайр йўлидан тўсганлар) бу ёмон кирдикорларидан қайтмасалар, дўзахга равона бўладилар ва оташда куйиб-ёнадилар». Ҳазрати Аҳади Карим, бир тарафдан, бу бадфеъл кимсаларга азобни ваъда қилса, иккинчи тарафдан, бизга бу жамоадан ҳазар қилишмизни ва уларнинг йўлдан уришларига эътибор бермаслигимизни буюради: «(Эй Муҳаммад), яна сиз ҳар бир тубан қасамхўр, ғийбатчию гап ташувчи, яхшилиқни манъ қилгувчи бахил, тажовузкор, гуноҳга ботган... кимсага итоат этманг!»²³¹

«Эй мўъминлар, агар сизларга бир фосиқ кимса бирон

хабар келтирса, сизлар (аҳволни) билмаган ҳолингизда бирон қавмга мусибат етказиб қўйиб, қилган ишларингизга афсус-надомат чекиб қолмасликларингиз учун (у фосиқ кимса олиб келган хабарни) аниқлаб, текшириб кўринглар!»²³²

МАЛАҚ

Малақ хушомад дегани, хушомадга учган кимсалар дўстни душмандан, яхшини ёмондан фарқ қилолмай, ҳар кимни ўзларига дўст-ёр ва сирдош билиб, оқибатда мунофиқларни бошларига чиқариб қўядилар. Бу сифатнинг зарари маълум ва тажрибада исботланган. Юқорида мисол келтирган оятларимиздан бу сифатнинг манъ этилганлиги яққол кўринади.

ҚАНОАТ

Биз мусулмонларда, хусусан, биз туркистонлиларда ажиб бир хислат борки, ахлоқий фазилатларни ва шаръий амрларни ё билмасдан, ё билиб, яъни қасддан хато, ғалат тушунамиз. Масалан, бугун уйда ўтириб, ҳеч ерга чиқмай, сайъ-ҳаракат қилмай, қотган нонга рози бўлишликни қаноат деб ўйлаймиз. Шу сабабдан на бугун учун, на эрта учун ғам емаймиз. Аҳли аёлимизни дунёвий лаззатларнинг бир қисмидан маҳрум қолдирамиз, очликдан жонимиз оғзимизга келсагина зудлик билан фалон бир қозининг ёки фалончи ҳокимнинг хизматига бориб, усталик билан гадойлик қилиб кун кечирамиз, яна бу ишимиздан Аллоҳ рози бўлади, деб ўйлаймиз. Буни ҳаргиз қаноат деб атамайдилар ва бунга сабаб ҳам йўқ, Аллоҳ ҳам бу ишимиздан рози бўлмайди. Агар бир бурда нонга рози бўлишлик, молу мулк талабида ҳаракат қилмаслик яхши ва тўғри бўлганда эди, Аллоҳ осмону заминни бизнинг фойдамизга яратмаган бўлар эди... «У Зот сизлар учун Ерни қароргоҳ, осмонни том қилиб қўйди ва осмондан сув тушириб, унинг ёрдамида сизларга ризқ бўлсин, деб мевалар чиқарди...»

«Аллоҳ (денгиздаги) кемалар ўзининг амри билан жорий бўлиши ҳамда сизлар (у кемаларда) Унинг фазлу марҳаматидан (ризқу рўз) исташларингиз учун ва шукр қилишларингиз учун сизларга денгизни бўйсундириб қўйган Зотдир»²³³.

Шукр нима? Илоҳий неъматларнинг ҳар биридан ўз қадру қиммати учун фойдаланиш шукрдир. Бас, Аллоҳ само ва ердаги жамики нарсаларни биз учун яратган бўлса ва шу тариқа тижорат сафарларига чиқишимиз учун денгиз-дарёларни бизга бўйсундирган бўлса, бу илоҳий неъматларни оёқ ости қилиш куфрони неъматдир, гуноҳдир, буни қаноат деб бўлмайди.

Унда, қаноат нима? Қаноатни ҳазрати Пайғамбар қуйидаги ҳадиси шариф билан очиқ-ойдин баён этган: «Сенга манфаат берадиган ҳар бир нарсанинг талабида бўл (яъни, ҳаракат қил) ва Аллоҳдан мадад тила. Агар шу нарсанинг талаби асносида сенга кароҳат²³⁴ етардиган бўлса (яъни, агар шу нарса қўлингга кирмаса ёки озроғига эришсанг), «Эй воҳ, агар фалон тариқа йўл тутсам, мақсадимга етардим» деб ғам чекма, балки «Аллоҳнинг ризоси шу экан, хоҳлаганини қилади», — дегин». Бу ҳадисни Имом Муслим «Китобул-қадр»ида ривоят қилган. Шу ҳадисдан маълум бўладики, биз мусулмонлар ўзимиз учун фойдали нарсаларнинг талабида саъй-ҳаракат қилишимиз, шу ҳаракат орқали топганимизнинг озу кўпига хурсанд бўлиб, ношукрлик қилмаслигимиз лозимдир. Қаноатнинг маъноси шунда экан.

ҲИРС

Аммо саъй-ҳаракатнинг натижасига рози бўлмаслик *ҳирс*дир. Ҳирс касаллигига мубтало бўлган шахслар, яъни қилган ҳаракатларининг натижасига рози бўлмайдиган ёки сабру тоқатларидан ортиғига зўр берганлар махлуқий ҳирс йўлида ўз нафсларини ҳалокат домига ташлайдилар. Баъзилар эса буткул маъюс бўлиб ишдан қўл узадилар ва ғам-ғусса чекиб ўзларини тамом қиладилар. Бу иккала суратда киши нобуд бўлиши мумкин. Шунинг учун ислом дини бизни ҳирсдан манъ қилади: «Ҳирсдан ҳазар қилингки, ҳирс сиздан олдин ўтган қавмларни ҳалок қилган».

«Жомеъ ус-сағир» ҳадисларидан бирида шундай дейилган: «Ҳирс ва қўрқоқлик кишининг энг ёмон хислатларидир».

Ҳирс фақатгина ўз соҳибига зарар етказмай, балки бир жамиятнинг интизом ва осойишталигига халал беради. Зеро, ҳирс доимо ҳасадга сабаб бўлади, ҳасад эса буғзу²³⁵ адоват туғдиради. Вакилларининг орасидан буғз ва адоват

жой олган қавмнинг ҳаёти, боқийлиги йўқлик шамолида соврилади. Ҳақ ислом дини бу ҳақда очиқ-равшан баёнотлар беради. Имом Муслим «Китобуз-зуҳд»ида ривоят қиладики, Пайғамбаримиз саҳобаларидан сўрадилар: «Эй асҳобим, Эрон ва Румни фатҳ қилганингизда қандай ҳолга тушасизлар?» Абдурахмон ибни Авф жавоб бердиларки: «Биз у вақтда ҳам илоҳий амрларга тобеъ бўламиз».

Ҳазрат дедилар: «Шу амрларга қарши борасизларми деб кўрқаман, ҳирсга берилиб қоласизлар-а! Ундан сўнг ҳасадга гирифтор бўласиз, ундан кейин (ҳасаднинг ортидан) дўстлик алоқалари ва биродарлик ўртангиздан кўтарилади, оқибатда ишингизга буғз ва адоват аралашади».

Имом Бухорийнинг «Китоб ур-риқоқ»ида, Имом Муслимнинг «Китоб ул-фазоил»ида «Замин хазиналарининг калитини сизларга топиб беришим учун бердилар, Аллоҳга қасамки, шундан кейин сизнинг кофир бўлишингиздан кўрқмайман, балки бу дунёга ҳирс кўйишингиздан кўрқаман», — дейилади.

ИҲМОЛ

Иҳмол (вақтни бекор ўтказиш) — биз туркистонлиларда мавжуд бўлган, ўзимиз қаноат деб атайдиган танбаллик, бекорчилик, ҳаракатсизликдир. Буларнинг жоиз эмаслиги хусусида рисоламизнинг бир неча жойида батафсил баён қилдик, яна такрорлаб ўтиришни лозим кўрмадик.

ҲУСНИ ҲАЙЪАТ

Ҳусни ҳайъат тоқат етганга қадар ўзини покиза тушлик ва шу қадар зийнат беришликки, одамлар сиз билан кўришиб, суҳбатлашганларида сиздан нафрат қилмасинлар. Покизалик дини исломнинг энг муҳим амрларидан биридир. Бизнинг шариятимиз ўз тобеъларига кеча ва кундуз қўл ювмоқликни фарз айлаган.

Тозаликнинг фойдалари шу қадарки, уни айтиб ва ёзиб тамом қилиб бўлмайди. Энг аввало, озодалик тан сиҳатини ҳимоя қилиб, умрни узайтиради. Бугун бизнинг мамлакатимиздаги мавжуд турли касалликларнинг асосий сабаби ифлосликдир. Иккинчидан, поклик одамнинг табъини равшан қилади. Учинчидан, одамнинг иззат-эътиборини зиёда этади. Агар одам бою бадавлат, ё илму фан соҳиб

бўлиб ифлос, кир бўлиб юрса, у одамдан халқ юз ўгиради. Тўртинчидан, неъматнинг шукридир, зеро аъзойи баданимизнинг ҳар бир узви бир илоҳий неъмат бўлиб, биз парваришлаб покиза сақлашимиз лозим. Маданий миллатлар тозаликни ҳаётларининг гарови қилиб олганлар. Биринчи қиладиган ишлари болаларини тозалikka ўргатадилар. Уларнинг мактабларида қулай ҳаммомлар қурилган бўлиб, мактаб болаларини ҳафтада бир марта чўмилтирадилар, кийимларини кир қилган болаларга жазо берилади. Қани кўрайлик-чи, бу хусусда ислом дини нима фармойиш берган экан: «...Аллоҳ сизларга машаққат қилмоқни истамайди, балки сизларни поклашни... истайди»²³⁶.

«Либосингни покиза тут» дейилган ҳадисда ҳам. Бу ҳақда Имом Бухорий ва Имом Муслимлар Пайғамбаримиздан кўплаб ҳадислар келтирганлар, уларнинг баъзиларини шу ўринда келтирамиз: «Покизалик иймоннинг жузъидир». «Агар мушкул бўлмаганида умматларимга ҳар намоз вақтида мисвок қилишни амр қилардим». Ҳар бир мусулмонга илоҳий Ҳақ амри келганки, ҳафтада бир марта ғусл қилиб, бош ва баданларини ювсинлар.

«Хилол қилинг (яъни, тишларингизни тозаланг), зеро хилол қилишлик тозаликдир, тозалик иймонга бошлайди, иймон эса ўз соҳибини жаннатга етказди». «Намоз вақтида ва таом вақтида хилол қиладиган умматларимнинг ҳоли хуш бўлсин».

Покизалик хусусида исломнинг қатъий ҳукмлари шулардан иборат... Энди бир мулоҳаза қилиб кўрайлик-а, биз шу фармойишларга амал қиламизми? Бахтга қарши атрофга боқсак, бу амрларга хилоф иш тутишимизни кўраемиз. Биздаги бу паришонлик ва хароблик қандай ҳолат ўзи? Бечора саҳройиларимиз йилда минглаб болаларини ифлослик қурбони қиладилар. Ёзда мамлакатимизнинг ҳар бир гўшаси бир мажруҳона шаклига киради. Азиз миллатимизнинг бир қисми бошдан то оёқларигача чирку ифлосликка фарқ бўлиб юрадилар. Тиббиётдан маълумки, кўп жароҳатларга фақатгина ювиб, тозалаш орқали ҳам барҳам бериш мумкин.

Одамларимизнинг бир қисми либосларининг кирлиги билан фахрланиб ҳам юрадилар. Ҳожиларимизнинг ҳолига бир бора назар ташланг-чи? Бу жаноблар муаззам Каъбани ва Расулulloҳ қабрларини зиёрат қилишга боради-

лар. Бугун сафар давомида бир марта кийимларини ал-маштирадилар, у ҳам бўлса эҳром боғлаш учун. Ҳар бир шаҳарда бир-икки кун турсалар, ўша шаҳар аҳолиси устиларидан кулиб, бегона тилларда ислом динига нисбатан таънаю дашномлар айтадилар. Айнан шу ҳожилар сабаб бўлиб, бугун фарангликлар динимизни ифлосларнинг дини, деб атайдилар, баъзи йирик Оврўпа давлатлари эса ювинишни ҳаж манъ қилган деб ўйлайдилар. Булар ҳар йили бир кичкина шаҳарга минглаб ифлос одамлар келиб жамоат бўладилар, бу қадар ифлос жамоадан вабо пайдо бўлиб, ҳаж тамом бўлгач, уларнинг ҳар бири ўз мамлакатига бу касалликларни юклаб олиб кетади. Шу сабабдан инсоният ҳар йили нобудгарчиликка учрамоқда.

Инсоф борми..! Наҳот бегоналарнинг шу барча таънаю маломатларини динимизга, ўзимизга раво кўрсак? Бугун дунё одамларининг биздан нафратланишларига қандай қилиб рози бўламиз? Жаҳон халқларининг орасида шунча бемазагарчиликлар билан қай тарзда ёнма-ён яшаб келамиз? Шунча расвогарчиликлар билан Жазо кунни Расулulloҳ ҳузурларида қандоқ ҳолда турамиз? Илоҳий амрларнинг бирортасига амал қилмай, ўзимизни мусулмон ҳисоблашимизда нима маъно бор? Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломни бегоналарнинг маломати остида қолдириб, яна зиёратларига бориш нима фойда беради?

Бугун бизнинг орамиздаги баъзи азизлар покиза кийим кийиб, баданни тоза тутиб юришни, бошқача қилиб айтганда, зийнатланиб юришни ислом динига хилоф деб биладилар.

Кони жаҳолат! Бу фикр мутлақо шариатга хилоф. Аксинча, дини ислом бизга доимо тоза бўлиб, чиройли ва озода либосларда юришни буюради... «Эй Одам болалари, ҳар бир сажда чоғида зийнатланингиз (яъни, тоза либосда бўлингиз) ҳамда хоҳлаганингизча еб-ичаверинглар, фақат исроф қилманглар. Зотан, У исроф қилгувчи кимсаларни севмас. Айтинг, (Эй Муҳаммад): Аллоҳ бандалари учун чиқарган безак (либосларни) ва ҳалол-пок ризқларни ким ҳаром қилди?»²³⁷

Шу ерда яна ҳадислардан мисол келтирмоқчимиз: «Либосингизни тоза тутинг ва одамларнинг назарига чиқмасдан олдин уловларингизни тузатинг». Ойша разияллоху анҳу айтадилар: «Мен хушбўй атримдан Пайғамбарга сур-

тиб қўярдим, унинг ҳиди бошлари ва муборак соқолларидан ҳам таралиб турарди». Покизалик хусусида шу ҳадисларни уқдингиз, энди қулоқ тутинг, ислом дини ифлосликни қай тариқа манъ этаркин.

Мўминларнинг онаси Ойша разияллоҳу анҳу айтадиларки, Пайғамбаримизнинг саодат замонларида одамлар жума намози учун шаҳар чеккаларидан Мадинага келардилар, йўлда бош ва юз-кўзларига чангу губор қўниб, терлаб кетардилар. Бир кун шу хилда бир одам Расули акрам ҳузурларига кирганда Пайғамбаримиз: «Шу бугун покиза бўлиб келсангиз нима бўларди?!» — деган эканлар. Пайғамбаримиздан яна шу хилдаги ҳадис ворид²³⁸ бўлганки, айтганлар: «Саримсоқ пиёз еган одам бизнинг ҳузуримизга келмасин, уйда ўтирсин». Аммо зийнатни ҳаддан ортиқ қилиш исрофга киради, шунинг учун зийнатнинг ортиғи жоиз эмас.

ВАРАЪ

Нафснинг камоли бўлмиш яхши амалларни бажаришга, талаб қилишга ва нафснинг нуқсони ҳисобланмиш ёмон феъллардан, одатлардан парҳез қилиш (тийилиш, парҳезкорлик) *вараъ* дейилади. Инсон нафсининг камоли ҳаётининг ғояси бўлмиш икки дунё саодатига етишишдир.

Ҳар биримиз мақсадга етказадиган талабни исташимиз ва бу йўлдан қайтарадиган сабаблардан воз кечишимиз зарур. Бас, вараъ, яъни порсолик ҳар бир одам учун лозим экан. Ахлоқ уламолари яхши ва ёмон амалларни «фозил ва разил хулқлар» номи остида жамлаб тафсир қилганларки, биз илоҳий тавфиқдан уларнинг бир қисмини баён қилдик, иншооллоҳ, қолган қисмини ҳам баён қиламиз.

Шундай қилиб, нафсни фозил хулқлар билан орасташ ва разил хулқлардан пок тутишга *вараъ* дейилади. Бусиз икки дунё саодатини эгаллаб бўлмайди. «...(Барча) инсон зиёни бахтсизликлардир. Фақат иймон келтирган ва яхши амаллар қилган, бир-бирларига Ҳақ йўлни тавсия этган ва бир-бирларига (мана шу Ҳақ йўлида) сабртоқат қилишни тавсия этган зотларгина (нажот) топгувчидирлар»²³⁹.

«Иймон келтириб, яхши амалларни қилган зотларни эса остидан дарёлар оқиб турадиган жаннатларга кирита-

жакмиз — улар у ерда абадий яшарлар. Бу Аллоҳнинг ҳақ ваъдасидир...»²⁴⁰

Шу маънолар қуйидаги ҳадисда ҳам ўз ифодасини топган: «Дарҳақиқат, эҳсон қилмоқни буюриб, беҳаёлик, бузуқлик ва қайсарлик қилмоқдан қайтарур. Ҳамда насиҳат қабул қиласизлар, деб сизларга насиҳат қилур».

Лекин одамда махлуқлик майли бор, ҳар доим ҳам вараъ соҳиби бўла олмайди. Биноанлайх, уларни тарбиялаш керак бўлади. Бир жамоа ислом фидокорлари бу ишнинг уддасидан чиқадилар, улар тасаввуф арбоблари, яъни шайхлардир. Ҳа, шайхлар миллат тарбиячиларидир, бизни тарбиялаб, вараъ соҳиби ва тақводор қилиш айнан уларга лозим. Яна шу нарса муқаррарки, бошқаларни камолга етказмоқчи бўлган одам, аввало, ўз нафсини камолга етказган бўлиши керак, бўлмаса тарбияси фойда бермайди. Масалан, бизни қимор ўйнашдан манъ қилаётган киши ўзи доим қимор ўйнаса, унинг гапи бизга таъсир қилармиди? Ўз нафсидан ғофил юриб, бошқаларнинг тарбиясига ҳаракат қилган одам Аллоҳнинг қаҳрига учрайди: «Одамларни яхшиликка чорлаб, ўзларингизни унутасизларми? Ҳолбуки, ўзларингиз китоб (Таврот) тиловат қиласизлар. Ақлингизни юргизмайсизларми?»²⁴¹

Энди шайхларимизнинг вазифалари бўлмиш, яъни бизларни тарбият қилишни эплаяпсизларми ё йўқми, деган масъалани тадқиқ қилсак. Уларнинг тарбияларидан вараъ маъносини қидирмасдан аввал, кўрайлик-чи, илоҳий фармойишларга қай тарзда бўйсунар эканлар. Шайхларнинг умумий ҳайъатини икки қисмга ажратиш мумкин. «Тариқати жаҳрия»²⁴² даги шайхлар масжидлару ибодатгоҳларда, ҳатто зиёфату тўйларда ҳам йиғилиб олишиб бесабабу бемуносабат ар-ар қиладилар. «Нима қиляпсизлар?» — деб сўрасак, «Зикр қиляпмиз» дейдилар. Билмайдиларки, бу масхарабозликлари ҳам ақлан, ҳам шаръан ҳаром эканлигини. Унинг ҳаромлигига ҳам ақлий, ҳам шаръий далиллар мавжуд. Ақлий далил шуки, Аллоҳнинг зикрини хотирага келтиришдан мурод илоҳий ғазабдан хавфсираб туриш. Масалан, подшоҳни эсидан чиқармайдиган одам унинг амрига хилоф иш қилмайди. Инчунин, Аллоҳнинг зикрини қилган одам унинг ризосига қарши ҳаракат қилмайди. «Ариллаш» ва «маърашда» бу маънонинг ўзи йўқ. Улар ҳатто Аллоҳнинг номини ҳам тилга

олмаидилар. Ақлий далил шудир... Расулуллоҳдан ушбу ҳадисни имом Бухорий келтиради: «Эй одамлар, Аллоҳни оҳиста зикр қилинг, зеро У кар эмас, ғойиб ҳам эмас, У сизларга яқин ва хабардордир».

Иккинчи гуруҳдаги шайхлар «тариқати сиррия»²⁴³ дегилар бўлиб, уларнинг ҳар бири юз ва минглаб Аллоҳнинг бандаларини атрофларига йиғиб танбал, бекорчилар тўдасига айлантирганлар. Биз юқорида айтган эдикки, шайхлар бизларга солиҳ амалларни ўргатиб, ёмон амаллардан қайтарувчи тарбиячиларимиз деб. Бахтга қарши, бу азизлар атрофларига йиғилганларнинг бирортасига лоақал бир марта бўлса ҳам ахлоқдан таълим берганлари йўқ, бермайдилар ҳам. Зеро, ўзлари фозил ахлоққа эга эмаслар. Шу гапдан четга чиқмай андак олдинлаб кетсак. Агар улардан «Вараъ нима?» деб сўрасангиз, доим рўзадор бўлиш, туну кун минг ракаат намоз ўқиш, дунёнинг ҳеч бир ишига қўл урмаслик, хотин олмаслик, тош ёки кесакка ўхшаб бир жойда ўтиришга вараъ дейдилар», — деб жавоб қайтардилар. Шулар инсонни икки дунё саодатига етаклар эмишлар?!

Шуниси ажабки, ўзлари айтганларига доимо хилоф иш тутиб, данғиллама ҳовли-жойларда яшайдилар, ясатиғлик от-улов минадилар, хотин оладилар, пул тўплайдилар, рутбаю мансаб кетидан қувадилар... Энди буларнинг феъл-атворидан қатъи назар, улар бизга шарҳлаб берган «вараъ»лари нима ўзи? Шаръан бу жоизми ё йўқми?

Биз буларнинг ҳар бирини жоиз эмаслигини очиқ-ойдин исботлаб, ўтган бобларда айтиб ўтган эдик ва яна такрорлаймиз. Шу ўринда иккита саҳиҳ ҳадисдан далил келтирсак. «Саҳиҳ»нинг муаллифи Имом Бухорий ҳазратлари разияллоху анху ривоят қилади: «Бир араб қабиласи Расулуллоҳ ҳузурларига уч кишини элчи қилиб юборади. Жаноби Расулуллоҳ уйда эмасдилар. Улар Расулуллоҳнинг аҳли байтларидан Пайғамбар қай тариқа ибодат қиладилар, деб сўрашади. Аҳли байтлари айтиб беришди. Эшитганлар Расулуллоҳнинг ибодатларини кам деб ўйлаб, Аллоҳ Пайғамбарнинг ўтган ва келажакдаги гуноҳларининг барчасини кечган-да, азбаройи шунинг учун уларга шунча ибодат ҳам етарли, лекин бизга бунақа ибодат кифоя эмас, дедилар. Улардан бири, албатта, мен бутун кечани намоз ўқиб ўтказаман; бошқаси «бир йил рўза тутсам ҳам шу

билан кифояланмайман; учинчиси «мен ҳаётдан уйланмай ўтаман», – деди. Ҳазрати Пайғамбар уйга келиб, улардан сизлар шу гапларни айтдингизми? – деб сўрадилар. Улар «ҳа» деб жавоб қайтардилар. Шунда Расулуллоҳ айтдиларки, мен сизлардан кўра тақводорроқ ва Аллоҳдан кўрқувчироқман. Лекин мен рўза тутаман, ифтор қиламан, намоз ўқийман, ухлайман, уйланаман, бас, менинг суннатларимдан юз ўтирган одам мендан эмас. Суннатимни қабул қилмаганларнинг ва диндан чуқур кетганларнинг ҳоли нақадар ёмондир...», дедилар Расул.

РИЁ

Одамларга кўрсатиб ва эшиттириб тоат-ибодат қилиш *риё*дир. Риё шундай бир муҳим масъалаки, уни тушуниш шайхларнинг ҳақиқий ҳолини бизга очиб беради. Бизнинг миллат одамлари шайхларни гўё худодек эъзозлашади. Шунинг учун бизнинг бу гапларимизни улар қабул ҳам қилмайдилар. Шу сабаб мен ўзимдан гапирмай, сўзни фазлу камол соҳиби бир муҳтарам зотга ҳавола этаман. Бу шахс барчага маълум Имом Ғаззолийдир. У ўзининг «Иҳё-ул-улум» (ад-дин) китобида риё ҳақида узун бир баҳс юритган. Шунинг бир қисмини қисқартириб таржима қилдик: «Билгинки, риё ҳаромдир, риёкорлар эса Аллоҳнинг душмандирлар. Бу матлаб ояту хабарларда собит келган. Оят ушбуки: «Диққатсизлик қилиб намозини хато ўқиганлар ва риё қилганлар ҳалок бўлгувчилардир». Яъни Аллоҳнинг дийдорини сўраган киши солиҳ амаллар қилади ва илоҳий ибодатга шерик қилмайди, яъни риё қилмайди.

Шундай бир хабар келган. Бир одам Расулуллоҳдан сўради: «Расулуллоҳ, қай бир нарсадан нажот бор?» Пайғамбар жавоб берди: «Нажот банданинг ҳар бир тоатни одамлар кўришлиги учун эмас, балки Аллоҳ кўришлиги учунгина қилган ибодатдадир». Ва яна дедилар: «Мен бир гуноҳга гирифтор бўлишингиздан кўрқаманки, у кичик ширкка киради». Одамлар сўрадилар: «Ё Расулуллоҳ, кичик ширк нима?» Улар жавоб бердилар: «Риё».

Ҳазрати Умардан нақл қилдиларки, Ҳазрат бошини ҳам қилиб ўтирган, яъни муроқабачи қилаётган кишини кўриб, унга дедилар: «Эй мард, бошингни кўтар, хушув ва хузув (хоксорлик) бошни эгишликда эмас, балки дилда бўлур. Абу Имом ал-Боҳилийдан ривоят қиладиларки, у

бир куни масжидга бориб, бошини саждага қўйиб йиғлаётган бир кишини кўриб: «Агар бу йиғи Аллоҳ учун бўлса, нега уйингда йиғламайсан?!» – деб сўраган экан.

Билгинки, риё икки хил бўлади: 1) дунёвий ишлардаги риё; 2) диний амаллардаги риё. Буларнинг иккиси ҳам ҳаром, лекин диний амаллардаги риё ниҳоятда ёмондир. Диний амаллардаги риёни беш қисмга ажратиш мумкин: 1) бадан риёси; 2) шаклу ҳайъатдаги риё; 3) тилдаги риё; 4) амалдаги риё; 5) зиёрат ва суҳбатдаги риё. Бадан риёси шуки, одам ўзини оздириб-тўздириб, лаблари қуриб, сочсоқолларини тарамай ўстириб, тирноқларини олмай юради, токи одамлар бу одам Аллоҳ йўлида мудом рўза тутар экан, Аллоҳдан кўрқиб доимо ғамгин ва маҳзун юрар экан, бечора шу қадар Аллоҳ хаёлида бўлиб ўзига қарамас экан, деб ўйлашлари учун қилади. Шакл ва ҳайъатда риё қилаётган одам шайхларга ўхшаб сурф жома кийиб, фанога етишган деб ўйлашлари учун йиртиқ чиркин либослар кияди, сервиқор десинлар, дея бошини кўксига эгиб юради. Бу хил риёга гирифтор бўлганлар икки тоифага бўлиндилар. Биринчи тоифадагилар дарвишу солиҳларга мақбул кўриниб, улар уқубатларидан бу аҳли дунё экан, деб четлатмасинлар, деган фикрда йиртиқ-ямоқ ва ифлос кийимларда юрадилар. Иккинчи тоифадагилар эса ҳам дарвиш солиҳларга, ҳам ҳукмдору бойларга ёқишни, уларнинг олдида эътиборли бўлишни хоҳлайдилар. Шунинг учун эски жулдур кийим киймай турли хил, ранго-ранг оқ ва яшил қимматбаҳо кийимлар киядилар. Тилида риёси бўлган одам ҳар бир мажлисда илмдан сўзлаб, ибодат қилади. Олим деб ўйлашлари учун шунга мувофиқ сўзлайди, бозор ва расталарда, кўча-кўйларда юрганларида Аллоҳнинг зикрини ўйлаётганимни кўрсинлар, деб лабларини қимирлатиб юради, ҳар бир ерда кундузи тутган рўзаю кечаси ўқиган истихора намозларини²⁴⁴ гапиреди. Амалида риёси бўлган одам одамлар олдида узун намоз ўқиб, нафл намозларини ҳам масжидда ўқийди. Зиёратдаги риё шуки, одам вақти бевақт улуғ одамларнинг зиёратига бориб туради, токи одамлар бу киши яхши экан, доимо фалончининг олдида бориб туради, дейишлари учундир. Бу каби одамлар ўзларини зиёрат қилдиришни ва ифтихор сабаб бўлишни ҳам хоҳлайдилар». Шу ерда Имом Фаззолийнинг сўзларини тугатамиз. Шу баҳсни

ўқимоқчи бўлган одам «Ихёул-улум»нинг учинчи жилди-га мурожаат қилсин.

Шу ергача тўртта ахлоқий фазилатларнинг учта асосийсини муҳим қисмларга бўлиб зикр қилдик. Тўртинчи фазилат эса *адл*дир. Адл бу – биз баён қилган жамики ахлоқий фазилатлар орасидан ифроту тафритни тарк қилиб, доимо мўътадил чегарани сақлаб ўтиришдир. Бинобарин, айтиш мумкинки, шу учта фазилатлар замирида адл мавжуддир ва буни хотирадан чиқармаслик лозим.

Аммо, шу орада бир муҳим жиҳат борки, у ҳам эса *ҳукуматнинг одиллигидир*. Бу масъала жуда кенг бўлиб, ушбу рисоламиздан ўрин ололмайди. Агар фурсат бўлса, иншооллоҳ, ҳукумат адолати хусусида ҳам бир рисола ёзамиз.

Мутаммима (қўшимча) фазилатлар. Аммо шу учта фазилатлар баркамол бўлиши учун учта бошқа фазилатларга эга бўлиш керакки, улар мутаммима фазилатлар деб номланади. Булар: 1) сиҳат-саломатлик; 2) сарват; 3) аҳли аёлдан иборат.

Сиҳат-саломатлик. Бу сўз бутун оламини мафтуну саргардон қилган. Дунёда бирор-бир одам йўқки, сиҳат ва офиятни бирор нарсага алмаштирса. Ҳақимларнинг баъзилари дунёвий саодат – тўғри фикрлаш ва салим, соғлом баданда, дейдилар. Шу ҳам муқаррарки, салим ақл доимо соғлом баданда бўлади. Бинобарин, сиҳат ва офият дунёвий саодатнинг асоси деб айтиш мумкин. Фақат бу дунё саодати учунгина эмас, балки охират саодати учун ҳам сиҳат ва офият лозим. Зеро, биз сайъ-ҳаракатсиз икки дунё саодатига эришиб бўлмайди, деб такрор ва такрор айтдик. Албатта, сиҳат ва офияти бор одамнинг ҳаракати бемор одамнинг ҳаракатидан ортиқ бўлади-да. Ўз сиҳат ва тинчлигини муҳофаза қилолмаган миллат, шак-шубҳа йўқки, ҳаётнинг кураш майдонида орқада қолиб, оқибат хоҳласа (хоҳламаса) ҳалок бўлиши мумкин. Шунинг учун маданиятли давлатлар ҳукумати ўз миллатларининг соғлигини сақлашда ҳимматларини аямайдилар. Русия ва Фарангистон шаҳарларидаги боғи Эрамдек жойлар, хушҳаво майдонлар, озода кўчалар бирон-бир шахснинг ҳою ҳаваси учун эмас, балки халқ соғлигини муҳофазаси учун қилинган. Фарангистон ва Русия ҳукуматлари бир мушфиқ ота каби раиятнинг саломатлиги тўғрисида қайғурдилар. Биз бечора бухоролилар қай тарафга юз бурмай-

лик, мисоли чўпонсиз қўйлар бўрига дуч келгандек, турли касалликларга чалинамиз, бирор киши аҳволимиздан хабар олмайди. Лекин, андак диққат қилиб назар солсак, айб ўзимизда эканлиги намоеён бўлади. Зеро, биз бошқа халқларга ўхшаб саломатлигимизни муҳофаза қилишда ҳукуматнинг тарғиб ва ташвиқиға муҳтож эмасмиз. Ислом динимиз бизни борлигимизни сақлашга амр қилади. Ислом динининг саломатликка қанчалик эътибор беришини қуйидаги ҳадисларда кўрасиз:

«Бешта нарсани бешта нарсдан олдин ғанимат бил: ўлимдан олдин тирикликни, касалликдан олдин соғлиқни, машғулликдан олдин бўш вақтни, кексаликдан олдин ёшликни, фақирликдан олдин бойликни».

«Сихат-саломатлик ва офиятингни сўраб кўпроқ дуо қил».

«Омонлик ва офият икки катта неъматким, кўпчилик уларнинг қадрига етмайди».

Сихат-саломатлик ва офиятни ислом назари билан кўриб чиқдик. Энди асримиз ҳақимларининг инсонийликни муҳофаза этиш учун тавсия этган қоидалари устида баҳс юритсак. Одамнинг жисми турли хил чархлари, қисмлари, асбоблари бўлган машинага ўхшайди. Мазкур асбоб, қисмларни доим асл ҳолатидек тутилса, яъни парвариш қилинса, ўша машина жаҳду жадал билан ўз ишини бажаради. Агар унинг бирор-бир чархига зарар етса, дарҳол машина ҳам ишдан чиқиб бузилади. Айрим ва аксар ҳайвонларнинг жисмида шундай турли хил қувват ва моддалар мавжудки, булар ўз ҳолатларини муҳофаза қилиб турганда, одам кучдан ва ишдан толмайди. Лекин четдан етган бир сабаб туфайли уларнинг бирига халал етса, одам ишдан чиқади ёки олдинги интизом ва тартибини йўқотади. Мазкур қувват моддалар ўз ўрнида дуруст ишлаб турган ҳолда одам соғлом ҳолатда бўлади. Аммо четдан етган бир сабаб орқали бу қувват ва моддаларнинг бирига зарар ва бизда шундай бир ҳолат пайдо бўладики, уни касаллик деб атаймиз. Дунёда хилма-хил касалликлар мавжуд. Бугунга келиб фан тадқиқотлари шуни исботладики, бу касалликларнинг асосий қисми, яъни безгак, сил, ришта, қизамиқ, сувчечак, чубушак²⁴⁵ ва бошқалар четдаги сабаб орқали одамга юқиб, бошқага ҳам ўтади. Умумий фан ҳайъати бу сабабни *микроб* атамаси билан қабул қилишган.

Микроб нима? Коинотда биз кўра оладиган махлуқлардан ташқари кўз кўра олмайдиган махлуқлар ҳам бор. Лекин асримиз ҳақимлари энг кичик заррачаларни кўрувчи мукамал асбоблар билан бу кўзга кўринмас махлуқларни кўриб, уларни бир-биридан фарқлашади. Бу гапимиз мазкур махлуқотлар тўғрисида эшитмаган одамларга ажабтовур туюлиши мумкин. Аммо таажжубга ўрин йўқ, чунки ҳазрати Халлоқи қодир бу каби махлуқотларни яратишдан ожиз эмас, албатта. Микроблар иккита гуруҳга ажратилади: биринчиси, фойдали микроблар, улар махлуқларнинг мавжудлигини ва саломатликни таъминлаб туради, иккинчи гуруҳ микроблар эса турли касалликлар тарқатиб юради. Қандай микроблар вужудимизда беморликка сабаб бўларкин? Аввало, уларнинг конини, яшаш жойини, кейин эса қай тариқа кўчиб юришини билиб олиш керак. Банда тоқат қадар шулардан баҳс юритаман.

Сув. Микроблар кўпроқ сувда яшайди. Шаҳар ташқарисидаги чашмалар, ариқлар атрофи турли хил ахлатлардан холи бўлганлиги учун сувда микроб бўлмайди. Лекин шаҳар ичкарасидаги ариқлар, хусусан, бизнинг шаҳардаги ариқлар халажойларнинг тагидан ўтади, қудуқ ва ҳовузлар очик туради, кўллар суви назорат қилинмайди ва жойлар, албатта, турли микробларнинг кони, бешиги ҳисобланади. Мен Бухорода ёз ойларида хуруж қиладиган безгак касаллиги хусусида Истанбулдаги дўхтурлар билан суҳбатлашганимда, улар Бухорони кўрмай туриб, дарҳол Бухоро атрофида кўллар бор экан-да, дедилар. Тиб фани қондаси безгак ва Бухоро риштасига сабаб Бухоронинг суви эканлигини шак-шубҳасиз тасдиқлайди. Зарарли микроблар сувдан одамга бир неча хил тарзда ўтадилар. Аввало, сувни ичиш орқали ўтади. Биз туркистонлиларнинг кўпчилигимиз халажойларнинг ёнидан ўтган сувни ҳовузларда тўплаб, унинг бир тарафида юз, кўл, оёқ ювиб, бурун қоқиб, иккинчи тарафидан эса, завқ билан чанқоғимизни қондирамиз! Ваҳоланки, бу сувда тўпланган микроблар ичган сувимиз орқали ҳалқумдан ёки тишнинг милкларидан қонга сурилиб, жигаргами, юракками ёки бошқа бир аъзога бориб ўрнашади, у ерда гуркираб, кўпайиб турли касалликлар келтириб чиқаради. Кўп одамларимиз ҳовлиларида қудуқ қаздириб, шунинг сувидан ичадилар. Агар қудуқни тоза жойда қаздириб, покиза сақлаб,

устини доим ёпиб қўйилса, шубҳаланмай, сувини ичса бўлади. Лекин бунақа қудуқларни қазिश мушкул иш, айниқса, шаҳар ичида. Чунки шаҳар ичидаги қудуқлар баъзан гўристонларга яқин ва доимо халажойга яқин жойларда қазилади, бундай ҳолда, шубҳасиз, ифлос оқимлар ернинг тагидан йўл топиб, қудуқ сувига аралашиб кетади ва ичганимизда ундаги микроблар бизга ўтади.

Иккинчидан, зарарли микроблар пашша ва чивинлар орқали бизга юқадилар. Пашша ва чивин микроб ташувчилардир. Микробли сувларга қўниб, уларни ўзларига ёпиштириб, биз еяётган таомлар, идишларга қўниб бизга ўтказадилар. Ҳашаротларнинг чақиши орқали ҳам микроблар баданга, ундан қонга ўтади. Шунинг учун баъзи табиблар бир халқнинг саломатлик даражаси у ичаётган сувининг тозалик даражасига боғлиқ, дейдилар. Бир мамлакат суви қанчалик ифлос бўлса, у ердаги аҳолининг соғлиғи ҳам яхши бўлмайди.

Масъала жуда қизиқ бўлди-ку! Агар сув ичмасак, нима ичамиз?! Бу масъала Оврўпа мамлакатларида шов-шувга сабаб бўлган. Фаранг олимлари, табиблари бунинг олдини олиш учун роса ҳаракат қилиб, одамлар микробсиз сув ичишлари учун бир қанча ҳайратомуз машиналар ишлаб чиқдилар, лекин уларнинг ҳеч бири батамом фойда бермади. Энг яхши ва фойдали чора шуки, ичадиган сувимизни яхшилаб қайнатиб, бир тоза идишга солиб, ўзимизга керагини истеъмол қилишлиқдир. Мумкин қадар ҳовуз ва ариқларимизни ифлосликлардан сақлайлик. Ислом дини ҳам сувларни муҳофаза қилишга фармон беради. Бу хусусда Имом Бухорий ва Имом Муслимлардан кўплаб ҳадислар келган.

«Уйқунгиздан тургач, қўлингизни уч марта ювмай туриб идишга сув солманг, зеро, ухлаганингизда қўлингизнинг қаерда тунаганини билмайсиз».

«Турган сувга қўлингизни ювиб уни ифлос қилманг».

Тупроқ. Микробларнинг яна бир яшаш жойи тупроқ. Нега ҳам бўлмасин, қачонки, ҳамма ҳайвонларнинг чиқиндилари ва одамларнинг сийдигу ахлатлари тупроққа тушса. Ҳамма махлуқларнинг мурдаси ҳам ерда ётади. Булар вақт ўтиши билан ҳавонинг ҳароратига қараб, чириб-бижғиб атрофга минг хил зарарли микробларни тарқатадилар. Бу микроблар тупроқдан одамга қандай ўтади? Ав-

вало, юқорида айтганимиздек, чивин, пашшалар орқали, кейин сув орқали. Сув қайнатилса (ундан микроблар) ўтмайди. Учинчидан, ҳаво орқали ўтади. Ер юзидаги мавжуд микроблар шамол ва чанг-ғубор билан ердан кўтарилиб, ҳавода жавлон уриб, ҳаводан бир неча йўллар орқали бизга кўчади. Аввало, таомимизга, хусусан, мева-чевага кўнади, шунинг учун уларни ювиб ейиш керак. Тўртинчидан, нафас олишимиз билан ичимизга кириб, бирор-бир ички аъзоларимизда ўрнашиб олади. Бунинг чораси шаҳар кўчаларини покиза сақлаб, ҳавосини тоза тутиш керак. Фаранг ва Русиядаги кенг ва озода кўчаларни кўриб, ҳайрон қолиб лабингизни тишларсиз, уларнинг ҳеч бири кўзбўямачилик учун эмас, балки ҳукуматлари бунинг учун тўғри, зарур қонун тайинлаганлар. Бахтга қарши бизнинг кўчаларимиз ифлослиги бизда шундай нафрат уйғотадики, тасвирда ожизмиз. Ваҳоланки, шаҳарларнинг тоза ва озодалиги ҳар бир миллат ҳаёти учун муҳимдир. Дини ислом кўчаларни тоза тутишга амр этган!

«Кўчаларингизни тоза сақланг, зеро яҳудларнинг кўчалари ифлосдир».

«Масжидларингизни паст қилиб, шаҳарларингизни эса баланд қилиб қуринглар».

«Аллоҳ таййиб ва покдир. Карим ва кечирувчидир, (У) покизалик ва карамни хуш кўради. Бас, ҳовлиларингизни тоза сақланг, яҳудларга ўхшаманг».

«Йўлда ётган шохни олиб ташлаган одамдан Аллоҳ хушнуд бўлиб, гуноҳларини афв этади».

«Мусулмонларга ранж етказган нарсани уларнинг йўлидан узоқ қил».

Барчага маълумки, ёзнинг уч ойида шаҳримиздаги кўпчилик одамлар касал бўладилар. Бу бечораларнинг кўпчилигига йигирма-ўттизта ришта чиқиб, бошдан оёқларигача қон ва йирингга фарқ бўлиб юрадилар. Ҳар бир хонадонда тўрт-бешта одам 30—40 кунлаб иситмалаб ётадилар. Кўпинча, бир хонадон аҳлининг ҳаммаси касал бўлади. Бу ҳолатларни яшириб, инкор этиб бўлмайди. Биласизки, шаҳримиздаги кўпчилик савдогарлар ҳар йили тижорат учун Русия тарафга кетиб, маълум муддат яшаб келадилар. Марҳамат қилиб, шуларнинг олдига бориб сўранг-чи, мазкур касалликлар Русияда ҳам бормикан? Албатта, сизга «йўқ» деб жавоб берадилар. Тўғри, у мамлакатдагилар ҳам гоҳ

касал бўладилар, лекин дарҳол ҳозик²⁴⁶ табибларга бориб даволанадилар.

Ана энди бир нозик масъалага келдик, сиздан сўрасак, бизнинг мамлакатимиз ва Русиядаги бу фарқ қаердан, сабаби нима? Нега энди бизнинг миллат заҳмату дард чекса, бошқалар роҳатда соғлом юрадилар? Албатта, сиз «Худонинг иши» дейсиз.

Офарин сизга, офарин! Зотан, бундан бошқа жавоб беролмайсиз-да. Аллоҳни назарингизда ғайб кўриб, уятсизларча ҳар бир гуноҳни унга ҳавола қиласиз? Сиз бемор бўлсангиз Аллоҳдан, мазлум бўлсангиз Аллоҳдан, фақир бўлсангиз Аллоҳдан, мусибат кўрсангиз ҳам Аллоҳдан. Азбаройи Худо... унда сизга нима қолади? Сизнинг ҳам бу дунёда бирор вазифангиз борми ё йўқми! Аллоҳ сизга бўйин томирингиздан ҳам яқин туради-я, унга бўҳтон қилманг... Чунки «Аллоҳ шаънига ёлғон тўқийдиган кимсалар ҳеч нажот топмаслар», — дейилган Куръони каримда²⁴⁷.

Бугунги кунда бошимизга тушган ва тушаётган бадбахтликларнинг ҳаммаси шум амалларимиздандир, Аллоҳ бандасининг ҳақиқа зулм қилмайди.

Аҳли аёл. Мутаммима фазилатларнинг учинчи гуруҳи аҳли аёл бўлишини талаб қилади, биз ушбу рисоламизнинг иккинчи қисмида бу ҳақда узоқ гапирдик.

САРВАТ

Мазкур фазилатларнинг учинчи қисми сарватдан иборат. Қачондан бери жон куйдириб айтиб келяпманки, одам табиятан ҳар нарсага муҳтож махлуқ, яъни эҳтиёж одамнинг табиий интилишидир. Шу ерда масъалага умумийроқ қарасак, табиятдаги жамики махлуқлар муҳтож ва мажбурлар, то тирик эканлар, эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қиладилар. Одамзод ёки махлуқ эҳтиёжларининг ҳужумига қарши турса, бошқача ибора билан айтганда, танбаллик ёки суствлик туфайли эҳтиёжларини қондирмаса, бешубҳа маҳв ва нобуд бўлади. Масъалан, ҳар бир егуликка муҳтож жондор агар сайъ-ҳаракат қилиб, нарса топиб емаса, кўпи билан икки-уч кун яшаб кейин ўлади. Бу хусусда ҳамма махлуқлар баробарлар, лекин одамнинг ва махлуқнинг эҳтиёжлари ўртасида бир фарқ бор. Махлуқнинг эҳтиёжлари доимо бир хилда бўлади. Бундан бир неча йил илгари оташаробага муҳтож эмас эдик. Бу-

гун эса оташароба одамларнинг заруриятига айланди. Бугун одамлар тайёраларга унча муҳтож эмаслар. Лекин, шубҳа йўқки, бир неча йилдан сўнг бу ҳам одамзоднинг заруриятига айланади. Шу ерда хотирангизга одамзод эҳтиёжининг тараққий этишига сабаб нимада, деган савол келади. Ҳозир шу жиҳатга эътиборимизни қаратсак.

Аслида башарнинг эҳтиёжи тараққий этмайди ва ўзгармайди. Одамларнинг эҳтиёжлари азалдан қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам шундай. Эҳтиёжларнинг сабабини барта-раф этиш усулларигина тараққий этиб, ўзгариб туради. Масъалан, одамлар кийимга доим муҳтож. Аммо ибтидоий одамлар бу эҳтиёжларини махлуқ терилари ёпиниб, кейинроқ тикилмаган дағал бўзга ўраниб қондиришган. Бугун эса бу эҳтиёж турли-туман, ранго-ранг кийимлар кийиш орқали қондирилмоқда. Одамлар яратилишларидан бошлаб баъзи ишларни бажариш учун асбоб-анжом ва нақлиёт воситаларига муҳтожлик сезганлар. Аввало, бу эҳтиёжларни ўзлари юриб, аста-секин махлуқлар воситасида, кейинроқ аравалар ясаб, кейин оташаробалардан фойдаланиб дафъ қилганлар. Яна бир неча йиллардан сўнг бу эҳтиёжларини тайёралар орқали қондиришга мажбур бўладилар.

Ушбу муқаддимадан сўнг эҳтиёжларни қондириш сабабларининг тараққиётини ҳам тушунишимиз осон бўлади. Маълумки, бу дунё умумий бир жадалгоҳ, кураш майдонидир. Бу майдонда ғолиб чиққан ҳар бир одам бошқаларни ўзига ҳаммол ва мардикор қилиб олади. Масалан, инсонлар ақлий қувватлари туфайли махлуқот дунёсидан ғолиб чиқиб, улардан фойдаланиб келадилар. Инчунун, кураш майдонида ғолиб чиққан бир қавм ёки миллат бошқа қавмларни ўзига тобеъ қилиб олиши табиий бир ҳолдир. Ҳеч бир куч у қавмни бу ҳақдан манъ этолмайди. Бу умумий жадалгоҳда эҳтиёжларини тезлик ва осонлик билан ҳал қилган миллат ғалабага муяссар бўлади. Бас, кураш майдонида ғолиб чиқишни истаган ҳар бир миллат эҳтиёжларини тезроқ қондириш мақсадида ҳаракат қилиб, бунга муваффақ ҳам бўладилар. Яъни ақл ва илм соясида эҳтиёжларни қондириш сабаблари усуллари мукамаллаштириб, бунинг натижасида турмуш лавозимларини зудлик билан яхшилаб, ўз ғалабаларини таъминлайдилар. Мағлуб бўлишни истамаган жуда кўп халқлар эҳтиёжла-

рини қондириш сабабларини ривожлантириб, бошқа миллатлардан орқада қолмасликка ҳаракат қиладилар. Эҳтиёжларнинг дафъ қилиш сабабларининг тараққиёти ва такомили айнан шундадир. Гарчи башарнинг эҳтиёжлари ва уларнинг дафъ этиш сабаблари баёнимиз ичига сиғмайди, ammo олам билиттифоқ шу қарорга келганки, эҳтиёжларни қондиришнинг асосий сабаби сарват илмини, сарват фазилатини ўрганишдадир. Ҳар бир сарватни эгаллаган миллат тезда ва осонликча эҳтиёжлардан қутула олади ва бу кураш майдонида ғолибликни қўлга киритади. Сарват таҳсили ҳамма учун зарур ва умумийдир. Ҳеч ким ундан халос бўлолмайди. Ҳар ким қай тариқа яшамасин, сарват таҳсили учун ҳаракат қилмаган бўлиши мумкин эмас. Бас, энди айтиш мумкинки, таркидунёчилик қобил ва дуруст эмас, мубин ислом дин бизни сарват таҳсилини олишга чақиради. Гарчи биз бу муддаонинг исботи учун китобимизнинг талай жойларида оят ва ҳадисларни зикр қилган бўлсак-да, бу ерда ҳам ояти кариманинг таржимасини келтирамиз: «Ва Аллоҳ сенга ато этган мол-давлат билан (аввало) охират ободлигини истагин ва дунёдан бўлган насибангни ҳам унутмагин»²⁴⁸.

«Жомеъ ус-сағир»да ҳам шундай ҳадис келган: «Ҳалолнинг талабида бўлиш ҳар бир мусулмон учун вожибдир».

Хуллас, сарват шаръан ва ақлан лозимдир. Зеро, башар ҳаётининг давоми бусиз мумкин эмас, зотан бу дунёда сарват таҳсидан юз ўтирган кишининг ўзи йўқ. Лекин баъзи одамлар шу хусусда сустлик қилиб эҳтиёжлари учун сарватни эгалламайдилар. Бинобарин, булар доимо муҳтожлик, эҳтиёж юки остида қолиб кетиб, бора-боранобуд бўладилар. Уларнинг бу ҳолатларини, фақирлик ҳолатларини саодат билиб, ҳатто ислом дини бизни шундай яшашга буюрган, дейдилар. Буларнинг бу гаплари ғирт ёлғондир. Мубин ислом дини бунақа камбағалликни ва бебизоатлик²⁴⁹ни асло амр қилмаган, аксинча, музаммат қилади. «Яҳудийлар қаерда бўлмасин хору зордирлар, агарда Аллоҳ ва мўъминлар паноҳига кирмасалар, улар илоҳий ғазабга гирифтор бўладилар. Уларга қашшоқлик ва мискинлик тайин бўлгандир, чунки улар кофирдирлар»²⁵⁰.

Мискинлик Аллоҳнинг ғазаби ва иймонсизлик натижасидир. Бу ҳақда «Жомеъ ус-сағир»да ҳадислар келтирилган: фақирликдан, бечоралиқдан, золимлик ва мазлум-

ликдан Аллоҳдан паноҳ сўранг: «Эй бор Худоё, фақирлик ва хорликдан ўзингдан паноҳ сўрайман» денг.

Энди фақирлик қораланганлигини билганимиздан сўнг сарват таҳсилага машғул бўлишимиз лозим. Бас, шундай экан, сарват таҳсили учун қайси йўл шаръий ва муносиб, қайси йўл эса ғайришаръий ва номуносиблигини билиб олишимиз зарур. Маълумки, сарватга эришишнинг жуда кўп йўллари бор. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам шаръан дуруст эмас. Шаръан дуруст ва муносиб йўл сайъ ва ҳаракат қилишдир. Сайъ ва ҳаракати бўлмаган йўл эса ақлан ва шаръан ҳаромдир. Чунончи, рибо масъаласига келганда арз қилган эдикки, рибо, ўғрилиқ ва қиморбозлик ҳам сарватга эришишга киради. Лекин сайъ ва ҳаракат бўлмаганлиги учун ҳаром ҳисобланади. ГадоЙлик ҳам сарват топишнинг бир йўлига киради, лекин унда ҳам сайъ-ҳаракат йўқ экан (шаръий узри бўлмаса), ҳаромга киради. ГадоЙлик икки хил бўлади: биринчи хили барчага маълум бўлиб, бизнинг гадоЙларимиз каби эшикма-эшик, дўконма-дўкон юриб нарса топадилар. Бу хилдаги гадоЙлик, агар шаръий узри бўлса, жоиз ва ҳаром ҳисобланмайди. Бу хил гадоЙликнинг шаръий узрларини ҳазрати Ҳакими мутлақ Қуръони каримда баён қилиб қўйган: «(Садақот-эҳсонлар) Аллоҳнинг йўлида тўсилган (яъни, ўзларини ушлаган) бирор ерга сафар қилишга қодир бўлмайдиган, қаноатлари сабабли билмаган одамга бой-бадавлат бўлиб кўринадиган камбағаллар учундир. Уларнинг фақирликларини сиймоларидан билиб оласиз...»²⁵¹

Бу ояти карима гадоЙлик беш ҳолатда жоиз бўлишлигини маълум қилади: 1) гадоЙ нафсини шу қадар Аллоҳ йўлида сарфлаганидан қўли ишга бормаса; 2) кору касб ва сафар қилишга ҳам илож-имкони бўлмаса; 3) ҳеч кимдан таъма қилмаса, ҳатто одамлар уни мулки бор деб ўйласалар; 4) унинг муҳтожлиги тилидан эмас, балки аҳволдан, ранги-рўйидан кўриниб турса; 5) одамларни гадоЙлик қилиб безор қилмаса. Кимда шу бешта шарт бўлса, гадоЙлик қилиши жоиз ва ҳаром қилинмагандир, унга нарса бериш савобдир. Ҳазрати Пайғамбар мазкур ояти каримани қуйидаги ҳадислар билан тафсир қилганлар: «Сендан бир-иккита хурмо ва бир-икки луқма олган одам мискин эмас. Мискин одамлардан бирор нарса истамайдиган одамдир».

«Эй мусулмонлар, гадоЙлик уч тоифа кишиларга ҳалол қилинган. Биринчиси, амри хайр, солиҳ амал учун одамларнинг ёрдамига муҳтож бўлса. Одамлардан нарса, пул талаб қилиб, етарли миқдорни йиғиб бўлгач, ўша савоб ишга сарфлаб, кейин гадоЙликни тарк этса. Иккинчи тоифадаги одамнинг молу мулки талон-торож қилинган бўлса, у ҳам фақат зарурият чегарасида гадоЙлик қилиши мумкин. Учинчи тоифадаги одам ниҳоятда фақир бўлса ва қавмидан уч киши унинг фақирлигига гувоҳ бўлса, унга ҳам гадоЙлик ҳалол қилинган. Эй мусулмонлар, шу уч хил гадоЙликдан бошқаси ҳаром ва унинг соҳиби ҳаромхўр ҳисобланади».

«Ҳар ким мол йиғиш ниятида гадоЙлик қилса, унинг шу йўлда топган моли хоҳ кам, хоҳ кўп бўлсин, қиёматда оташга айланиб, унга азоб беради».

ГадоЙликнинг иккинчи хили шу қадар усталик ва моҳирлик билан ижро этиладики, бу хилдаги гадоЙ кўчадаги тиланчилардек обрўйини тўкиб юрмайди, лекин ўзининг инсонлик шарафини поймол қилади. Бахтга қарши бу хилдаги одамлар мамлакатимизнинг ҳар бир гўшасида, хусусан, Бухорода ҳам кўплаб учрайди. Жуда кўп этиборли одамларимиз андак фойда учун бировларнинг остонасини туну кун саждагоҳга айлантириб олганлар. Хусусан, баъзи уламою машоЙихларимиз қози ва қушбегиларнинг нимтабассуми учун ўзларининг йигирма йиллик таҳсил ва ибодатларини сотиб юборадилар. Булар ислом шариатига муҳолиф шахслардир. Ислом дини сарватга эришиш учун ҳар кимга бир йўл кўрсатган, у ҳам бўлса сайъ-ҳаракатдир. Таъмагирлик ва ниқобланган гадоЙликни ислом дини манъ этган... Шу ерда яна Имом Муслим ва Имом Бухорийлар тўплаган ҳадислардан мисол келтирамиз: «Нафсим унинг қудрати қўлида бўлган Зот билан қасамки, бировнинг сиздан арқон олиб, ўтин териб, уни орқалаб келиб сотгани одамлардан нарса талаб қилганидан кўра яхшироқдир».

«Агар гадоЙликнинг гуноҳ эканлигини билганингизда эди, гадоЙлик қилмас эдингиз».

«Менга одамлардан нарса талаб қилмайман, деган аҳдни берган одам учун мен ҳам жаннатни ўз зиммамга оламан».

Энди биз гадоЙликнинг ҳаром эканлигини тушуниб етганимиздан кейин сарват ҳосил қилиш учун ҳам муно-

сиб ва шаръий мумкин бўлган йўл борлигини билиб олишимиз керакки, бу йўл сайъ-ҳаракат йўлидир. Бу йўлни иқтисодиёт лафзида *санъат* деб аташ мумкин.

Инсоният оламида бу хилдаги санъатнинг етти тури мавжуд: 1) ихрож (ер ости бойликларидан фойдаланиш) санъати; 2) зироат санъати; 3) аъмол (касбу кор); 4) тижорат; 5) нақлийёт санъати; 6) турли хил санъатлар; 7) шахсий хизматлар.

Маъданлардан фойдаланиш санъати. Бугунги кунда башарият оламининг асосий қисми фойдали қазилмаларни топиб, уларни керакли равишда ишлатиб, шунинг орқасидан кун кечириб келмоқда. Масалан, нефть (лампа мойи) бугун дунёнинг ҳар бир чеккасида ишлатилади, тошкўмир эса ҳар бир маданийлашган мамлакатта зарур: оташарава-лар, кемалар, фабрикалар шу неъмат соясида ишлайди. Инглиз давлати ўзидаги бойликларни ана шу икки маъдан: темир ва тошкўмир орқали қўлга киритган. Ҳатто Инглиз давлатининг жаҳонгирлиги ҳам шу тошкўмир маъдани сабаблидир, чунки Инглиз давлатининг қўлга киритилган жанговар кемалари тошкўмирсиз ҳаракатланмайди. Агар Инглиз давлатида тошкўмир маъданлари бўлмаганда эди, ҳозиргидек ҳарбий кемаларни ярата олмаган бўларди. Темир маъданлар орасида муҳим ўрин эгаллайди, башарият дунёси ўзининг эҳтиёжларини шу маъдан орқали қондириб туради. Темир маъданларининг фойдаси тўғрисидаги шу куйидаги бир оят етади: «...Яна бир темир туширдик — яратдик. Унда куч-қувват ва одамлар учун манфаатлар бордир»²⁵².

Маълумки, тез-тез сарфланиб турадиган молнинг харидори бисёр бўлади, нарсанинг харидори кўп бўлса, бозори чаққон бўлади, бозори чаққон савдогарнинг давлати кўпаяди. Фаранг давлатининг санаш ожиз бўлган хазиналари шу маъданлар туфайли қўлга киритилган. Биз бадбахтлар эса ҳалиям шу санъатдан, шу касбдан беҳабар юрибмиз. Шу маъданларнинг қайси бири бизнинг юртда йўқ, дейсиз? Аминманки, Туркистоннинг турли нуқталари ва Бухоро заминида ҳам яшириниб ётган нефть, темир, тошкўмир каби кўпгина маъданлар мавжуд ва уларнинг ҳаммаси мисол келтирганимиз ояти карима ҳукмига биноан биз учун, бизнинг фойдамиз учун яратилган. Лекин биз бу маъданларни топиб, ишлатиш хусусида ўйламаймиз ва бу раббоний неъматларга куфр келтирамиз.

Бизнинг бойларимиз бу барча Худо берган неъматларнинг зоеъ бўлишига инсоният олами рози бўлмаслигини биладилар. Биноанлайх, агар улар иттифоқ бўлиб, маъданларни топиб, улардан фойдаланмас эканлар, бугун ё эрта дунёнинг бир тарафидан бегоналар келиб, маъданларни қазиб, дунё-дунё фойда топади, бойларимиз эса ҳасрат бармоқларини тишлаб қолаверадилар. Лекин, у вақтда ҳасратнинг фойдаси бўлмайди.

Зироат санъати. Кимёвий ва тиббий усуллар орқали табиат кўйнидан олинган, одамлар учун фойдали бўлган нарсаларни ишлаб чиқаришга *зироат санъати* дейилади. Инсоният ҳаётида зироат ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Башарият ўзига зарур моддаларнинг кўпчилигини шу санъат воситасида қўлга киритди. Оламнинг ҳар бир нуқтасида, хусусан, бизнинг мамлакатимизда ҳам зироат юқори ўринда туради. Ҳа, мамлакатимизда зироатга катта аҳамият берилгандир. Зеро, мамлакатимиз, энг аввало, зироатга мослашган (аграр) давлатдир ва одамларимизнинг кўпчилиги зироат билан шуғулланишади. Фарангистон ва, хусусан, Япон ерлари зироатга мослашмаган. Бинобарин, уларнинг серғайрат аҳолиси тоғлар этагига турли хил дори-лар сепиб, деҳқончилик қилишади. Биз бечоралар эса шу деҳқонбоп ерларимиздан ҳам фойдаланишни билмай-миз. Агар бизникидақа ерлар японларда бўлганда борми, қисқа вақт ичида у ернинг деҳқонлари милйўнлаб даромадларни қўлга киритишарди. Шундай муборак ерларнинг эгаси бўлмиш бизнинг деҳқонларимиз эса дунёда энг камбағал одамлар бўлиб юришибди. Оврўпа мамлакатлари ва Японияда зироатнинг фойдалари қай даражада бўлишини билганликларидан, уларнинг ҳукуматлари зироатни ривожлантириш ва тараққий эттириш йўлида турли қонун ва низомлар ишлаб чиққанлар, ҳайратомуз машиналар яратиб, зироатчиликдан таҳсил берадиган мактаблар очганлар. Бошқа тарафдан эса, бу давлатларда бу соҳанинг ривожини ва такомилни учун жамиятлар таъсис қилиниб, улар доим фидокорлик билан ҳаракат қилиб келадилар.

Бахтга қарши бизнинг мамлакатда Бухоро ва Хива ҳукуматлари ўзларининг бутун куч-қувватларини деҳқончиликнинг зарарига ишлатадилар. Ҳа, Бухоронинг идора ташкилотларидаги амлоқдорлик усулларидан деҳқонлар хароб бўладиларки, фойда ололмайдилар.

Камоли журъат билан айтаманки, Бухоро қишлоқларига бориб турадиган амлоқдор ва қозиларнинг ҳар бири гўёки деҳқонларнинг хирмонига тушган жаҳаннам оташига ўхшайдилар. Бир тарафдан, бизнинг аҳолимиз экиш-йиғиш ишларига унча аҳамият бермайдилар ва ҳиммат қилмайдилар. Ваҳоланки, деҳқонларимиз самимият билан ишларини тартибга солиб зўр берсалар, зарбахш ерларимиз қисқа фурсат ичида яхши даромад бериб, ер соҳиблари сарват эгаларига айланган бўлардилар. Мубин ислом дини ҳам мусулмонларни зироат билан шуғулланишга тарғиб қилади. Пайғамбаримиздан Имом Бухорий куйидаги ҳадисларни келтирган: «Мусулмон дарахт экиб, экин-тикин қилса ва унинг ҳосилидан одамлар, ҳайвонлар ё паррандалар еса, бу ўша мусулмоннинг садақа бергани каби» бўлади.

«Кимнинг ери бўлса унда ишласин, агар ишлашга қуввати бўлмаса, бировга берсинки, у ишлатсин. Агар буларни қилмаса, унинг ери мен ундан ҳеч яхшилик кўрмадим, дейди».

Аъмол санъати. Ер ости бойликлари ва зироат маҳсулотларини қўл ё табиий куч воситасида бошқа шаклга келтиришга *аъмол санъати* (касб-ҳунар) дейилади. Бу санъат ёки бу соҳа маҳсулотлари турли дастгоҳлар, фабрика-завудларда зарур ашёларга айлантирилиб, олди-сотди учун бозорга олиб чиқилади. Масъалан, бугдой зироатчилик маҳсулоти. Уни ун, унни эса нон қилиб сотиш аъмол санъатига киради. Бу саноат инсон ҳаёти учун ниҳоятда зарурдир. Агар соҳалар орасида шу хилдагилари бўлмаганда одамларнинг иши мушкул кечарди. Шу сабабдан ҳазрат Расулulloҳ бизга бу санъатни тарғиб қилади. Кишининг ўз касбидан топган таомидек ширин таом бўлмайди. Довуд Пайғамбар қўл амалидан (яъни, ҳунардан) еб-ичарди, «Касбларнинг покизаси одамнинг қўл кучи ишлатиб қилган амалидир».

Одамлар орасида бу санъат ҳам ихрож санъати ва зироатчилик каби кўҳна ва шулар билан боғлиқ соҳадир. Лекин кундан-кунга тараққий этмоқда. Илгари одамлар қўл меҳнатлари билан бу санъатни ижро этишган бўлса, эндиликда катта-катта фабрикаларда кишини ҳайратга солувчи машиналар бажаради. Бугун Оврўпа ва Амриқонинг кўпгина сарватдор, бойларининг фабрикаси бор.

Уларнинг ҳар бир фабрикалари муболағасиз бизнинг бир қишлоғимизга тенг келади. Бундай фабрикаларда саккиз минг, ўн минг ишчи ишлаб, насибасини топади. Ҳар йили Осиёнинг турли шаҳарларидан минглаб одам Оврўпа ва Амриқога ишлаш ва яшаш учун бориб, у ердаги фабрикаларда хизмат қиладилар. Шу баҳонада бу давлатларнинг нуфузи зиёда бўлиб, бозорлари равнақ топади. Шу йўл билан ҳам давлат, ҳам одамлар дунё-дунё фойда топадилар. Биз туркистонлилар бир вақтлар аъмол санъатимизни, яъни турли соҳаларни ривожлантириб, ўзимизга зарур нарсаларни ўзимиз сифатли қилиб ишлаб чиқарардик, ўзимиздан ортиб қолган молларни хорижий давлатларга юборар эдик, улар мамнуният билан сотиб олардилар. [Масъалан] аббосий халифалар даврида халифалар учун либослар Бухородан олиб кетилар эди. Ҳозир ҳам қадимий ҳунарларимиз ҳар бир жойда мавжуд, йўқолиб кетгани йўқ. Масъалан, алача, яхши сифатли гиламлар бизда тўқилади, тўқилган ҳарир матоларимиз алача ва гилам каби жаҳонни ҳозир ҳам ҳайратга солади. Саноатимизнинг аввалги ҳолати бугунга келиб қолмаган, зеро, биз қадимда ўзимизга зарур барча нарсаларни ўзимиз тайёрлаб чиқарар эдик. Бугун эса бутунлай бошқача: барча зарур нарсаларни бошқалардан сотиб оламиз. Бир неча йил илгари бўз ва қаламидан либос киярдик, бу матолар учун хом ашё ўзимиздан чиқарди. Яъни ўзимиз пахта экиб, пахтадан ип йигириб, ўзимиз ясаган дастгоҳларда шу иплардан мато тўқиб, шу матодан кийим тикиб кияр эдик. Хулласи калом, либосларимизни бошдан охиригача бегонага бир тийин бермасдан ўзимиз ҳозирлардик.

Ўзимиздан ортиб қолган нарсаларни чет элга чиқарардик, қимматга сотиб фойда олардик. Аммо атрофдаги фабрикадорлар кўзни қамаштирувчи парча ва бошқа турдаги ранго-ранг матоларни бизнинг юртимизга келтирганларидан кейин бизнинг бўз ва қаламиларимиз уларга тенглаша олмай қисқа фурсатда муомаладан чиқиб кетди.

Бу табиий ва зарурий бир амрdir, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки одамлар доимо нафис ва чиройли нарсаларга ўч бўладилар. Бас, шундай экан, касбу корининг ривож топишини хоҳлаган ҳар бир киши ўзининг меҳнат маҳсули бошқаларникидан паст бўлиб, назардан четда қолмаслиги учун ҳаракат қилиши зарур. «Жомеъ ус-

сағир»да ҳам Пайғамбаримиздан ривоят қилинганки: «Ишларини ўнглаб, ривожлантириб юрганларни Аллоҳ ҳам дўст тутади».

Лекин бизнинг ота-боболаримиз шу андишани этиборга олмадилар ва одамлар нима бўлсаям бизнинг тўқиган бўз ва қаламимизни хоҳлаб олавердилар деб ўйлаб, бу матоларни ўзгартирмадилар, ривожлантирмадилар. Шу боис ўзларини ҳам, санъатларини ҳам йўқотдилар, бизларни эса бегона фабрикачиларга муҳтож қилиб қўйдилар. Мен «Ҳинд сайёҳи» номли рисоламда бу хусусда айтиб ўтган эдим, бу ўринда эса шуни арз қилмоқчиманки, агар биз ҳам жаҳон халқлари орасида хору зор юришни, миллатимизни тушкун ва паришон ҳолда кўришни истамасак, саодатли, бахтиёр ҳаётни орзу қилсак, ҳар қанча кетса ҳам боқий қолиши керак бўлган ҳунаримизни ҳимоя қилишимиз, тараққий эттириб, такомиллаштиришимиз керак. Равшанроқ қилиб айтадиган бўлсам, касбу коримиз ва амалий санъатимизни ҳимоя қилиш ҳаётий вазифамиз ҳам динда фарз қилингандир. Бу вазифани ҳар биримиз адо этишимиз лозим. Аввало, шу санъат соҳибларининг ўзлари ақлларини ишлатиб, касблари хусусида мулоҳаза юритиб, диққат қилиб санъатларининг зоеъ бўлмаслиги ва ўзлари тараққиётдан қолиб кетган усталаримиздек нонгадой бўлиб қолмасликлари учун чоралар кўришлари зарур.

Иккинчидан, Русия ва Фарангистон давлатларига бориб-келиб юрадиган савдогарларимиз у давлатларнинг саноат тараққиётидан воқиф бўлганликларини бизнинг саноатчиларимизга ҳам айтиб, тушунтириб берсинлар, токи усталаримиз янги барпо бўлган фабрикаларнинг ишлаш ва идора қилиш тарзларидан, саноатдаги янгиликлардан хабар топсинлар.

Учинчидан, барча аҳолига лозимки, усталаримиз қўлидан чиқаётган газламаларни дағал ва қиммат-арзонлигига қарамасдан мамнунлик билан сотиб олсинлар. Миллий саноатимизнинг тараққиёти ва боқий қолиши учун аслида энг муҳим чора шудир, зеро, ҳар бир санъатнинг ривож топиши, боқий қолиши унинг харидорига боғлиқдир. Устанинг қўлидан чиқаётган матонинг харидори бўлмас экан, ундан фойда ҳам бўлмайди.

Нақлиёт санъати. Хом ашё ва тайёр маҳсулотларни бир жойдан иккинчи жойга етказиш *нақлиёт санъати*га

ёки нақлиёт соҳасига киради. Биз юқорида тилга олган учта санъат бир мамлакатнинг бойлигини зиёда қилмайди, балки ҳимоя қилади, сақлайди. Ваҳоланки, ҳар бир миллат ўз хазинасини кундан-кун кўпайиши хусусида ўйлаши лозим. Зироатчилик билан шуғулланувчи, фабрикадорлик қилувчи ва ерости бойликларини қазиш билан шуғулланувчи халқлар касблари келтирган маҳсулотларни бир-бирларига сотсалар, бу ҳам уларнинг давлатини зиёда қилмайди. Бир миллатнинг давлати қачон зиёда бўлади, қачонки бошқа хорижий давлатлардан пул кела бошласа. Масъалан, фараз қилинг: бир кишининг беш юз танга пули ва бешта чўнтаги бор. У бу пулларни чўнтақларининг биридан иккинчисига ўтказиб тургани билан то қиёматгача пули беш юз тангалигича қолаверади. Бу кишининг пули қачон беш юз эллик танга бўлади, қачонки четдан чўнтагига эллик танга тушса. Бир давлатнинг ҳам хазинаси шунга ўхшаш, пули кўпайишини истаган миллат чет эллардан пул келтириши керак. Ажабо, бу қай тариқа бўлиши мумкин?

Фарангистон олимлари оташарава ва кемаларни шу муддаони ҳал қилиш учун яратганлар. Биз эса бутун оламдагиларни ўзимизга ўхшатиб, оврўпалилар бу оташарава ва кемаларни ҳою ҳаваслари учун яратган бўлсалар керак, деб ўйлаймиз, лекин аслида ундай эмас. Улар машина ва кемаларни ўзларидаги санъат ва деҳқончилик маҳсулотларини атрофга чиқариб сотиб, пул қилиб, шу йўсинда хазиналарини бойитиш учун (ҳаракат) қиладилар. Уларнинг зироати ва саноатининг кундан-кунга тараққий топиши шу оташарава орқасидандир. Ҳа, бир мулкнинг зироати ва саноатининг равнақ топишида оташарава ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Масъалан, Афғонистонда оташарава йўқ, фараз қилинг-а, Афғонистоннинг ҳамма ерларига ишлов берилса, ҳар йили 200 минг ман буғдой беради. Лекин афғон халқига бир йилда эллик минг буғдой кифоя қилади. Шу ҳолатда афғон халқи фақат ўзига керакли бўладиган миқдорда буғдой етиштириб, қолган ерлар бекор ётаверади, агар бундан кўп етиштирсалар, орғиб қолган буғдой нобуд бўлиши мумкин. Лекин, ҳар бир шаҳарида оташаравага эга бўлган миллат қувватлари етгунча деҳқончилик қилиб ва йиғилган ҳар бир маҳсулотнинг ўзларидан ортганини оташараваларга юклаб, бош-

қа давлатларга олиб бориб сотсалар, фойда оладилар. Де-мак, ҳар бир давлат сарвати зиёда бўлиши учун ўзининг молини хорижга чиқариб сотиши зарур экан, бусиз сарват ҳосил бўлмайди.

Ҳозир хотирамга ажойиб воқеа келди, шунини айтиб ўтмоқчиман. Бухорода эканлигимда бир нечта хориждан келган ажнабийлар баъзи бир меваларимизни хомлигича арзонроқ баҳода сотиб олмоқчи бўлдилар. Бухоро ҳукумати амалдорлари уларга рухсат беришмади. Нега? Чунки агар улар меваларимизни хомлигича арзон баҳода олиб кетсалар, Бухорода мева қиммат бўлар эмиш... Ким нима деса десин-у, лекин менинг фикримча, ҳукумат арбобларимизнинг бу ажойиб тадбири фақат кулгуни қистатади, холос. Бир инсоф билан ўйланг-а, фалон бир шаҳарнинг одами келиб, бир оз хом ўрикни икки пул арзонига олиб еса нима қилибди, унга манъ этиб, юзлаб деҳқонларимизни ҳалол пул топишдан маҳрум қилишда не маъно бор экан?

Шу ергача оташараваларнинг баъзи бир умумий фойдаларини зикр қилдик. Оташаравада хусусий фойдаларнинг борлигига ҳам заррача шубҳа йўқдир. Масъалан, бир неча давлатманд одам кенгашиб, бирлашиб, оташаравага имтиёз олиб, уни яратиб, кейин ўзлари бошқарсалар, бир оз муддат ўтмай миллиўнлаб сарват эгасига айланадилар. Бинобарин, бу хусусда кўп гапирдик. Агар бизнинг бойларимиз ҳам кенгашиб катта ишларга қўл урсалар эди, дунё-дунё фойда олган бўлар эдилар, аммо (бу гапларни) «Эшитишга қулоқ қани, кўришга эътибор қани?»

Тижорат санъати. Биз юқорида айтиб ўтган уч хил санъат маҳсулотларини нақлиёт воситасида ҳар тарафга олиб бориш, олиб келиш ва одамларнинг талаблари учун керакли нарсаларни етказиб беришга *тижорат санъати* дейилади. Биз юқорида нақлиётнинг фойдаларини арз қилдик, лекин шунини ҳам муҳтарам ўқувчиларимизга айтиб ўтишимиз лозим, нақлиёт ҳамма жойда, ҳамма ҳолатларда ҳам фойда келтиравермайди, нақлиётдан билиб фойдаланмаса, албатта, зарар кўриш мумкин. Зотан, дунёдаги ҳар бир ишда ҳам шундай суниистеъмол қилинса, зарар кўрилади. Масъалан, тўйда кўп фойдалар бор, аммо биз туркистонлилар уни суниистеъмол қилишдан тўхтамас эканмиз, зарар топамиз. Намознинг ҳам фойдалари кўп, лекин риёкорлик билан ўқилган намоз зарар келтиради,

яъни гуноҳкор бўламиз. Оташарава ва кемалар ҳам шундай: савдогарлар уларга ўз мамлакатларида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни юклаб, четга чиқариб сотиб, четдан имкон қадар мол олиб келиб, ўз юртларида сотсалар нақлиётдан фойда кўрадилар. Агар бегоналар хорижий молни уларнинг мулкига келтириб сотса ва савдогарларнинг молини хорижга олиб бориб сотса, савдогарларнинг ўзи бу хусусда ўзлари ҳаракат қилмасалар, шубҳа йўқки, шу давлат ўзида бор оташаравадан фойда кўрмайди. Тижоратнинг фойдалари фақат олди-сотдидан эмас, балки бир давлатнинг хилма-хил саноатининг тараққий топиши, миллатнинг равнақу осойишталиги, унинг улуғлиги ва эътибори тижоратга боғлиқдир. Башар тоифаси тижоратга доимо эҳтиёж сезиб келган, агар бу муборак санъат бўлмаса эди, одамлар Аллоҳ неъматларининг бир қисмидан маҳрум бўлиб қолаверарди. Шу тижорат борки, мамлакатимизга Ҳинд диёридан чойлар, Русиядан шакарлар келиб туради, шу тижорат сабаб пахтамиз ва қоракўл териларимизни жаҳон бозорига чиқариб сотамиз. Тижорат ибтидоий даврлардан то ҳозиргача ҳар бир миллат орасида баланд мавқега эга бўлиб келган, лекин, хусусан, бизнинг замонга келиб янада эътибори ортиб кетди. Ҳар бир қавмнинг боқийлиги, ҳар бир давлатнинг қувват ва шавкати батамом унинг тижоратига тобеъдир. Яҳудийлар ўзларининг паришонликларига, тарқалиб кетишларига қарамай миллатларини ана шу тижорат соясида ҳимоя қилдилар, ўзларининг яриммустақил давлатлари бўлмай туриб ҳам Фарангнинг аксар ҳукуматлари уларни тан олиб, қулоч очиб кўришадилар, чунки уларнинг пуллари бор, тижоратлари ривожланган. Шу эътибордан ислом дини бизга тижорат билан шуғулланишни буюради... «Аллоҳ (денгиздаги) кемалар ўзининг амри билан жорий бўлиши ҳамда сизлар (у кемаларда) Унинг фазлу марҳаматидан (ризқу рўз) исташларингиз ва шукр қилишларингиз учун сизларга денгизни бўйсундириб қўйган зотдир»²⁵³.

Бу оят қаторида Пайғамбаримиздан ҳадислар ҳам ривоят қилинган: «Ҳалол иш қилиб, тўғрисиўз бўлган тожир қиёматда шаҳидлар билан баробар мукофот олади».

«Ҳалол иш қилувчи тожир Пайғамбарлар, сиддиқлар ва шаҳидларга ҳамроҳдирлар».

Инсоф қилинг, бу дунёда ислом динигина тижоратга

шу қадар баланд мартаба ва олий даража тайин этган. Бахтга қарши, бугун орамизда эътибори йўқ касблардан бири шу тижоратдир. Шуни ҳам яхши билиш керакки, тижоратдан фойда кўриш керак, фақат олди-сотди билан чегараланмасдан. Бугунга келиб тижоратдан яхши фойда олиш учун бир қанча илмларни билиш зарур. Одат юзасидан ёки минг йиллик ношудлигимизни ошкор қилмаслик учун тижорат билан шуғулланиш фойда келтирмайди, шунинг учун ҳам миллий тижоратимиз кундан-кунга таназзулга юз тутиб бормоқда. Мен аниқ ишонаманки, миллатимизнинг ҳаёт-мамоти савдогарларимиз қўлида. Ҳа, бундан бир неча йил муқаддам бизнинг идора тизимимиз уламолар қўлида эди, лекин улар бизга раҳбарлик қилишга ожиз қолдилар, бизни ҳалокат гирдобидан нажот соҳилига чиқариш ўрнига, улар нажот соҳилидан ҳалокат гирдобига ташладилар. Шу сабабдан хоҳу нохоҳ бу миллатга раҳнамолик қилишдек муқаддас вазифа уларнинг қўлидан чиқиб, замон тақозосига кўра бойларимиз қўлига ўтди. Биноанлайҳ, бугун бойларимиз олдида турган вазифалар ҳам улуғ бўлиб, ислом наздида уларнинг мартабалари ҳам ортди. Бас, уларга вазифаларини тушуниб, раҳбарлик қилишларига муҳтож бўлган миллатларига ёрдам кўрсатиб, раҳбарлик қилсинлар. Лекин улар ҳам ўз ишларини замон талаби ва хоҳишларига қараб тартибга солмасалар, бу вазифани адо этолмайдилар. Мен шунинг учун уч йилдан бери фарёд уриб, уларни ҳушёрликка даъват қилиб келсам-да, ҳайҳот, уларнинг ҳушёрлигини тушимдан бошқа ҳеч ерда кўрмайпман.

Турли хил санъатлар. Бу санъат соҳибларига табиблар, муҳаррирлар, муаллимлар, мирзолар, ҳукумат маъмурлари ва бошқалар кирадилар. Маълумки, юқоридаги уч хил касб ва соҳалар учун анча сармоя керак, шунинг учун у соҳаларни бир киши ишғол қила олмайди. Сармояси ҳисобли бўлган шахслар шу турли хил соҳаларга эга бўлишлари зарур, зеро ҳалолни талаб қилиш ҳар бир мусулмон учун вожибдир. Шу соҳаларнинг ҳар бирида жамият учун турли фойдалар мавжуд. Бир миллат орасида бир қанча табиб, бир қанча муаллим, бир қанча муҳаррирлик, бир талай ҳукумат маъмурлари борлигига ҳеч ким шубҳа қилмаса керак. Уларсиз бир миллатнинг боқийлиги, умуман, мавжудлиги мумкин эмас. Биноанлайҳ, Имом Ғаззолий «Иҳё-ул-улум» китобининг аввалида бу соҳаларнинг ҳар бири-

ни, ҳатто саргарошлик санъати ва дарбонликни ҳам фарзи кифоя деб ҳисоблайди. Лекин, диққатга сазовор жиҳати шуки, ҳар ким қўлдан келмайдиган касбни ташлаб, қўлидан келадиган ҳунарни қилиши керак, токи дунёю охиратда расво бўлмасин. Масъалан, баъзи бир табибларнинг мешкоблик (сув ташишлик) қилиши шу қадар бемаъно ва номуносиб; бир хил мурч сотиб ўтирганларнинг табиблигини кўриб ҳам кулгинг, ҳам нафратинг келади; бир хил мударрислар сарбозлик қилишлари қанча нолайиқ бўлса, бир нафар бесаводни мударрислиги ҳам танқиду дашномга лойиқдир.

Куръони каримда шундайлар ҳақида қуйидаги оят келган: «Билмаган ишнинг кетидан юрма, зеро кўз-қулоқларинг ва қалбинг шу ишга масъулдирлар».

Шахсий хизматларни хизматкорлар, ҳаммоллар ва бошқалар бажаришади. Юқорида таърифи келтирилган касб ва соҳаларни эгаллашга қудрати етмаганлар мумкин қадар ўз инсоний шарафларини поймол этмасдан, одамлардан нарса тамаъ қилиб гадойлик қилмасдан, бирор-бир шахсий хизмат билан шуғуллансинлар. Аммо доимо тараққиёт умидида бўлиб, мартабаларини кўтариш учун мудом ҳаракатда бўлсинлар. Бунга эса сидқу ростлик билан эришиш мумкин.

ОИЛА ВАЗИФАСИ²⁵⁴

Бу олам даражама-даража такомиллаша борган. Ҳар бир иш хоҳ яхши, хоҳ ёмон бўлсин, аста-секин ривожланиб, аста-секин таназзулга юз тутади. Бинобарин, нафсингизни ислоҳ этишга муваффақ бўлсангиз, ул вақтда *оила вазифаси* сиз учун осон кечади. Оила вазифасига оилани ташкил қилиш киради. Биз шу ерда оилани ташкил этиш ва бошқариш хусусида андак баҳс юритамиз.

Шуни билиш керакки, табиатдаги барча мавжудотда икки хил мавжудият бор: бири — шахсий мавжудият, иккинчиси, навъий мавжудиятдир. Шахсий мавжудиятнинг муддати нисбатан қисқа бўлиб, коинотда унчалик аҳамиятга эга эмас. Аммо навъий мавжудият барқарор ва муҳимдир. Масалан, Эшмат, Тошматларнинг мавжудияти неча йилдан буён йўқ ва бу махлуқларнинг бўлган-бўлмагани муҳим эмас. Аммо уларнинг навъий мавжудиятлари, инсоний ҳаётлари борки, то қиёматга қадар барқарордир

ва нисбатан коинотга муҳим таъсир ўтказиб туради. Жаноби Холиқу ҳаким бу мавжудиятларнинг ҳифзи ҳимояси учун алоҳида қонунларни тайин этган. Еб-ичиш ва ухлаш шахсий мавжудиятни сақлаб туради. Таносул ва насл бериш эса навъий мавжудиятни ҳимоя қилади. Биз бу илоҳий қонунларнинг ҳар бирига тобе бўлишга мажбурмиз. Агар билфарз уларнинг бирортасига амал қилмасак, шахсимиз ёки навъимиз, табиатимиз зарар кўради. Масъалан, фалончи еб-ичмаса ва ухламаса, шубҳасиз, андак фурсатдан сўнг ҳалок бўлади. Шунинг учун барча одамлар, ё уларнинг кўпчилиги таносул ва таваллуд қоидаларини тарк этишса, башарнинг навъий мавжудияти маҳв бўлади, яъни одам насли барҳам топади. Яна шу ҳам маълумки, роҳат ва озодликда тааллуқдорлик бўлмайди. Танҳо, бирор одамга боғланмаган киши, ҳаётнинг анча аламу ташвишларидан халос бўлган ва умрини роҳат, осудаликда ўтказиши мумкин. Лекин оилали одамларга бу бахт камроқ насиб этади. Шундан одамларнинг ихтиёри ўзида бўлганда эди, яккаликнинг роҳатини тааллуқдорлик меҳнатига алмаштирмас эдилар. Яъни ҳеч ким хотин олиш фикрини ҳаёлига ҳам яқин йўлатмасди. Шу сабабдан одам насли аста-секин йўқолиб борарди ёки бўлмасди. Яратувчи ҳазрат ҳакимнинг ҳикматлари бениҳоя, бу таҳликали йўлни одамларга фойдали қилиб боғлаб қўйган. Эркагу аёлнинг табиатига шаҳватни қўшиб, уларни бир-биридан лаззат олувчи қилган, шу лаззат учун улар бир-бирларини ихтиёр қиладилар, натижада таваллуд ва насл давом этади. Шаҳвоний қувватнинг берилиш ҳикматларидан бири ана шудир. Аммо, биз китобимизнинг аввалида арз қилган эдикки, одамлар бу қувватларини ифрот даражасигача тушириб, баъзи бир беҳаёллар бировларнинг номусини поймол қилиб ҳам юриши мумкин. Қодир Аллоҳ бу хатарнинг олдини олиш чораларини тайин қилганки, бу чора суннати сания (маъқул), яъни никоҳдир. Никоҳнинг жорий этилиши шаҳвоний қувватни боғлаб, бир маромга солиб туради... Бу хусусда Имом Бухорий жуда кўп ҳадислар ривоят қилган, уларда шундай дейилади: «Эй ёшлар, агар қудратингиз етса уйланинг. Зеро, уйланиш кўзингизни гуноҳдан сақлайди, порсолигингизга сабаб бўлади. Агар уйланишга қудратингиз етмаса, рўза тутинг, рўза тутмоқлик шаҳвоний қувватни заиф қилади ва кишини ҳаромга юришдан асрайди».

Шу муқаддимадан маълум бўладики, ҳар бир қудрати бор кишига уйланиш лозим экан, шу илоҳий қонунга ҳилоф борган киши билсинки, Аллоҳ розилиги ва башарият манфаатига қарши борибди... Мана шу тўғридаги ҳадислардан ҳам бу маълум бўлади: «Уйланинг ва фарзандлар кўринг, мен қиёматда умматимнинг кўплиги билан фахрланай».

«Аллоҳ ҳаққиқи, мен сизлардан кўра тақводор ва иймонлироқман, лекин мен рўза тутиб, намоз ўқийман, ухлайман ва уйланаман. Кимки менинг қилганларимга ҳилоф чиқса, у одам мендан эмас».

«Сизлардан баттарроғингиз уйланишга қудрати бўлиб, уйланмай юрганингиздир. Аёлдор кишининг ўқиган икки ракаат намози аёли бўлмаган кишининг етмиш ракаат ўқиган намозидан афзалдир».

«Сизлардан баттарларингиз уйланмаган кишилардир, энг паст табиатлиларингиз эса уйланмай ўлиб кетганлардир».

Чунончи, арз қилдикки, уйланишдан мақсад навъий мавжудиятни давом эттиришдан иборатдир, яъни инсон номини боқий қилдиришдир. Бироқ бунга хотин олиш ҳар кимга осон бўлгандагина эришиш мумкин. Аммо бизнинг мамлакатимизда уйланиш шу қадар қийинки, бу хайрли ишни ҳар ким ҳам орзу қилавермайди. Аввало, қизнинг отаси қизининг хуни баҳосида нақд пул талаб қилади. Шунга илова тарзида ҳеч бир муносабатсиз бир олам ҳарир, кимхоб ва шунга ўхшаш нарсалар талаб қилади. Сўнгра уйланиш орзусида бўлган эркак юзтадан ортиқ ё камроқ одам чақириб, уларга ошу нон қилишга ва келганларга тўн кийдиришга мажбур бўлади. Бу харажатлар учун камида ўн минг танга бемалол кетади. Шу сабабдан миллатимизнинг бир қисми хотин ололмай, бу дунёдан кўз юмиб кетмоқда ва наслимиз кундан-кунга камайиб бормоқда. Агар бу шум одат давом этаверса, наслимиз қолмай номимиз дунё саҳифасидан ўчиб кетади, деб кўрқаман. Ваҳоланки, бу каби муносабатсизликларни ислом дини қатъиян манъ қилади. Бу ҳақда «Жомеъ ус-сағир»да қуйидаги ҳадислар келган: «Никоҳнинг афзали унинг осонлигидадир», «Никоҳида оғирлиги кам бўлган аёлда хайру барака кўпдир».

Бизнинг орамизда илоҳий аҳкомларнинг ҳикматини тушуниб етмаган одамлар анча кўпдир. Шу боис улар хо-

тин олишни фақат махлуқий шаҳватни қондириш учун деб ўйлайдилар. Шундан фақатгина ўзининг ҳавою нафси учун ҳар кун янги хотин олиб, аввалгисини талоқ қиладилар ёки хору зор ва муҳтож қилиб ташлаб қўядилар. Бу хилдаги одамлар фақат махлуқий шаҳватларини ўйлаб иш кўрадилар, ҳеч бир нарсада одил Аллоҳ таолодан кўрқмайдилар. Ҳа, бир нечта хотинга уйланиш бизнинг шариятимизда бор, лекин шу шарт биланки, агар ҳаммаларига тенг муомала қила олса... «...Сизлар учун никоҳи ҳалол бўлган аёлларга иккита, учта, тўрттадан уйланаверинглар. Энди агар (улар орасида) адолат қила олмасликдан кўрқсангиз, бир аёлга (уйланинг)...»²⁵⁵

Ҳадисда эса қуйидагилар айтилган: «Икки хотини бўлган эркак хотинлари ўртасида адолат қилолмаса (яъни уларнинг бирига зулм ўтқизса), қиёматда яримта тана билан ҳозир бўлади».

Шуларни билганимиздан кейин яна бир нарсага диққатингизни қаратмоқчиманки, уйланмоқчи бўлган одам ўзига монанд, ҳар жиҳатдан ўзига баробар хотинга уйланиши керак. Зеро, Пайғамбаримиз айтганларки: «Хотинга тўртта нарсага қараб уйланадилар: молига, насабига, жамоли ва динига. Бас, сен диндор хотинга уйлан». Энди биз шу ҳадиси шарифдаги ҳикматларни муҳокама қиламиз.

Аввало, молига қараб уйлангин, дейилган. Эркак киши никоҳига ўзининг мол-мулкига тенг келадиган мол-мулкни аёлга уйланиши керак. Камбағал оилада ўсган қизларнинг аксари тўғри тарбия ва таълим ололмай, бутун ахлоқий фазилатлардан маҳрум қолган бўладилар. Хусусан, рўзғор тутишни билмасдан кўпгина нохушликларга сабаб бўлишлари мумкин.

Иккинчидан, насабига қараб уйланиш керак, яъни хотинининг насаби эриникидан паст бўлмаса яхши бўлади. Чунки паст тоифадаги одамларнинг ахлоқи яхши бўлмайди, ахлоқий камчиликлар ирсий йўл билан ҳам ўтар экан. Шунинг учун ота-онанинг бадахлоқлиги ва пастфитрати ирсий йўл билан қизларига ҳам ўтади. Шундай қизларга уйланган кишининг хатарлари олдинда бўлади. Эрнинг ҳаётини заҳарга айлантирадилар, оила номусини сақлашга ожизлик қиладилар, ахлоқларидаги фасодлар уларнинг фарзандларига ҳам ўтади.

Учинчи ўринда ҳусну жамол туради. Юқорида арз қил-

ганимиздек, Аллоҳ таоло эр-хотинни насл қолдириш учун жорий қилган. Бу мақсадга эрнинг хотинига майли бўлсагина эришилади. Агар хотинининг зоҳирий ҳусни жамоли бўлмаса, эркакнинг унга рағбати бўлмайди, у билан яқинлиқ қилишни ҳам хоҳламайди, бу сабабдан наслга нуқсон етади. Яна шундай бўлиши ҳам мумкинки, чор-ночор шаҳвоний рағбатини қондириш учун ҳаром йўлларга юриб, дунёю охиратини куйдиради.

Тўртинчи талаб — диндорлик. Маълумки, шахс (феъл) одамлардан болалик чоғидан турли одатни қабул қила бошлайди. Фазлу камол аҳли қўлида тарбия кўрган бола фазилат ва камолга ошно бўлади, беҳаё ва бадкирдорлар орасида ўсган гўдак эса катта бўлса, ўзи ҳам беҳаё ва бадкирдор бўлади. Шунини ҳисобга олиб бир фаранг ҳукамоси: «Бани одамнинг барча гўдақларини менинг тарбиямга берилса, ҳозирги олам шаклини ўзгартириб юборардим», — деган экан.

Тарбия фани уламолари бир овоздан айтадиларки, тарбия натижасида ҳосил бўлган одатлар инсонни тамоман одамийлик табиатидан чиқариб юбормайди. Яна шу ҳам маълумки, ҳар бир бола гўдақлигидан онасининг тарбиясига маҳқум. Бинобарин, биз дастлабки тарбияни ўз онамиздан оламиз, бу оналар башариятнинг тарбиячиларидир дегани, агар улар диндор бўлсалар, фарзандлари ҳам диндор бўлади, шунинг учун уйланмоқчи бўлган одам диндор хотинга уйланишга ҳаракат қилиши керак. Аммо шу диндор сўзини ҳамма ҳам тўғри тушунавермайди. Бу сўзнинг ҳақиқий маъноси нима? Диндорлик башариятнинг саодат мартабаларининг бири бўлиб, касбий ақлга, яъни илмга таянган бўлади. Равшанроқ айтадиган бўлсак, диндорлик Аллоҳга фармонбардорликдир. Илоҳий амрларга итоат этишнинг икки шарти бор. Аввало, коинотнинг холиқи бўлмиш Аллоҳни яхшилаб таниб олиш лозим, сўнг унинг Қуръони каримда мавжуд бўлган барча амрларини билиш керак. Шу икки шартсиз илм ҳосил бўлмайди, шундан ҳам биз диндорликнинг асоси илм дедик. Мен буларни айтишимдан нима ҳожат? Бу ҳақда Қуръони каримда тушунарли қилиб: «...Аллоҳдан кўрқиб олимларга хос» дейилган ва бу оятни Пайғамбаримиз ушбу ҳадислари билан тўлдирганлар: «Дин бу ақлдир, ақли бўлмаган одамнинг дини ҳам йўқ». Бу гаплар бир минг уч юз йил

аввал айтилган. Шундай экан, уйланишда ана шу тўртинчи шарт, яъни илмли бўлиш зарурий шартдир.

Уйланиш ниятида юрган эркакни тасаввур қилинг: у топган тўртта қизнинг бири пулдор, бири калонзода, учинчиси соҳибжамол ва сўнггиси олим ва диндор. Бу эркак учун қай бирини танлаш савоб? Яъни бу тўрт қизнинг қайси бирини никоҳига олсин? Мазкур ҳадисга биноан олим ва диндор бўлганни никоҳига олиши керак. Бошқаларидан келадиган манфаатлар гумон, тўртинчиси эса аввалдан мавжуддир. Айнан ана шу жиҳатлар айтилган ҳадисда маъносини топган.

Ҳозир эса хотинларнинг ижтимоий мавқеи ва уларга қилинадиган муошарат одоби ҳақида бир оз суҳбатлашсак. Жамиятда аёлларнинг мартабаси улғғидир. Шу аёллар бизни қатра сув ҳолимизда отамизнинг пушти камаридан олиб, тўққиз ой раҳмида кўтариб, минг хил мушкулотлардан ўтадилар. Шу аёллар бир парча ожиз гўштлигимизда бизни меҳр-муҳаббат оғушига олиб, узоқ йиллар уйқуни уйқу демай тарбия қиладилар. Бизнинг тарбиячиларимиз, табибларимиз, муаллимларимиз ҳам шу аёлларимиздир. Улғайиб вояга етганимиздан сўнг шу аёлларнинг бири бизга йўлдош бўлиб, шодлигу ғамимизга шерик бўлади, рўзгоримизни бошқаради, турмушимиз юкини енгиллатади, бизни минг хил ҳаромдан тўсади; хуллас, ҳаётимизнинг мушфиқ мудир, ахлоқимизнинг муҳофазаси бу аёллар, чунки биз отамиз сулбидан жудо бўлиб, яралиб, то умримизнинг сўнгги дақиқаларигача аёлларнинг ҳиммати ва ёрдамига муҳтожмиз.

Ҳаётнинг муқаррар қонунлари жумласига ҳар бир вазифанинг ҳаққи, ҳар бир хизматнинг мукофоти бўлиши шартлиги киради. Яъни ҳар кимнинг менга нисбатан вазифаси бўлса, менинг зиммамда у учун ҳақ ҳам бўлиши лозим. Ойдинроқ қилиб тушунтирсам, ҳар ким менга хизмат қилиб, фойда келтирса, ажр ва мукофотини ҳам талаб қилади. Бу қонун бенуқсон, комил қонун бўлиб, илоҳий адолатта мувофиқдир. Унга хилоф бориш зулм билан баробар бўлади. Бас, шубҳа қолмадики, бизга саноқсиз хизмат кўрсатиб фойда келтирган аёлларга биз ҳам мукофотларини беришимиз керак, ҳурматларини қилиб, уларни хушнуд қилишимиз шарт. Чунончи, бизга бу Ҳазрат вожиб таоло томонидан Қуръони каримда амр қилинган:

«...Ва яхши амалларда улар (аёллар) учун зиммаларидаги эрлари олдидаги бурчлари баробарида ҳуқуқлари ҳам бор»²⁵⁶.

«Эркаклар хотинлари устида раҳбардирлар»²⁵⁷.

Биргина шу оятнинг аҳамияти шунчалик каттаки, унинг тафсири бир китобга сифмайди. Фаранг уламолари ва ҳукамолари юзлаб китоблар ёзиб, эру хотин ҳуқуқлари хусусида шу оятдан ҳам қатъийроқ бирор-бир қонун ўйлаб топганлари йўқ. Ҳа, хотинлар барча ҳуқуқ ва вазифаларда бизлар билан баробардирлар. Сиз агар: «Ёзган шу оятингдан раёсат ҳаққи эркакларга берилган экан, қандай қилиб аёллар биз билан барча ҳуқуқда баробар бўларкан?» – дерсиз. Гарчи раёсат ва сардорликнинг номи улуг бўлса ҳам, лекин ҳақиқатда меҳнат ва машаққатдан ўзга нарса эмас. Бир жамоатнинг раиси ва сардори ўша жамоатнинг хизматкори деган гапдир. Қўй чўпон учун эмас, балки чўпон қўйнинг хизматидадир. Бир жамоатнинг раиси Аллоҳ тарафидан ўзига тобеъларни саодат йўлига бошлаш учун бу йўлда уларнинг бошига тушадиган турли қийинчиликларнинг барини ўз зиммасига олишга маъмур этилган. Раис Аллоҳ тарафидан унга тобеъларнинг осойишта ва тинчлигини таъминлашга маҳкум этилган. У тобеъларига етadиган ҳар бир зарарнинг олдини олиш учун ҳаракат қилишга ҳам шаръан, ҳам ақлан мажбурдир. Бир жамоатнинг бошига тушадиган ҳар бир кулфат, балолар учун раис ҳам одамлар олдида, ҳам Аллоҳ олдида масъул бўлиб, ҳисобот беради. Одамиятнинг латиф қисми бўлмиш аёллар, албатта, бу қадар қийинчиликларга тоқат қилолмас эдилар. Шуларни эътиборга олган ҳолда Аллоҳ раёсат ҳаққини эркакларга берган. Агар диққат қилсак, аслида бу аёлларга кўрсатилган буюк меҳрибонликдир, уларнинг баланд даражаларига далилдир. Энди ўзимизга савол берсак: биз аёлларимизга илоҳий амрларга мувофиқ муомала қиламизми?

Ҳайҳот... Бизнинг аёлларимизга қилаётган муомаламиз ислом таълимотига бутунлай зиддир. Одамлар ўз ҳайвонларига раво кўрмаган жабру зулмни биз аёлларимизга қиламиз. Ер юзида энг беқадр махлуқлар бизнинг мамлакатимиздаги аёллардир. Бу латиф хилқатлар елкаларидаги шунча хизматларига қарамасдан, таҳқиру дашном ва калтак зарби остида қолганлар. Бизнинг мулкимизда «хо-

тин» деган сўз турли зулму ситамга ва бемурувватликка лойиқ бўлиб қолган. Биз бу латиф жинсни, башариятнинг муборак бир қисмини дунёдаги барча фасодларнинг сабаби, жаҳаннам ўтини деб ҳисоблаймиз.

Диққат қилинг-а, Исо Масиҳнинг эшагини²⁵⁸, асҳоби Каҳфнинг итини²⁵⁹ ва Солиҳ Пайғамбарнинг туясини²⁶⁰ жаннатий деб ҳисоблаган ҳолда хотинимиз бечорани жаҳаннам оташи деб санаймиз. Яъни оналаримиз бўлмиш аёллар гуруҳини тўрт оёқлилардан ҳам пастроқ кўрамыз. Соддалик ва хабарсизликни кўрингки, шу феъл-атворимизни шариатга мувофиқ деб ўйлаймиз. Афсус... минг марта афсус, мубин ислом дини бу хилдаги зулм ва бедодликдан пок ва холидир. Ислом дини эркагу аёлни барча ҳуқуқ ва вазифаларда баробар қилди, фақат риёсат хизматини эркакларга қолдирди, яъни эркакларни аёлларга посбон қилди. Ислом дини бизни доимо бундай ношойиста хатти-ҳаракатлардан манъ қилади. Юқорида мисол келтирилган оят ва ҳадислар шу муддаомизнинг исботи бўлса, лекин инкор этувчиларга бирон-бир ўрин қолмаслиги учун яна бир нечта илоҳий амрларни зикр қиламиз: «Агар аёлларингизга чиройли муомала қилсангиз ва Аллоҳдан кўрқсангиз (ўзингизга яхшидир). Зеро, Аллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардор бўлган Зотдир»²⁶¹.

Ушбу оятни қуйидаги ҳадислар билан тўлдирамиз: «Худованди таборак ва таоло сизларга аёлларга яхши муомалада бўлинг, деб амр қилади, зеро, улар оналарингиз, қизларингиз ва холаларингиздир».

«Сизлардан яхшироғингиз аёлларингизга яхши муомалада бўлганингиздир».

«Сизларнинг яхшироғингиз аҳли аёлига яхши муомалада бўлганлардир. Менинг аҳли аёлимга қиладиган муомалам сизнинг аҳли аёлингизга қиладиган муомалангиздан кўра яхшироқдир. Аҳли аёлига яхши муомалада бўладиганлар мурувватли ва жавонмард инсонлардир, уларга ёмон муомалада бўлганлар эса пасттабиат ва нокасидрлар».

Аёллар ҳаққига ислом динида ворид бўлган олий ҳукмлар ана шулардир. Энди ҳам бирор сўз денг-чи! Энди ҳам аёлларни жаҳаннам ўтини дейсизми? Энди ҳам аёлларни махлуқдан баттар санайсизми? Энди ҳам аёлларимиз дашному калтакка лойиқми? Мен шунча гапдан кейин сизларнинг фикрингиз ўзгаришини ва зулмни тарк

этишингизни орзу қиламан. Зеро, мен аниқ биламанки, сизлар ўзингизни жону дилингиз билан ислом фармонларига бўйсунувчи, деб биласиз. Лекин бугунгача аёллар хусусида диний ҳукмларни билмасдингиз ва уларга нисбатан ношойишта ҳаракатларни жоиз деб билдингиз. Ҳозир бу масъала хусусида билиб олганингиздан сўнг, шубҳа йўқки, Қуръони каримга хилоф бўлган ҳар бир ишни дарҳол тарк қилсангиз керак. Зотан, агар шу умидворлик бўлмаганда эди, мен бир қисм умримни ушбу рисола ни ёзишга сарф қилмаган бўлар эдим.

АВЛОД ТАРБИЯСИ

Авлод тарбияси оиладаги вазифалардан биридир. Бу масъала ҳаёт биносининг пойдевори бўлганлиги сабабли ниҳоятда муҳим ва анча мушкулдир. Бу баҳсни уддасидан чиқиб юритишга менинг қаламим ожизлик қилади. Мен ҳатто бу баҳсни бошлашга жасорат ҳам кўрсатолмаган бўлар эдим, лекин не қилайки, жим ўтирадиган замон эмас. ...Маъхуд²⁶² қаландар каби мен ҳам «дам ганимат» деб билганимча ёзмоқчиман, бу масъалани яхшироқ билганлар ёзганларимни атрофлича ислоҳ қилишар, деб ўйлайман.

Ҳаётнинг умумий жадалгоҳида инсоннинг ўрни буюк. Ҳар бир одам улғайгач, бахт-саодатини таъминлаш учун бу жадалгоҳга кириб курашишга мажбур. Бу кураш майдонида ўзида уч нарсани мужассамлаштирган инсонгина голибликка эришиши мумкин. Бу уч нарса: тансиҳатлик, соғлом фикр ва яхши ахлоқдан иборат. Шу уч нарсанинг биттасидан ҳам маҳрум бўлган одам бу курашда мағлуб бўлиб чиқиши муқаррар. Бошқа ибора билан айтганда, бахт-саодат жисмонан соғлом, солим фикрли ва чиройли хулқли инсонга насиб этади, шу жиҳатларга эга бўлган кишилар турли хил бадбахтликларни муносиб кутиб олдилар. Бас, фарзандининг бахтсиз бўлишини истамаган ҳар бир ота уни мустақил ҳаётга қўйиб юборишдан олдин шу мазкур учта аслаҳа билан қуроллантириб қўйиши керак. Тарбиянинг маҳсули ҳам шундай, яъни одамни тарбия қилиш уни жисмонан, фикран ва хулқан камолга етказиб, саодатга эришишга қобил қилишдан иборат. Гарчи ҳар бир инсон бешиқдан то қабргача тарбия олиш қобилиятига эга бўлса-да, лекин уни болаликдан тарбиялаш таъсирлироқ ва жуда муҳимдир. Шунда ҳар бир маданий

тоифа гўдакларни тарбияси хусусида жиддий бош қотириб, сарфи ҳиммат қиладилар. Улар истиқболларининг саодатли ёки фалоқатли бўлишини ёш авлод тарбиясига боғлиқ ҳолда кўрадилар. Улар бир қавмнинг тарбиясига етган озгина нуқсон бориб-бориб катта зарарга сабаб бўлади, деб аниқ ишонадилар.

Чунончи, юқорида арз қилганимиздек тарбия уч қисмдан иборат: 1) бадан тарбияси; 2) фикр тарбияси; 3) ахлоқ тарбияси.

БАДАН ТАРБИЯСИ

Бадан тарбия – баданни соғлом ва кучли ҳамда аъзоларни мукаммал даражага етказишдан иборат, бусиз бахт-саодатга эришиб бўлмайди. Одамзод бутун умри давомида сиҳат ва қувватга муҳтож бўлмаслиги амри маҳолдир.

Ҳаммолдан тортиб ҳукмдоргача тасаввур қилинг, агар уларнинг куч-қувватларига ёки бирор аъзоларига халал етса, қўллари ишга бормай бошқаларга муҳтож бўлиб қоладилар. Бас, фарзандимиз оламга келиши билан уларнинг бадан тарбияси учун ҳиммат камаримизни боғлашимиз зарур.

Болаларнинг бадан тарбияси, энг аввало, оналарнинг вазифасига киради. Ҳатто фарзанднинг ота пушти камаридан онасининг раҳмига ўтган ибтидоий давридан бошлаб она фарзандининг соғлигини муҳофаза қилиши лозим. Зеро, бола тўққиз ой онанинг қорнида тарбия топади, бинобарин, онага теккан ҳар хил беморликларга у ҳам ҳиссаманд бўлади. Биноанлайх, оналар ҳомиладорлик вақтларида турли ишларда ва еб-ичишда парҳез қилишлари зарур. Ҳомила дунёга келгач, гўдак парвариши уларнинг сутлари орқали бўлади, шунинг учун улар соғлиқларини авайлаб, турли касалликлардан узоқда бўлиб юрсинларки, токи ўша касалликларнинг уруғи сут орқали маъсум гўдакларига ўтиб, уларнинг соғлиғига ҳам хатар солмасин, акс ҳолда оналарнинг эҳтиётсизлиги туфайли гўдак баъзан нобуд бўлиб, унинг қони онанинг бўйнига тушади. Гўдакнинг овқатланишига ҳам жуда эътибор бериш керак. Ҳар бир жонзот умрининг давомийлиги емишига боғлиқ. Ҳар бир жонзотнинг гуркираб ўсишига олаётган таоми ҳам сабаб. Шунинг учун оналар гўдакларига тез ҳазм бўлувчи мазали таомларни бериб, муайян бир вақтларда ов-

қатлантиришлари зарур. Овқатланишда интизом ва вақт бўлмаса, одамни меъда касалликларига ва турли касалликларга олиб келади. Бола йиғламаслиги учун қўлига бир парча ҳолва ёки бир бурда нон бериб қўйишлик унинг овқатланиш низомини бузади ва турфа касалликларга сабаб бўлади.

Ҳаёт учун, аввало, ҳаво зарурдир, беш-олти соат таом емай ўтириш осон, лекин ҳавосиз бир дақиқа ҳам яшаб бўлмайди. Болаларнинг ўтириб-туриш жойларида ҳаво мусаффо, турли ҳидлардан тоза бўлиши зарур. Шундан Фаранг ва Русия ҳукумати болалар учун чорбоғлар, баҳаво майдонлар барпо қилганлар. Бундан ташқари, болалар ўқийдиган мактабларда ўйин ва танаффус учун фараҳбахш боғлар яратилган. Ҳаракат ҳамма учун, айниқса, болалар учун жуда зарурдир. Маълумки, болалар тез суръатда катта бўладилар. Ҳаракат ана шу ривожланишни осонлаштиради, шунинг учун болаларни ўйинга машғул қилиш фойдалидир. Ўйин уларга зарар етказмайди, балки бир жойда ўтиришнинг зарари кўп тегади. Ўйиндан болани манъ қилиш уларни ҳаракатдан қолдириб, ўсишига халал бериб, заиф, нимжон қилиб қўяди. Ота-оналар фарзандларини доим ўйинга тарғиб қилиб, бир жойда ўтиришдан манъ қилишлари керак. Аммо уларнинг ўйинлари одоб ва ахлоққа зид ўйинлар бўлмаслиги шарт. Жадид мактабларида болалар учун илмий йўналтирилган ўйинлар жорий қилинган. Болаларни доим ўйиндан манъ қилиб, калтак зарбида қолдиришнинг зараридан боланинг жисман ривожланиши сусаяди.

Шулар қаторида тозалик ҳам саломатлик учун муҳим шартларнинг биридир. Биз юқорида тозаликнинг қанчалик зарурлигини тоқат қадар арз қилган эдик, бу ерда эса муҳтарам ўқувчиларимизга бир қадар айтиб ўтмоқчимизки, тозалик катталар учун қай даражада шарт бўлса, ёш болалар учун эса ўн баробар кўпроқ зарурдир. Бу зарурият икки тарафлама: аввало, болалар катталарга нисбатан касалга тез чалинувчан бўладилар, уларга ёпишган ҳар бир ифлослик катталарга етган ифлосликдан кўра ўн баробар хатарлидир. Иккинчидан, боланинг гўдаклигидан тозалигига эътибор берилса, уларни ифлосликдан ҳазар қилишга ўргатилса, бориб-бориб тозалик уларнинг кундалик одатига айланиб қолади. Аксинча, агар болаликларида

ифлосликка ўргансалар, катта бўлганларидан кейин ҳам бу ҳол авж олиб, одамларнинг нафратига сабаб бўлади. Бас, ота-оналар, муаллимлар болаларнинг юз-қўлини доим совунлаб ювиб, ҳар таҳоратда тишларини мисвок қилдириб, кийимларини тез-тез алмаштириб туришлари лозим, улар мумкин қадар чивин ва пашшасиз уйларда яшашлари керак. Зеро, биз ҳифзу сиҳат бобида арз қилган эдикки, чивину пашша ва бошқа ҳашаротлар касал ташувчи воситалар бўлиб ҳисобланади.

Биз тарафдори бўлган жадид мактабларида бунинг учун бизни кофир ҳисоблайдилар, ўқувчиларнинг саломатлиги ва роҳатини шу тариқа муҳофаза қиладилар. Энди бизнинг эски услубдаги мактабларимизда шу шароитлар мавжудми? Бизнинг бечора маъсум гўдакларимиз офтоб тушмайдиган қоронғу, бадҳаво, сассиқ хоналарда махлуқлар каби тиқилиб олиб, хас-ҳашак устида ўтириб, саккиз-тўққиз соат давомида дарс ўқийдилар, бунинг устига ҳар куни бир жоҳил муаллимнинг қўлидан мушт, калтак еб, гоҳ бошлар ёрилади, гоҳ оёқлари қонаб, мажруҳ бўлиб, ранглари кўкариб, саккиз йилни шу зайлда ўтказадилар. Шунинг учун мактабни қамоқдан озод бўлган маҳбус каби бемор, суст, беғайрат ва ифлосликларича битирадилар.

Ана шулар сабабли бизнинг миллатимиз ҳаммадан орқада қолгандир.

ФИКР ТАРБИЯСИ

Фикр тарбияси одамнинг ақлини камолга етказиш ва бахт-саодатга етишиши учун қобилиятли қилиб тарбиялашдир. Одам ақли тўғри ва яхши муҳокама эта олсагина камолга етган ҳисобланади. Муҳокаманинг ўзи нима? Муҳокама маълум ҳукмлардан мажҳул ҳукмларни ажрата билишдир.

Масъалан, «ватанга хизмат қилиш вожиб» деган ҳукм мажҳулдир (яъни, мавҳум). Бу ҳукмнинг маълум бўлишлиги учун иккита маълум ҳукмлар бўлиши керак, мисол учун «ватан бизнинг валинеъматимиз», «валинеъматга хизмат қилиш вожиб», «шундай экан, ватанга хизмат вожибдир».

Яна бошқа бир мисол келтирамиз: «Башарият орасида меҳр ва муҳаббат даркордир». Бу ҳукм мавҳум ҳукм бўлиб, уни ойдинлаштириш учун иккита маълум ҳукмлар бўлиши шарт. Улар қуйидагилар бўлиши мумкин: «Одамлар

бир-бирларига биродарлар ёки қон-қариндошлар». «Қариндошлар орасида муҳаббат ва меҳр бўлиши керак». «Шундай экан, одамлар орасида ҳам меҳр-муҳаббат бўлиши шарт». Шу икки мисолдан маълум бўладики, ҳар муҳокама уч ҳукмдан: иккита маълум, уларнинг хулосаси эса мавҳум ҳукмлардан ҳосил бўлади. Баҳсимизнинг бошида ақлнинг комиллиги тўғри мулоҳаза юритиш, деб айтдик. Тўғри муҳокама юритиш учун киши уч нарсани билиши шарт: 1) исбот; 2) истиқомат; 3) суръат. *Исбот* бу маълум ҳукмларнинг рост ва тўғри бўлишлиги; *истиқомат* маълум ҳукмларнинг мажҳул ҳукмларга мантиқан тўғри ва изчил кўчиши; суръат эса — тўғри ва маълум ҳукмларнинг бетўхтов, батартиб ва тезлик билан мажҳул ҳукмларга кўчишига айтилади. Кимда шу ҳукмларнинг биттаси бўлмаса, ё умуман, муҳокама қилолмайди ёки ғалат, яъни ноқис муҳокама қилади. Бинобарин, у одам умри давомида қайси бир ишга қўл урмасин, доим ёки кўпинча, ноқулай вазиятларга тушиб қолади. Фикрий тарбия хусусида ана шу учта жиҳатни эътибордан четга чиқармаслик зарур.

Аввало, болаларга фикрлашда исбот бўлишини ўргатинг, яъни уларга доим тўғри, рост маълумотлар беринг ва хотираларида беасос, ботил фикрларнинг жой олишига йўл қўйманг, акс ҳолда улғайганларидан кейин ҳам ана шу беасос фикрларга тартиб бериб нотўғри муҳокама қиладилар, натижада хато йўлларга кириб қолиб зарар кўрадилар.

Ота-оналаримиз ва муаллимларимиз бизга гўдаклигимиздан Кўҳиқоф париларининг ҳужумидан сўзлаб, калламизни пуч, бемаъно хаёлларга тўлдириб келадилар. Шунинг учун биз улғайганимизда мушук юрса ҳам, бирон-бир садо чиқса ҳам ваҳимага тушиб, шу ваҳима, кўрқувдан касал бўламиз.

Иккинчидан, болаларга фикрлашда истиқомат қилишни ўргатинг, яъни маълум фикрларни мажҳул фикрларга тўғри ўтказсинлар, маълум фикрлар асосида хулоса қилаётганларида нотўғри хулосага келмасинлар. Бунинг учун болаларни муҳокама қилишга ўргатинг, ёмоннинг ёмонлигини, яхшининг яхшилигини муҳокама қилиб, исботлаб уларга тушунтиринг, уларнинг кўр-кўрона тақлид қилмасликларига доим эътибор беринг. Маданий халқлар мактабларида болаларга ҳисоб илми, тарих, ашёлар дарси, жуғрофия ва бошқа дарслардан таълим беришларининг

боиси шу икки мақсад (яъни, фикрлашда исбот ва истиқоматни ўргатиш) учундир. Бахтга қарши, бизнинг мактабларимизда бу илмларнинг ҳеч бири ўқитилмайди. Илова учун биз гўдақларимизни муҳокамадан маҳрум қилдириб, барча ишни мушту калтак зарби остида қолдирамиз. Масъалан, болага дарсингни қил, тирноғингни ол, қимор ўйнама, намозингни қолдирма, деб айтамиз. Лекин қай тарзда? Менинг айтганларимни бажармасанг, калтак ейсан, деймиз. Бу буйруғимиз худди кўрга «ҳассангни ташлаб, шу йўлга тушиб кетавер, агар йўлда тошга урилиб йиқилсанг, ўлдирамиз», — дейиш билан баробар-ку.

Сиз ўзингиз, аввало, мулоҳаза қилинг: бола намоз ўқимасликни, дарс тайёрламаслик ва тирноқ олмасликнинг зарарини билмаса, қандай қилиб айтганларингизни самимий қабул қилсин. Ҳа, болалигида калтакдан кўрқиб амал қилади, аммо улғайиб калтак зарби хотирасидан буткул чиқиб кетгач, ўзи хоҳлаганча иш кўради, сиз қил деганни қилмай, қилма деганингизни қила бошлайди. Мана шу жабру зулмингизнинг «фойдаси» бўлади. Аммо сиз намоз ўқимаслик, қимор ўйнаш, дарс тайёрламаслик, тирноқ олмасликларнинг зарарини, ёмонлигини ширин тил билан тунтирсангиз ва уни яхши ишларга рағбатлантириб, ёмон ишлардан нафратлантира олсангиз, айтганларингизни ўзи хоҳлаб бажаради ҳам дийдорингиздан безор бўлмайди.

Мана қаранг, бу хусусда ҳазрат Расул алайҳиссалом нима деганлар: «Аҳком таълимини осонлаштирингиз, таълимни мушкуллаштирмаган ҳолда башорат беринг (яъни ўргатаётган ҳар бир нарсанинг моддий ва маънавий томонларини тушунтиринг), одамларни илм олишдан бездирманг». «Аллоҳ мени ўзимнинг ва бошқаларнинг ҳам ишларини қийинлаштириш учун эмас, балки осон таълим беришим учун юборгандир».

Учинчидан, муҳокамадан суръатни ўрганиш даркор. Бу мақсад бирон-бир ортиқча ишни талаб қилмайди, бола агар фикрлашда исбот ва истиқомат қилишни билса, суръат ўз-ўзидан ҳосил бўлади.

АХЛОҚ ТАРБИЯСИ

Ахлоқ тарбияси инсонни комил, чиройли ахлоқ эгаси, жамиятга фойдаси тегадиган аъзо қилиб шакллантиришдан иборат.

Болаларга ахлоқий тарбия беришдан аввал уларнинг жисмоний ва фикрий тарбияларига эътибор бериб, сўнг ахлоқ қоидаларини тушунтириб, яхши амалларга одатлантириб, ёмон амаллардан қайтариб туринг. Бу хусусда Шайх Саъдийнинг маслағи²⁶³ дан яхшироқ маслак йўқ, яъни ахлоқ қоидалари жажжи ҳикоячаларда баён этилган. Шу ҳикоячаларни болаларга ўқиб бериб, биргаликда улар билан муҳокама қилинг, яхшининг фойдаси ва ёмоннинг зарарини хотираларига қуйиб боринг. Аммо ахлоқ тарбияси учун бунинг ўзи кифоя қилмайди, бунда бир муҳим шарт мавжудки, энг аввало, ўша шартга қатъий риоя қилиш керак, акс ҳолда, ҳар қандай сайъ-ҳаракат зое кетади. Болалар ахлоқий тарбияни муҳитдан (яъни, атрофдан) оладилар, бошқача қилиб айтганда, болалар сувга ўхшайдилар, сув идишнинг шаклини олгандек, болалар ҳам муҳитнинг одоб-ахлоқини қабул қиладилар. Яъни, уйда ота-оналаридан, мактабда синфдош ва муаллимларидан, кўчада ўртоқларидан кўрган одат ва ахлоқларни тезда ўзлаштириб, шу ахлоқ билан юрадилар. Болалар уйда ота-оналаридан, мактабда ўқитувчиларидан ахлоққа хилоф бўлган одат ва ишларни кўрмасликлари ахлоқий тарбия ҳисобланади. Мактаб ўқитувчилари, энг аввало, ўзлари чиройли ахлоқ соҳиблари бўлишлари шарт ва бадахлоқ болаларни мактабга қўймасликлари керак, токи уларнинг фасоди бошқаларга юқмасин. Шу ўринда уйимиздаги аҳволдан қатъи назар, мактабларимиздаги аҳволга назар ташласак, уларда шу муҳим қоидаларга риоя қилинадими? Шармандаларча жавоб берамизки, йўқ!

Маданий халқлар фарзандларининг ахлоқий тарбиясига катта аҳамият берадилар. Бузуқ ахлоқ эгаларини муаллимлик у ёқда турсин, ҳатто мактаб остонасидан ичкарига ўтказишмайди, қоровулликка ҳам қабул қилишмайди, болаларнинг ахлоқига зид китобларни ҳам киритишмайди. Аммо биз бечоралар-чи, бу тарбиявий парҳезнинг ҳаммасидан маҳруммиз, болаларимизнинг тарбиячи ва муаллимлари ахлоқсиздирлар, болаларимизга ўқийдиган китобларимиз бадахлоқ, уларнинг маънавий ҳаётини куйдирувчи заҳардир. Шуниси ажабланарлики, фарзандларининг ахлоқсиз бўлишини хоҳламаган ота-оналар хурсандлик билан ўз маъсум гўдақларини зикри шароб ва ишқий ҳикояларга тўла ахлоқсиз китобларни ўқитадиган мактаб-

ларга олиб бориб, уларнинг келажагини куйдирадилар. Шу ерда ўзимнинг бошимдан ўтган бир воқеани айтиб берсам.

Бола эдим, бир куни мактабдан уйга қайтиб келаётсам, кўчада бир эркак девоналарга ўхшаб оғзидан кўпиги келиб, афт-башарасига қон сапчиб, юришга мадори келмай турибди. Раиснинг иккита мулозими келиб, уни қўлтигидан ушлаб судраб олиб кетишди, орқасидан бир тўда одам эргашиб кетди. Бу одамга нима қилган, деб сўрасам, у шароб ичиб маст бўлган, уни муҳтасибга жазосини бериш учун олиб кетишяпти, деб жавоб беришди. Уйга келиб шу воқеани дадамга айтиб берувдим, дадам: «нега сен мастнинг кетидан эргашиб юрибсан» деб узун калтак билан таъзимни берди. Шундан бир ҳафта ўтгач, мактабдан келдим, дадам «кел-чи, мактабдан домлангдан ўрганганингни ўқиб бер» — деб сўраб қолди. Китобни варақлаб ўша куни ўтган ғазалимизни очиб ўқиб бердим:

Гул бе рухи ёр хуш набошад,

Бе бода баҳор хуш набошад.

(Гул ёрнинг жамолисиз хуш бўлмас,

Баҳор эса бодасиз хуш бўлмас.)

Бу сафар дадам мени мақтадилар. Ҳанузгача ҳайратланаманки, мен ўқиган дарс дадамга айтиб берган воқеадан минг марта баттар эди-ку. Зеро, бу ғазал нафақат шаробхўрликдан сабоқ эди, балки унда ошиқ ва маъшуқликка ҳам даъват бор эди. Бас, дадамнинг мен айтиб берган воқеадан ранжиб, ўқиб берган шеъримдан хурсанд бўлишининг сабаби нима эди?

Мана, мактабларимизнинг аҳволи, мана, болаларимизга берадиган тарбиямиз, яна биз уларнинг солиҳ бўлишларини хоҳлаймиз. Ҳайҳот! То мактаб шу аҳволда бўлар экан, то дарс шунақа давом этаркан, болаларимиз дарддан халос бўлолмайдилар! Аммо сиз: «сен таърифлаган бу китоблар ва ғазалларнинг ҳар бири бир тасаввуфий маънони беради», — деб айтишингиз мумкин. Масъалан, шаробдан мурод — илоҳий ишқ, маъшуқа дегани — ҳазрати Вожибут-таолодир. Жавобим шуки, бу пинҳоний маъноларни болалар у ёқда турсин, ҳатто муаллимлар ҳам тушунмайди. Улар бу ғазаллардан фақат шаробхўрлик ва маъшуқабозликни тушунишади ва ахлоқлари бузилади, вассалом.

ТУРЛИ ВАЗИФАЛАР

Ҳеч шубҳа йўқки, одамлар қайси дин, қайси мазҳаб, қайси қавм, қайси миллатда бўлмасинлар, бир отанинг фарзандлари, бир жинснинг авлодлари, бошқача қилиб айтсак, бир-бирларига биродардирлар! Шундай экан, бир-бирларига шарт қўймай, муҳаббатли ва шафқатли бўлишлари керак. Яъни ўрталарида «умумий биродарлик»ни барпо этишлари керак.

Башариятнинг дунёвий саодати умумий биродарлик бўлмаса камол топмайди. Лекин одамлар минг йиллардан то ҳозиргача гоҳо махлуқий эҳтирослар тақозосида, гоҳо нотўғри, ёмон муҳокамалар сабабли жамиятдаги алоқаларни, умумий биродарликни вайрон қилиб, биродарларининг қонини дарё-дарё қилиб оқизадилар, уйларининг кулини кўкка совурадилар. Ҳанузгача пушаймон бўлмай, бир-бирларини батамом қириб битириш учун ҳар куни турли хил янги-янги қуроллар ишлаб чиқиб, башариятни таҳликага солмоқдалар. Неча минг йиллардан буён давом этиб келаётган бу биродаркушликнинг сабаби иккита: 1) ҳирс; 2) нотўғри, хато муҳокамалар.

Ибтидоий даврдан то ҳозиргача бўлаётган жанглар ё бирор-бир мамлакатга эга бўлиш, яъни босқинчилик, ё диний ихтилофлар сабабли кечмоқда. Бир халқнинг юртига эга чиқиш мақсадида жанг қилиш ва милйўнлаб жонларнинг қонини тўкиш ҳирсдан бошқа нарса эмас. Аммо диний ихтилофлар сабабли жанг қилиш хато муҳокамаларнинг оқибатидир. Зеро, маълумки, дин инсонларнинг саодатини таъмин этиш учун буюрилган, агар одамлар тақдир лажомини ўз иродаларидан ташқарига ташлаб, ақлу илм юзасидан тафаккур қилиб муҳокама қилсалар, энг фойдали динни танлаб қабул қилган ва биродаркушликни тўхтатган бўлардилар.

Шу ҳам маълум ва муқаррарки, ҳирс ва хато муҳокама одамзотнинг нуқсонларидир. Бани башар то ҳирсга ва тақлидга мубтало эканлар, ўртада умумий биродарликни пайдо қилолмайдилар. Аммо ҳақиқий камолга етишиб, ҳақни ботилдан, фойдани зарардан фарқлай олсалар, ҳирс ва тақлид асоратидан халос бўлолсалар, у вақтда ўрталарида умумий биродарликни барпо эта оладилар. Зеро, дунёвий саодатнинг сўнгги нуқтаси ҳам умумий саодатдир.

Кўп замонлардан буён самовий динлар ҳам баъзан

мутафаккирлар ва замона оқиллари одамларни умумий биродарликка тарғиб қилиб келмоқдалар, лекин инсоният бу савоб таклифга илтифот назарини ташлагани йўқ. Динларнинг комили бўлмиш мубин ислом дини ҳам жиддийлик билан «ҳақиқий биродарликка» даъват қилиб келмоқда. Ҳатто ҳеч бир замонда ҳеч қайси дин, ҳеч бир мутафаккир «умумий биродарликка» ислом динидан кўра яхшироқ даъват қилолмаган. Зеро, бошқа динлар ва замон уламолари умумий биродарликни мавҳум ва мубҳам назарияларда мадҳу сано қилдилар-у, бироқ ҳеч бирлари бу мақсадга эришиш учун муайян йўл кўрсата олмадилар. Аксинча, ислом дини бу буюк матлаб йўлини тўғри ва яхши қилиб очиб, кўрсатиб берди, агар тамоми одамзот шу тўғри йўлга дохил бўлса, муҳаққаққи, башарият умумий саодатга нойил бўлар эди.

Ислом дини умумий биродарликни барпо қилиш учун қандай йўл кўрсатган экан? Умумий биродарлик инсон камолотининг натижаси бўлганлиги учун тадрижий қонунга, яъни аста-секин, даражама-даража ривожланишга бўйсунди. Халқлар ўртасида умумий биродарликни бирданига ташкил қилмоқчи бўлган одам хато қилади ва ҳаракати беҳуда кетади. Бу саодат биносини бирданига қуриб бўлмайди. Шунинг учун ислом дини белгилаган йўл башариятни тадрижан (яъни, даражама-даража) умумий биродарликка нойил қилади. Ислом дини ҳар бир одамдан комил иймон ва яхши амалларни талаб қилади. «Албатта, иймон келтириб яхши амаллар қилган зотлар учун Раҳмон дўстликни барқарор қилур»²⁶⁴.

Одамлар комил иймонга эришиб, солиҳ амаллар қилиб юрсалар, Ҳақ таоло ушбу оятга биноан, уларнинг дилига бир умумий муҳаббатни, меҳрни соладики, бу эса умумий биродарликка замин бўлади. Комил иймон ва яхши амалларингиз орқасидан умумий биродарликка замин ҳосил бўлгач, хатти-ҳаракатларимизнинг йўналиши тайин бўлади, биз шу йўналишдан четга чиқмасак, шубҳасиз, башариятни умумий саодатга етказамиз. Ушбу мақсад учун ислом дини тайин этган йўл қуйидаги фармонлардан маълум бўлади. Аввало, ўз нафсингизни дўст тутиб, ҳимоя қилинг дейилади... «Ўзингизни ўзингиз таҳликага солманг»²⁶⁵, — дейилган Қуръони каримда. Сўнгра ота-онангизга муҳаббатли бўлингиз, уларни ранжитмангиз, дейилган.

«Парвардигорингиз ёлғиз Унинг Ўзига ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишларингизни амр этди. Агар уларнинг (ота-онангизнинг) бирови ёки ҳар иккиси сенинг қўл остингда кексалик ёшига етсалар, уларга қараб «уф» тортма ва уларнинг (сўзларини) қайтарма! Уларга доимо яхши сўз айт»²⁶⁶.

«Биз инсонни ота-онасига яхшилик қилишга буюрдик»²⁶⁷.

Ундан кейин хотинларга яхшилик қилишни, уларга бе-сабаб зулм ва мурувватсизлик кўрсатмаслик буюрилган. Мен бу ҳақда ўтган бобларда қайта-қайта мисоллар келтирган бўлсам ҳам, бу жойда ҳам гап узилиб қолмаслиги учун қуйидаги икки оятни келтираман: «... Агар аёлларингизга чиройли муомала қилсангиз ва Аллоҳдан кўрқсангиз (ўзингизга яхшидир)²⁶⁸.

«У Зот сизлар ҳамдам бўлишингиз учун ўзларингиздан жуфтлар яратиши ва ўрталарингизда ошнолик ва меҳр-муҳаббат пайдо қилишидир»²⁶⁹.

Бани одам бу илоҳий амрларни жон қулоғи билан эшитиб, бўйсуниб, хонадонида самимий муҳаббатни барпо қила олса, ўнта қўни-қўшни, қариндош-уруғ ўртасида ҳам меҳр-оқибат ўрнатиш буюрилади. Бу тўғрида ҳам бир қанча ҳадис ва оятлар келган.

«Ҳазрат Пайғамбар уч бор қасам ичиб айтдилар: «Аллоҳ ҳаққи мўъмин бўлолмайди». Саҳобалар сўрадилар: «Ё Расулulloҳ, ким мўъмин бўлолмайди?» Ҳазрат: «Қўшнисига жафо кўрсатган одам», — дедилар.

«Жаброил менга доим қўшнининг ҳақини адо этишликни буюрарди, ҳатто мен қўшнида ҳам мерос ҳақи бормикан, деб ўйлардим», — деганлар ҳазрат Расулulloҳ.

Қариндош-уруғларнинг ҳаққини ҳам адо этиб, одам уларга нисбатан меҳрибон бўлиши керак. «(Эй, Муҳаммад), қавми-қариндошга, мискин ва йўловчига (хайру эҳсон қилиш билан) ҳақларини адо этинг ва исрофгарчиликка йўл қўйма!»²⁷⁰

«Албатта, Аллоҳ адолатга, чиройли амаллар қилишга ва қавм-қариндошга яхшилик қилишга буюрар ҳамда бузқлик, ёмон ишлар ва зўравонликлардан қайтарур...»²⁷¹

Мана шу нажотбахш илоҳий амрларга амал қилишни қилгандан сўнг ислом дини одамларни умумий миллий муҳаббат пайдо қилишга чақиради, яъни бир мамлакат

аҳли бир-бирлари ва бошқа халқлар билан ўртада биродарликни ўрнатиб, бир-бирларини ҳеч ранжитмасликка буюради. Имом Бухорий Пайғамбаримиздан ривоят қилади: «Бир-бирингизга ҳасад қилманг, сотаётган молингизнинг қасддан баҳосини оширманг, бир-бировингизга душманлик қилманг, ораларингизда меҳру муҳаббатни қанда қилманг. Эй, Худонинг бандалари, бир-бирингизга биродар бўлинг».

Ҳар бир миллат ана шу олий ҳукмга амал қилса, навбат диний биродарликка келади. Бунда Қуръони карим ҳукмига мувофиқ барча аҳли ислом миллатидан, рангидан қатъи назар, бир-бирларига дўсту меҳрибон бўлишлари лозим бўлади. «Мўъминлар ҳеч шак-шубҳасиз оғанилардир...»²⁷²

«Мўъминга тили ва қўли билан озор бермаган киши ҳақиқий мусулмондир», — дейилган Пайғамбаримиз ҳадисларида.

Мусулмонлар ўртасида ҳақиқий биродарлик қарор топганидан сўнг улар диний ҳукмларга биноан умумий биродарликни барпо қилиш учун ҳаракат қилишлари зарур бўлади. Гапимизнинг исботи учун қуйидаги ҳадислар кифоя қилади: «Раҳм қилгувчиларга Аллоҳ раҳм қилади. Замин аҳлига раҳм қилинганки, токи Аллоҳ сизга раҳм қилсин».

«Бу дунёда одамларга азоб берган одамни Аллоҳ ҳам, албатта, азоблайди».

Шу тариқа ислом дини умумбашарий саодат йўлини тайин қилади. Мен аминманки, агар бутун дунёнинг донолари ҳаракат қилсалар ҳам бундан яхшироқ йўл топа олмайдилар. Ҳа, ислом дини инсониятнинг саодат йўли ва умумий биродарлик йўналишини мана шундай гўзал этиб тайинлаган.

Лекин ўзимизни мусулмон билиб, дин тайин этган йўлдан фарсах-фарсах орқада қолганимизга қандай чора кўриш керак? Мулоҳаза қилинг-а, ислом дини бизни, аввало, шахсимизга муҳаббат, кейин ота-онамизга, кейин оиламизга, кейин қариндош-уруғга, сўнгра миллатимизга, диндошларимизга ва охирида умумий башарий биродарликка чақиряпти. Лекин биз буларнинг қай бирига амал қиляпмиз? Қайси биримиз қўшнимизга озор бермаганмиз? Қайси биримиз ҳамшаҳарларимизга муҳаббатли бўлганмиз?

Ҳа, ислом дини диний биродарликни умумий биродарликка чиқиш учун поя, поғона қилган, умумбашарий биродарликка эришиш учун ўртада диний биродарликни барқарор қилиш керак. Аммо бизнинг давримизда нафақат ҳамма мусулмонлар, балки бир шаҳарнинг аҳолиси бир-бирига душман. Ислом дини бизни диний ихтилофлардан қайтариб турганда уламоларимиз шиа, сунний, зайдий²⁷³, ваҳобий, мўътазилий, исмоилий каби етмиш иккита мазҳабни ташкил қилиб, уларнинг ҳар бири етмиш битта мазҳабга тобеълар билан талашиб-тортишиб, бир-бирларини дабдаба ва тантана билан жаҳаннамга равона қиладилар.

Ажабо, динимиз бир, қибламиз бир, Пайғамбаримиз бир, Худойимиз бир бўлса, шунча мазҳабга нима ҳожат бор? Нега уларнинг ҳар бири бошқасини кофир санайди?

Гапимиз асл мавзудан қайтиб, нозик бир йўлга кириб қолди. Бу масъала шу қадар муҳимки, бир-икки сатр ёзган билан тамом бўлмайди. Бинобарин, у баҳсимиз мавзуига кириб келган экан, қисқача бўлса-да, исбот қилишга ҳаракат қиламиз, аммо бизнинг мамлакатимизда шиа ва сунний мазҳабларидан бошқаси бўлмаганлиги сабабли муҳокамамизни ҳам шу икки мазҳаб ҳақида юритамиз.

Юқорида айтганимдек, бир диннинг тобеълари, хусусан, бир юртнинг аҳолиси шиа ва сунний унвонлари остида бир-бирларига душманлик қилишлари шаръан гуноҳдир. «Ва барчангиз Аллоҳнинг арконига боғлангиз ва бўлинмангиз! Ҳамда Аллоҳнинг сизларга берган неъматини эсланг: бир-бирингизга душман бўлган пайтларингизда дилларингизни ошно қилиб қўйдию сизлар Унинг неъматини сабаб биродарларга айландингиз. Аниқ ҳужжатлар келганидан кейин бўлиниб кетган ва бир-бирлари билан ихтилоф қилиб талашиб-тортишган кимсалар каби бўлмангиз! Ана ундайлар учун улуғ азоб бордир»²⁷⁴.

«Эй мўъминлар, тўда ҳолда исломга киригиз! (Яъни исломнинг баъзи ҳукмларига итоат қилиб, баъзиларига итоат қилмайдиган кимсалардан бўлмангиз!) Ва шайтоннинг изидан эргашманглар! Агар сизларга очиқ ҳужжатлар келганидан кейин ҳам тойилсангиз, билингки, албатта, Аллоҳ қудратли, ҳикматли зотдир»²⁷⁵.

«Нозил қилган нарсам (Қуръони карим)га иймон келтирингиз. Уни биринчи инкор қилувчилардан бўлмангиз.

Ва оятларимни қиймати оз нарсаларга алмаштирманглар... Ҳақни ботилга аралаштирманглар ва билган ҳолингизда ҳақни беркитманглар»²⁷⁶.

Ушбу оятларнинг мазмунини қуйида Имом Бухорий келтирган ҳадис янада тўлдиради: «Қуръон ҳукмлари хусусида ихтилоф қилмангки, зеро сиздан аввалги ўтганлар диний аҳкомлар хусусида ихтилоф қилганликлари сабабли ҳалок қилингандирлар».

Ажабланарлиси яна шуки, уламоларимизга бу нифоқ ва ажралишлар ҳам кифоя қилмай, яқинда *қадим ва жа-дид* номлари остида яна бир ихтилофни ихтиро қилдилар. Миллатимизнинг ўлимига сабаб бўлиши мумкин бўлган шунча ижтимоий жароҳатлар устига яна бир заҳарли хан-жарни санчдилар.

Хилма-хил йўлларда юрган бу жанобларга биз Қуръо-ни карим ва ҳадиси шариф ҳукми билан жавоб берамиз: «Шиа ва сунний ёки қадим ва жадид номлари остида келиб чиқаётган низо ва ихтилофларнинг барчаси шариатга хилофдир ва бизни гуноҳкор қилгувчидир».

Шу ўринда баъзи қориларимиз айтишлари мумкин-ки, низо ва бўлинишларимиз яхши эмас экан, ижтимоий ҳаётимизнинг бадбахтлик сабаблари ҳам шу ихтилоф ва низо дир. Лекин нима қилмоқ керак? Бугун суннийлар билан шиалар баъзи мазҳаб масъалаларида, қадимлар ва жадидлар эса баъзи ижтимоий қоидаларда келишмайдилар, ихтилоф қиладилар, уларнинг ҳеч бири қарши та-рафнинг раъйини қабул қилмайди, шунинг учун миллат ўртасида муҳолифат ва низо қолаверади.

Сизларнинг ана шу эътиборларингизга ҳам Қуръони карим жавоб беради: «Эй мўминлар, Аллоҳга итоат қилингиз ва Пайғамбарга ҳамда ўзларингиздан бўлган (яъни мусулмон) ҳокимларга бўйсунингиз! Бордию бирон нарса ҳақида талашиб қолсангиз – агар ҳақиқатан Аллоҳга ва Охират кунига ишонсангиз, у нарсани Аллоҳга ва Пайғамбарига қайтарингиз»²⁷⁷.

«Сизлар бу (ҳаёти дунёда кофирлар билан) ихтилоф қилган ҳар бир нарсанинг ҳукми (Қиёмат кунида) Аллоҳга қайтарилур ва У зот ким ҳақ, ким ноҳақ эканлигини ажратиб берур...»²⁷⁸

Устод ул-муҳаққиқ Имом Фаззолий «Ал-қистоси-л-мустақим»²⁷⁹ номли китобида устод ва яширин мазҳаблар-

нинг бирида бўлган шогирднинг ўрталарида бўлиб ўтган мунозарани келтиради. Баҳснинг охирида ўша шогирд ус-тодидан ихтилоф масъаласини ҳам сўрайди. Имом жавоб берибди. Шогирднинг «Халойиқни ихтилофотлардан қандай қилиб халос қилиш мумкин?» – деган саволига Имом: «Агар одамлар менинг сўзларимни тинглашганда эди, бу ихтилофларга Куръони карим ёрдамида барҳам берардик, лекин бунинг учун улар менинг гапларимни эшитишларидан бошқа чора йўқ», – деб жавоб берибди.

Имом Фаззолий ҳам шу жавобнинг тарафдори эканлигини билдиради-ю, лекин афсус билан бунинг иложи бўлмаслигига иқрор бўлади.

Воқеан, исломдаги бу ихтилофлар қадим замонлардан буён давом этиб келади, илдиз отиб кетган, мазҳабларнинг тобеъларини бир доирага киритиш маҳол иш, бироқ бундан маънос бўлиб, қўл силташ ярамайди, зеро, даъват қилиш билан иш битмаса ҳам, лекин уларни ислоҳ қилиб камайтириш мумкин.

Бугун ислом аҳли ўртасидаги ихтилофлар душманлик тусини олган, турли мазҳаб тобеълари бошқа мазҳабдагиларни «кофир» дейди. Лекин уларнинг ҳаммалари мазҳабидан қатъи назар, «ла илаҳа иллаллоҳ Муҳаммадур-расуллоҳ» дейди. Ажабо, уларнинг ўртасидаги бу душманликни йўқотиб, қандай қилиб биродарликни ўрнатиш мумкин? Менинг назаримда, бу иш жуда ҳам қийин эмас-дек кўринади. Масъалани шиа ва сунний мазҳаблари ми-солида кўриб чиқамиз.

Мамлакатимизда мавжуд бўлган бу икки жамоа доимо бир-бирларига мушоҳада қиладилар, уларнинг ҳар бири мусулмонга жабру зулми истамайди, ўзларини мусулмон деб биладилар, қиблалари бир – Каъба, Пайғамбарлари – Муҳаммад алайҳиссалом, китоблари – Куръон, ягона Аллоҳга ибодат қиладилар. Энди Куръони карим ва ҳадиси шариф ҳукмларига назар ташлайлик-чи, шу икки жамоанинг бир-бирларига кофир дейишлари тўғримики?

«...Ва бу ҳаётгий дунёнинг нарчасини истаб сизларга салом берган кишига: «Сен мўъмин эмассан!» деманглар!»

Ҳазрати Имом Бухорий ушбу ҳадисни келтирганлар: «Биз қарайдиган қиблага қараб, биз каби намоз ўқийдиган ва сўйилган қурбонликларимизни ейдиган киши му-

сулмондирки, Худо ва Расулига иймон келтирган, бас, сиз унинг аҳд қилган иймонига халал берманг».

Шу хусусиятлардан келиб чиқиб масъала ечимига қарайдиган бўлсак, ҳамма исломий мазҳабларга назар ташласак, уларнинг тобеъларини кофир деб бўлмайди. Кофир деб бўлмайди, деган бир вақтда уларга бир-бировларининг қонини тўкиши жоизми? Асло ҳам жоиз эмас! «Ким қасддан бир муъминни ўлдирса, унинг жазоси жаҳаннам бўлиб, ўша жойда абадий қолажак. Ва у Аллоҳнинг газаби ва лаънатига дучор бўлган, Аллоҳ унинг учун улуғ азобни тайёрлаб қўйгандир». Мазкур оятлар мазмунини қуйидаги Имом Бухорий келтирган ҳадислар тўлдириб келади: «...Агар икки мусулмон қилич ялонғочлаб, бир-бирига ҳамла қилса, ўлдирган ҳам, ўлган ҳам дўзахга тушади». «Ё Расулulloҳ, ўлдирган-ку майлия, ўлган нега тушгайдир», – деганимда, «У ҳам шеригини ўлдирмоққа жазм қилгандир», – деганлар, деб ривоят қилади Абу Бакр.

«Қўли билан ва тили билан ўзгаларга озор бермаган киши мусулмондир».

«Мусулмонга дашном бериш фиск, ўлдириш эса куфрдир».

Масъалани яхшилаб тушунтирган бўлсам керак, деб ўйлайман. Энди яна бир савол қолди. Бир-бировимизга дўст-биродар бўлишимиз учун шуларнинг барчасига риоя қилишимиз лозимми? Албатта, лозимдир!

Муъминлар бир-бирларига биродардирлар, деб яна қайтаряпмиз. Ҳамма мусулмонлар қайси мазҳабда бўлишларидан қатъи назар бир-бирлари билан биродар бўлсаларгина умумбашарий саодат йўлида ҳаракат қилишга вақт етиб келади. Шунда мусулмонлар ҳеч бир қавмга нафрат қилмайдилар, безор бўлмайдилар, ҳеч ким билан хусуматлашмайдилар, балки ҳиммат камарини боғлаб, ақлий далиллар ва илму ҳикмат ҳамроҳлигида ҳақ йўлда бардавом бўладилар. Ислom динининг гоъси мана шундан иборат. Ҳазрат Пайғамбарнинг «Раҳматул-оламин» эканлигининг маъноси ҳам шунда.

Тўғри йўлга ҳидоят қилувчиларга раҳмат ва мақтовлар бўлсин! Омин!